

68.5

193

A.Ashirov

ETNOLOGIYA

Sh.Atadjanov

“IQTISOD-MOLIYA”

U-93
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

A.ASHIROV, SH.ATADJANOV

ETNOLOGIYA

**O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlarining 5140600 — Tarix
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv
qo'llanma sifatida tavsiya etilgan**

№ - 93

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

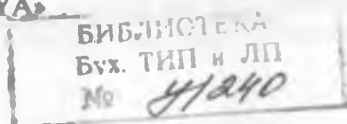
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

A.ASHIROV, SH.ATADJANOV

ETNOLOGIYA

**O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlarining 5140600 — Tarix
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv
qo'llanma sifatida tavsiya etilgan**

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2008

Taqrizchilar: O'zR FA Tarix institutining Etnologiya bo'limi yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari doktori
Z.X. ORIFXONOVA;
 Nizomiy nomidagi TDPU "Manbashunoslik va tarix o'qitish metodikasi" kafedrasi mudiri, tarix fanlari nomzodi, dotsent **G.S. FUZAILOVA**

Ashirov Adhamjon Azimboyevich

A93 Etnologiya [Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma] / A.A. Ashirov, Sh. Atadjanov; Mas'ul muharrir A. Asqarov; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent davlat pedagogika universiteti. — T.: «**IQTISOD-MOLIYA**», 2008. - 176 b.

I. Atadjanov Sherzod

Mas'ul muharrir: Nizomiy nomidagi TDPU "Vatan tarixi" kafedrasi mudiri, akademik **A.A. ASQAROV.**

Mazkur qo'llanmada etnologiya fani asoslari, uning asosiy tadqiqot obyekti, muammolari hamda tarixi borasida dastlabki umumlashtiruvchi ma'lumotlar tizimli ravishda bayon etilgan. Shuningdek, mualliflar tomonidan etnologiyaning zamonaviy yo'nalishlari, maktablari, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, etnos va etniklik muammosiga oid g'oyalar hamda etnologiyaning nazariy-metodologik muammolari yangicha qarashlar asosida tahlil etilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma tanishtiruv xarakteriga ega bo'lib, ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarni etnologiyaning asosiy muammolari bilan tanishtiradi. Qolaversa, talabalarni tadqiqotchi sifatida etnografik materiallar yig'ish va to'plangan ma'lumotlarni mustaqil tahlil qilishga o'rgatadi.

Kitob oliy o'quv yurtlarining ijtimoiy-gumanitar fanlarga ixtisoslashtirilgan talabalari hamda etnologiya bilan qiziquvchi boshqa soha vakillari uchun muhim qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

BBK 63.5я73

ISBN 978-9943-13-062-3

© «**IQTISOD-MOLIYA**», 2008

© A.Ashirov, Sh.Atadjanov, 2008

UQTIRISH XATI

Qo'llanmaning asosiy maqsadi ijtimoiy-gumanitar yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga etnologiyaning eng muhim mavzulari va muammolari hamda zamonaviy tadqiqot uslublari borasida dastlabki bilimlarni berishdan iborat. Bundan tashqari, talabalarning kelgusidagi mustaqil ilmiy faoliyatlarida zarur bo'ladigan darajadagi etnologik ma'lumotlar bilan tanishtirish ham mualliflarni qo'lga qalam olishga undagan sabablardan biridir. Ushbu kitobda zamonaviy etnologiya fanining asosiy yo'nalishlari va maktablari, etnos nazariyasi bilan bog'liq ustuvor nazariy metodologik qarashlar, dunyo xalqlari klassifikatsiyasi, madaniyat va uning etnik funksiyalari, etnomadaniyat muammolari hamda tarixiy tadqiqotlarda etnologik yondashuv qo'llanishiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Bulardan tashqari, qo'llanmada etnologiya tarixi, fan sifatida shakllanish bosqichlari, tadqiqot obyekti va muammolari, asosiy yo'nalish hamda maktablari masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, kitobda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar hamda etnos, etniklik muammosi doirasida primordialistik, konstruktivistik maktablarning o'zaro bahs-munozaralari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Muxtasar qilib aytganda, etnologiya fanining so'nggi o'n yilliklardagi taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan yangi maktablar va konsepsiyalar bilan birga etnologiyaga yondosh fanlar, jumladan, *madaniyatshunoslik, sotsiologiya, ijtimoiy antropologiya, siyosatshunoslik* yo'nalishlarida ishlab chiqilgan qator yangi nazariy metodologik qarashlarga batafsil sharh berilgan. Bu esa, shubhasiz, bo'lg'usi tarixchilarning zamonaviy etnologiya fani muammolarini teran anglab yetishlari uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari qo'llanmada har bir mutaxassis uchun amaliyot jarayonida zarur bo'ladigan dala etnografik ekspeditsiyalarini o'tkazish tartibi va uning o'ziga xos uslublari hamda etnologik bilimlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni va amaliy ahamiyati borasida ham batafsil ma'lumotlar berilgan.

Ijtimoiy-gumanitar soha vakillarini tayyorlashda qo'llanmaning o'rni. Mazkur o'quv qo'llanma tanishtiruv xarakteriga ega bo'lib, gumanitar yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarni etnologiya fanining asoslari, nazariy-metodologik muammolari bilan tanishtiradi. Kitob o'quvchini zamonaviy etnologiya fani tadqiqot mavzulari

bilan tanishtirish barobarida yosh tadqiqotchilarni dala-etnografik materiallari yig'ish va to'plangan dala materiallarini mustaqil tarzda qayta ishlash, tahlil qilishga ham o'rgatadi.

Qo'llanmani yaratish jarayonida S.V. Luryening "Tarixiy etnologiya" (M.:1998), A.P. Sadoxinning "Etnologiya" (M.: 2000) va I. Jabborovning "Jahon xalqlari etnologiyasi" darsliklaridan (T.: 2005) foydalanildi. Shuningdek, o'zbek elshunoslik maktabining asoschisi K. Shoniyozovning etnogenez va etnik tarix muammolariga oid "O'zbek xalqining shakllanish jarayoni" (T.: 2000) nomli fundamental asari, t.f.d. A. Doniyorovning "Mustaqil O'zbekiston etnografiyasi tarixshunosligining ayrim masalalari" (T.: 2003) risolasi, elshunos olim t.f.n, dos. O. Bo'riyev va t.f.n. T. Xo'jamberdiyevning "Etnologik atamalarning qisqacha izohli lug'ati" (Qarshi, 2004), O'ZR FA Tarix instituti tomonidan "Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari" turkumida an'anaviy ravishda o'tkazib kelinayotgan "O'zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va nazariy-metodologik yondashuvlar" (T.: 2004) va "Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar" (T.: 2005) mavzularidagi xalqaro ilmiy anjumanlar materiallari hamda akademik A.A. Asqarov tomonidan tashkil etilgan "O'zbek xalqining kelib chiqishi: ilmiy-metodologik yondashuvlar, etnogenetik va etnik tarix" (T.: 2004) mavzusida o'tkazilgan seminar materiallaridan ham foydalanildi.

Qo'llanmaning "Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi" (IV.3.) hamda "Lingvistik klassifikatsiyalash" (IV.4.) qismlari SH. Atadjanov, qolgan qism va boblar esa t.f.n. A.Ashirov tomonidan yozilgan. Kitobga ilova sifatida berilgan etnologik dala tadqiqotlarini o'tkazish uchun namunaviy dastur rejasini O'ZR FA Tarix instituti ilmiy xodimi A.Qayumov tomonidan tayyorlandi. Etnologik ma'lumotlarni to'plash bo'yicha dastur rejasini tayyorlash jarayonida NamDU dotsenti, t.f.n. B.R.Isoqov qalamiga mansub "Etnografiya amaliyoti" (Namangan, 1999) qo'llanmasidan ham foydalanilgan.

Oliy o'quv yurtlari ijtimoiy-gumanitar fakultetlari talabalari uchun mo'ljallangan mazkur o'zbek tilidagi dastlabki o'quv qo'llanmada ba'zi bir juz'iy kamchiliklar uchrashi ham tabiiydir. Shu boisdan ham mutaxassis olimlar, peshqadam pedagoglar va zukko kitobxonlardan amaliy taklif va mulohazalar kutib qolamiz.

MUQADDIMA

XXI asrda o'zbek xalqi milliy an'analarini o'rganish borasida tarix sahifasiga yangi zarvaraqlar muhrlanmoqda. Ayniqsa, mamlatimiz istiqbolga erishganidan keyin xalqimizning etnomilliy o'zligini anglash hissining kuchayishi, milliy qadriyatlar, tarixiy an'analarga bo'lgan e'tiborning ortishi natijasida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammolari dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, uzoq yillar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bebaho meros, milliy qadriyatlar va urf-odatlarining qaytadan jonlanishi hamda ularning eng ibratli, qadriyatlarga daxldor jihatlarining jamiyat hayotiga olib kirilishi ham etnologik tadqiqotlar dolzarbligi oshishiga turtki bo'lmoqda. Boshqa tomondan esa aynan keyingi o'n yilliklarda dunyo miqyosida kechayotgan ulkan globallashuv jarayonlari va turli tarixiy-etnografik, mintaqalararo kommunikatsiya tizimining takomillashuvi etnomilliy an'analarga jiddiy ta'sir qilmoqda. Qolaversa, o'tgan XX asr tarix sahifasiga nafaqat fan-texnika taraqqiyoti asri, balki turli-tuman mojarolar va milliy-etnik nizolar davri sifatida ham kirib keldi. Shu sababga ko'ra hozirgi davrda zamonaviy etnologiya fani oldida tarixiy, ijtimoiy-siyosiy voqeyelikda shaxs va jamoa munosabatlari, zamonaviy sivilizatsion jamiyatda milliy madaniyatlarning o'rni va ahamiyati hamda ularning saqlanib qolish omillari, etnomilliy mojarolar, ularning paydo bo'lish sabablari hamda mazkur jarayonlarda etnik faktorning o'rni kabi muammolarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Maxsus adabiyotlar va darsliklardan ma'lumki, etnologiya — etnos hayoti va u bilan bevosita bog'liq jarayonlar to'g'risida tizimli bilimlarni beruvchi fandir.

XX asrning so'nggi choragidan boshlab fanning tadqiqot obyekti va metodlarida ham ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endilikda etnologik yo'nalishda ilmiy izlanishlarni amalga oshirayotgan tadqiqotchilar nafaqat arxaiik turmush tarzi sohiblari bo'lgan xalqlar, balki zamonaviy industrilashgan xalqlar va madaniyatlarni ham tadqiqot obyekti sifatida o'rganishga jiddiy

e'tibor qaratmoqdalar. Shuningdek, hozirgi davrda mahalliy madaniyatlarning etnik omillari ham tadqiqotchi olimlar diqqatini ko'proq jalb etmoqda.

Respublikamizda ham so'nggi yillarda etnologlar tomonidan tarix, arxeologiya, sotsiologiya, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa ko'plab ijtimoiy fanlar yutuqlari asosida tadqiqotlar yaratish borasida e'tiborga sazovor ilmiy ishlar bajarilmoqda. Mutaxassis olimlar tomonidan O'zbekiston Respublikasining turli tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi, o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, xalqimizga xos bo'lgan etnomilliy an'analar va zamonaviy etnomadaniy jarayonlarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Lekin, afsuski, an'anaviy va zamonaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy etnologiyaning dolzarb muammolari, yangi maktablar va nazariyalar tahlili, dunyo madaniyati evolutsiyasida etnik omilning o'rni, madaniyatlarning tarixiy xilma-xilliligi, antropogenez va etnogenetik jarayonlar, milliy-etnik madaniyatning sivilizatsion jarayonlardagi o'rni va ahamiyati muammolarini yoritib beruvchi hamda ularni yosh avlod tafakkuriga singdiruvchi darsliklar va o'quv qo'llanmalar hali hanuz yetishmaydi. Shu boisdan ham mazkur kitobda yuqorida qayd etilgan muammolarni yaxlit bir tizimli ravishda umumlashtirgan holda talabalarga yetkazishga harakat qilindi.

Xullas, mazkur kitobda zamonaviy etnologiya fanining mazmun-mohiyati, tadqiqot obyekti va metodlari hamda jamiyat hayotida ushbu fanning tutgan o'rni va amaliy ahamiyati keng qamrovli manbalar, maxsus ilmiy adabiyotlar va yangi materiallar asosida tahlil etilgan. Qisqasi, ushbu qo'llanma ma'naviy yetuk va malakali mutaxassislarni tayyorlashda ulkan ma'naviy ko'zgu sifatida katta amaliy ahamiyatga ham ega.

I BOB

ETNOLOGIYANING IJTIMOIIY FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI. UNING ASOSIIY TUSHUNCHALARI VA O'ZIGA XOSLIGI

- I.1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi
- I.2. Etnologiya fanining predmeti
- I.3. Etnologiyaning metodlari
- I.4. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari
- I.5. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari

I.1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi

Etnologiyaning fan sifatida paydo bo'lish tarixi. Har qanday ilm sohasining fan sifatida shakllanishi odamlar ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liqdir. Shubhasiz, bu holat etnologiyaga ham taalluqlidir. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yashab o'tgan barcha etnoslar o'ziga xos turmush tarzi, urf-odat va an'analari bilan bir-biridan ajralib turganlar. O'tgan ming yilliklar mobaynida tarix fanida yig'ilgan bilimlar shundan dalolat beradiki, yer sharida garchi turfa xil rasm-rusumlar va urf-odatlarga ega xalqlar yashashlariga qaramay, ularning barchasi tabiatning uzviy bir qismi sifatida rivojlanganlar va aynan tabiiy-geografik hamda xo'jalik munosabatlari bilan bog'liq holdagi o'ziga xos etnomadaniy an'analarga tayanganlar.

Eng qadimgi davrlardan boshlab kishilar nafaqat o'zlarining, balki shu bilan birga tevarak-atroflari va uzoq yurtlarda yashovchi el-uluslarning madaniyati, an'ana va marosimlariga qiziqqanlar. Ular to'g'risida o'zlariga kerakli ma'lumotlarga ega bo'lishga harakat qilganlar. Antik davr mualliflari ko'plab empirik materiallarni yig'ishga, turli-tuman xalqlarning xo'jalik va madaniy belgilariga qarab tavsiflash va tasniflashga intilganlar. Lekin, ularning asosiy qismi aksariyat jangchilar, sayyohlar, elchilar va boshqa mamlakatlarda turli maqsadlarda bo'lgan kishilarning

xotiralari yoki bo'lmasa o'zga yurtlar to'g'risidagi turli-tuman rivoyatlarga asoslanib axborot berganliklari sababli, ko'pincha ushbu ma'lumotlar umumiy yoki mavhumiy xususiyat kasb etgan.

Etnologiya — qadimiy fan. Uning zamonaviy yevropacha nazariy asoslari xalqlar to'g'risidagi mustaqil fan sifatida XIX asr o'rtalarida shakllangan. Buning o'ziga xos sabablari mavjud. Avvalo, bu davrda dunyo qit'alari orasida iqtisodiy, madaniy aloqalar jadallashuvi yuz bergan. Boshqa tomondan, bu davrda mustamlakachilik siyosati kuchaya boshlagan. Chunonchi, yangi-yangi mustamlakalarga ega bo'lish hamda istilochi davlatlarning o'z mustamlakalarini osonlik bilan boshqarishga intilishlari u yerlarda yashovchi mahalliy xalqlar to'g'risida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lishni talab qilar edi. Qolaversa, buyuk geografik kashfiyotlar natijasida dunyoning turli mintaqalari orasida etnomadaniy taraqqiyotdagi o'zaro farqlar, boshqa ellarda yashovchi etnik guruhlarining o'ziga xos etnopsixologiyasi va ularning etnik o'zlikni anglash mexanizmi, tarixning ma'lum davrlarida u yoki bu xalqning tutgan o'rni, sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyoti hamda tanazzulida etnik omilning o'rni kabi muammolarning kun tartibiga qo'yilishiga sabab bo'lgan.

Yuqorida ta'kidlangan muammolar va savollarning yechimi sifatida fanda qator yangi nazariyalar va konsepsiyalar yaratilgan. Bu esa, o'z navbatida etnologiya dastlabki ilmiy maktablari va yo'nalishlari paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Keyinchalik mazkur ilmiy maktablar va yo'nalishlar asosida xalqlar to'g'risidagi maxsus fan — *etnologiya* shakllangan. Etnologiya fanining nomi ham boshqa ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi yunoncha — *etnos* (*xalq*) va *logos* (*fan*) so'zlaridan olingan bo'lib, "*xalq to'g'risidagi fan*" degan ma'noni bildiradi¹. "Etnos" so'zi ilk bora qadimgi yunon tilidagi manbalarda uchraydi. Taxminan miloddan avvalgi VI-V asrlarda bu atama kelib chiqishi yunon bo'lmagan urug' va qabilalarga nisbatan qo'llanilgan. Aynan shu ma'noda mazkur ibora rim madaniyati va lotin tilida ham ishlatilgan.

---

¹ R.H. Winthrop. Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. N.Y., Westport, Connecticut, L., 1991. — P.101

XVIII asr oxirlariga qadar etnos tushunchasi nihoyatda chegaralangan tarzda iste'molda bo'ldi. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu termin ilmiy adabiyotlarda "xalq" ("narod") ma'nosida keng qo'llanila boshlagan.

XIX asrgacha «etnologiya» atamasi maxsus fanga nisbatan emas, balki onda-sonda ko'zga tashlanib turadigan turli etnografik jarayonlarni tavsiflash maqsadidagina ishlatilgan.

Darvoqye, shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, "etnologiya" termini fanga ilk marotaba 1784-yilda A. Shavann tomonidan olib kirilgan. Lekin, ushbu fanning taraqqiyoti biroz keyingi davr bilan bog'liq bo'lib, fransuz olimi *Jan Jak Amper* tomonidan 1830-yilda «antropologik» (ijtimoiy) fanlarning umumiy tasnifini ishlab chiqishda xalqlar va ularning madaniyati to'g'risidagi yangi fanning nomlanishi tarzida maxsus izoh sifatida qo'llanilgan. Keyinchalik mazkur termin Yevropa davlatlariga juda tezlik bilan yoyilgan. Umuman, etnologiya mustaqil fan sifatida bir qator etnologlar jamiyatlari (1839-yil Parijda Fransiya etnologlar jamiyati, 1842-yil AQShda Amerika etnologlar jamiyati)ning tuzilishi bilan rasman tasdiqlangan¹. Biroq, shundan keyin turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar o'rtasida mazkur ilmnining fanlar tizimidagi o'rni, tadqiqot mavzusiga daxldor masalalar borasida keskin munozaralar bo'lgan. Bu bahslarning ayrimlari esa hatto bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda. Qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan muammolardan biri fanning mazmuni va nomlanishi borasidagi masaladir.

Bugungi kunga kelib ayrim mamlakatlarda mazkur fan "etnologiya", yoki "etnografiya" deb nomlansa, qator G'arb mamlakatlarida ushbu fanni "madaniy antropologiya" yoki "ijtimoiy (sotsial) antropologiya" deb yuritish an'anaga aylangan. Ma'lumki, yaqin o'tmishda sobiq Ittifoqda bu yo'nalish "etnografiya" deb nomlanib, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borgan institut va ilmiy tadqiqot markazlari ham shu atama bilan yuritilar edi. Biroq, o'tgan asrning 90-yillaridan e'tiboran ushbu

---

¹ Лурье С.В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 5.

fanga nisbatan "etnografiya" atamasi bilan birga "etnologiya" termini ham qo'llaniladigan bo'ldi.

Shu o'rinda har ikki atamaning funksional chegarali va uyg'un tomonlari haqida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. *Etnografiya* yunoncha bo'lib, "*emos*" — *xalq*, "*grafiya*" — "*tavsiflash*", degan ma'nolarni anglatadi. Mazkur fanning metodologik masalalariga bag'ishlangan qator ishlardan ko'rinadiki, "etnologiya" va "etnografiya" tushunchalarini aynan bir ma'noda qabul qilish ham to'g'ri emas. Negaki, agar *an'anaviy "etnografiya" u yoki bu etnos (etnik birlik)ga daxldor bo'lgan materiallarni to'plab, tizimlashtirib va ularni ko'proq tavsiflab bersa, "etnologiya" etnos haqidagi barcha ma'lumotlarni nazariy-metodologik jihatdan tahlil, talqin qiladi va bu xususda umumiy xulosalar chiqaradi*. Demak, "etnologiya" atamasi "etnografiya" tushunchasiga nisbatan nafaqat kengroq tushuncha, balki etnografiyani etnologiyaning ma'lum bir qismi deb baholash mumkin. O'z navbatida shuni ham qayd etish lozimki, har bir mamlakatda mazkur fanning paydo bo'lishi va nomlanishi o'ziga xos tarixga ega.

Yevropa mamlakatlarida etnologiya maktablarining shakllanishi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Yevropada etnologiya mustaqil fan sifatida dastlab Fransiyada "Parij etnograflar jamiyati"ning tuzilishi bilan o'z tasdig'ini topgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropadagi boshqa yirik davlatlar singari Fransiya siyosiy doiralari tomonidan mustamlakachilik siyosatining kuchayishi va mustamlakalarni boshqarish mexanizmining murakkablashuvi, o'z-o'zidan qaram xalqlar to'g'risida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lish, ularning milliy xususiyatlari, o'tmish tarixi, turmush tarzi, madaniyati va an'analari haqida batafsilroq ma'lumotga ega bo'lishni talab qila boshlagan. Shu boisdan ham etnologiya bu davlatda «*etnografiya*» deb yuritilgan. Fransiyada mazkur termin XIX asr oxirigacha ilmiy iste'mol doirasida bo'lgan. XX asr boshlarida fransuz tadqiqotchilari etnografiyaga tarixiy va nazariy materiallarni jalb etgan holda izlanishlar olib borishlari natijasida etnografiya etnologiyaga aylangan va hozirda fransuz olimlari tomonidan asosan etnologik tadqiqotlar olib borilmoqda.

Xalqlar to'g'risidagi fan — etnologiya nomi bilan shakllangan mamlakatlardan yana biri Germaniya hisoblanadi. 1789-yilda Germaniyada yevropalik bo'lmagan xalqlar va ularning madaniyatlarini o'rganuvi "**Volkerkunde**" deb yuritiluvchi ilmiy maktabga asos solingan. XIX asrning 30-yillarida nemis sayyohlari va tadqiqotchilari tomonidan barcha xalqlar haqidagi tadqiqotlarga nisbatan «etnologiya» terminini qo'shib tadbiq qilish rasm bo'lgan. XIX asrning o'rtalariga kelib esa, «**Volkerkunde**» va «**etnologiya**» iborolari bir xil ma'noda, ya'ni insoniyat madaniyatini tadqiq qiluvchi fan sifatida qo'llana boshlagan. Qizig'i shundaki, nemislarda hozirda ham ba'zan mazkur termin etnologiyaga sinonim tarzida qo'llaniladi. Bundan tashqari, nemislarda xalqlar to'g'risidagi **Volkskund** (xalqshunoslik) degan yirik yo'nalish ham mavjud bo'lib, bu atama asosan, nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar va ularning madaniyatiga nisbatan ishlatiladi. XX asrning so'nggi choragidan boshlab Germaniyada etnologik yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar ancha samarali natijalar bera boshlagan. Ayniqsa, bu borada Maks Plank nomidagi Etnologiya va antropologiya ilmiy tadqiqot instituti tomonidan olib borilayotgan izlanishlar alohida e'tiborga sazovordir.

Ingliz tilida so'zlashuvchi xalqlar orasida etnologiyaning fan sifatida shakllanishi birmuncha boshqacharoq kechgan. Avvalo, inglizabon mamlakatlarda xalqlar to'g'risidagi fan antropologiyaning bir qismi sifatida o'rganilgan. Shu o'rinda qayd etish kerakki, antropologiyaning insoniyat tabiatiga oid biologik fan tarzida paydo bo'lishini ayrim tadqiqotchi olimlar O. Gosmanning 1596-yilda aynan shu nomdagi kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar.

XVIII asrda dunyo miqyosida mustamlakachilik siyosati, irqchilik hamda demografik jarayonlarning kuchayishi antropologiyaning juda jadallik bilan rivojlanishiga olib kelgan. Natijada, XIX asrga kelib Yevropa mamlakatlarida «orqada qolgan» ibtidoiy xalqlarni o'rganuvchi qator antropologik jamiyatlar tuzila boshlagan. 1906-yilda ingliz etnologiya maktabining asoschilaridan biri J. Frezer tomonidan «Ijtimoy antropologiya» nomli yangi yo'nalishga asos solindi. Mazkur yo'nalish orqali mashhur ingliz

tadqiqotchisi o'zining mustaqil maktabini yaratgan. Natijada u o'z qarashlarini "madaniy antropologiya" nomi bilan yuritiluvchi E. Taylor qarashlaridan ajratib olishga muvassar bo'lgan. Darhaqiqat, «ijtimoiy antropologiya» atamasi dunyo bo'yicha juda tezlikda tarqalgan va keyinchalik etnologiyaning inglizcha sinonimiga aylangan. Hozirda ham ayrim "ijtimoiy antropologiya" maktabi vakillari o'zlarining ilmiy izlanishlarini turfa xil madaniyatlar sohiblari bo'lgan ayrim etnik guruhlar tadqiqiga qaratadilar.

AQShda etnologiya fanining taraqqiyoti. Amerikada dastlabki etnologlar jamiyati 1842-yilda tuzilgan bo'lsa-da, etnologiya maktablari Yevropaning boshqa mamlakatlariga qaraganda amalda birmuncha kechroq shakllangan. Negaki, qit'a aholisining etnik rang-barangligi va uzoq yillar mobaynida mazkur qit'ada davom etgan irqchilik siyosati natijasida jismoniy antropologiyaning irqiy va madaniy farqlarigina o'rganib kelingan. O'z o'rnida shuni ham qayd etish kerakki, mazkur yo'nalishga mashhur olim Genri Lyus Morgan tomonidan asos solingan. Uning ibtidoiy jamiyatda urug'chilik, oila-nikoh munosabatlari tiplari tasnifi, insoniyat tarixini davrlashtirish mavzularidagi sodda tadqiqotlari bir necha o'n yillar mobaynida Amerika etnologlari uchun muhim izlanish yo'nalishlari sifatida xizmat qilgan. XX asr o'rtalarida Frans Boasning sa'y-harakati bilan Amerika olimlari ilmiy yo'nalishlarini birmuncha chuqurlashtirganlar. Tadqiqotchilar tomonidan xalqlarning madaniyatidagi farqli xususiyatlarga jiddiy e'tibor qaratila boshlangan. Frans Boas tomonidan bu yo'nalishga "madaniy antropologiya" (keyinchalik esa mazkur yo'nalish har qanday etnologik tadqiqotlarga nisbatan qo'llanila boshlandi yoki boshqacha qilib aytganda, "etnologiya"ning amerikacha nomlanishi bo'ldi. A.A.) nomi berilgan.

Rossiya etnologiya maktabining shakllanishi. 1846-yilda Rus geografiya jamiyatining tuzilishi natijasida Rossiyada etnografiya yo'nalishidagi dastlabki tadqiqotlarga asos solingan. Ushbu jamiyatning asosiy maqsadlaridan biri Rossiyaning mustamlaka mintaqalari tabiati, tabiiy boyliklari, o'tmish tarixini tadqiq etish bilan birga mazkur mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnik xususiyatlarini, milliy qadriyatlarini o'rganish bo'lgan. Ayniqsa,

Chor Rossiyasi ma'murlarining Sibir, O'rta Osiyo, Kavkazga bo'lgan qiziqishlari natijasida mazkur hududlarni o'rganish uchun tashkil etilgan qator kompleks ekspeditsiyalarga hukumat tomonidan moliyaviy ko'mak berilishi mustamlaka xalqlar turmush tarzi, milliy an'analari va etnografiyasiga oid muhim ma'lumotlarning yig'ilishiga sabab bo'lgan.

Rus etnografiyasi maktabining shakllanishida mashhur sayyoh va tadqiqotchi olim Mikluxo Maklayning xizmati beqiyosdir. U o'z tadqiqotlarida insoniyatning ajdodlari bir ekanligini, turli irqar va xalqlar orasida jismoniy hamda psixologik farqlar nisbiy emasligini isbotlashga harakat qilgan. Olimning yozishicha, xalqlar orasidagi farq ularning tabiiy va ijtimoiy sharoitlari bilan izohlanadi. Mikluxo Maklay o'z hayotining ko'p davrini Yangi Gvineya papauslari va Okeaniya xalqlari orasida o'tkazib, ularning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish orqali irqchilik nazariyasiga qarshi ishonarli ma'lumotlar, dalillarni yig'ishga muvassar bo'lgan.

Sobiq sovetlar davrida mazkur fan asosan, tavsifiy xarakterga ega bo'lganligi bois etnografiya deb yuritilgan. Qolaversa, bu ilm ham boshqa qator ijtimoiy-gumanitar fanlar singari kommunistik mafkura uchun xizmat qilgan. Bu davrda mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqini yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois etnograf olimlar ham o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborlarini ko'proq sovetlar davri etnografiyasini o'rganishga qaratganlar. Umuman olganda, bu davrdagi ko'plab tadqiqotlar maxsus siyosiy buyurtmalarni bajarish xarakterida bo'lib, etnik rivojlanishning barcha jarayonlarini yoritib bera olmas edi. Ayniqsa, bu davrda etnik tarix, etnik ong, etnik o'zlikni anglash, etnomilliy qadriyatlar, etnomadaniyat, etnoslararo jarayonlar kabi etnologiyaning asosiy muammolarini tadqiq qilish ma'lum ma'noda cheklab qo'yilgan edi. Lekin, o'z o'rnida shuni ham e'tirof etish kerakki, Mikluxo Maklay nomidagi Etnografiya instituti (hozirgi Rossiya FA Etnologiya va antropologiya instituti. — A.A.) nafaqat sobiq Ittifoq doirasida, balki dunyo miqyosida ham mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan ilmiy markazlardan biri sifatida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston hududidagi dastlabki etnografik tadqiqotlar. O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqi etnografiyasi haqidagi dastlabki ma'lumotlar arxeologik yodgorliklar, ilk yozma manbalar va turli qadimiy tarixga oid materiallardan ma'lum.

Qadimgi davrlarda va O'rta asrlarda Amudaryo va Sirdaryo bo'ylarida yashagan xalqlar etnologiyasini o'rganishda zardushtiylik dinining muqaddas kitobi — "Avesta", qadimgi turkiy bitiklar va so'g'diy yozuvlar, Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafamoma" hamda "Nasabnoma o'zbek", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarai turk"*, Muhammad Solihning "Shayboniynoma" kabi asarlari katta ahamiyatga ega.

Chor Rossiyasi mustamlakasi va sovet davrida mamlakatimiz hududida olib borilgan etnografik tadqiqotlar. XIX asrning 70 — 80 -yillariga kelib O'rta Osiyo xalqlarining antropologiyasi, milliy-etnik tuzilishi, an'anaviy xo'jalik faoliyati, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish borasida ma'lumotlarni to'plash bo'yicha ma'lum dasturlar ishlab chiqilgan.

1870-yilda Samarqand, Buxoro, Urganch bo'yicha uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya (N.N. Karazin, N.YE. Simanov)lar o'z davri uchun muhim etnografik ma'lumotlarni to'plash imkonini bergan.

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, o'zbek xalqi etnografiyasini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratila boshlangan. Ayniqsa, 1895-yilda Toshkentda Arxeologiya havaskorlari Turkiston to'garagining tashkil etilishi natijasida o'zbek xalqi etnografiyasiga oid ilmiy materiallar yig'ila boshlandi. Shuningdek, Sattorxon Abdug'afforov, Mirzo Barot, Mulla Qosimov, Muhammad Vafo, G. Arandrenko, L.S. Berg, V.L. Vyatkin, M.F. Gavrilov, A.D. Grebenkin, A.A. Divayev, I.I. Ibrohimov, A.V. Kaulbars, P.YE. Kuznetsov, D.N. Logofet, N.A. Mayev, A.Ye. Snasarev, M.S. Andreyev, A.A. Semenov, A.F. Petrovskiy, A.P. Shishov, V.N. Nalivkin, N.P. Mal-

litskiylarning tadqiqotlarida o'zbek xalqining etnik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, geopolitik joylashuvi, o'zaro ichki va tashqi aloqalari, an'anaviy turmush tarzi va madaniyatiga doir ko'plab ilmiy materiallar to'plangan.

XX asrning birinchi choragida Respublikamiz hududida etnografik tadqiqotlarni o'tkazishda yosh Turkiston Respublikasining fan va maorif tashkilotlari tomonidan ancha jonkuyarlik ko'rsatilgan. 1921-yilda mahalliy hokimiyat tomonidan o'z davrining mashhur etnograf olimlaridan tashkil topgan "Turkiston tub aholisining maishiy turmushini o'rganish ilmiy komissiyasi" faoliyat yuritgan. Aynan shu komissiya ishtirokida mashhur elshunos tadqiqotchi olim A.A. Divayev rahbarligida Sirdaryo viloyati va O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasining bilimdonlaridan biri M.S. Andreyev boshchiligida Samarqand viloyatida yashovchi el-uluslar etnografiyasi va boy folklor — xalq og'zaki ijodi na'munalarini o'rganish bo'yicha etnofolkloristik ekspeditsiyalar uyushtirilgan.

1928 — 30-yillarda yirik o'zbek folklorshunoslari G'oz — Olim Yunusov va Hodi Zaripov hamda mashhur rus etnografi L.P. Potapov tomonidan o'zbek xalqi madaniyati, etnografiyasi va folklorini o'rganish borasida uyushtirilgan maxsus ekspeditsiyalar jarayonida ham mahalliy aholining o'ziga xosligi yuzasidan juda boy materiallar to'plangan.

XX asrning 20 — 30-yillariga qadar etnografiya muammolari bilan ko'proq rusiyzabon olimlar shug'ullangan bo'lsalar, 30-yillar oxiriga kelib M.A. Bikjanova, Sh. Inog'omov, T. Mirg'iyosov, M. Yusupov, H. Husanboyev, G. Alimov, A. Boltayev, M. Saidjonov kabi mahalliy mutaxassis-etnograflarning yangi avlodi shakllangan. Bu davrda yaratilgan tadqiqotlar muzeylarda va ilmiy markazlarda bajarilgan bo'lib, ularning asosiy ilmiy natijalari, asosan, turli jurnallarda maqolalar tarzidagina e'lon qilingan.

Etnografiya fani tarixshunosligi bilimdonlaridan biri tarix fanlari doktori A. Doniyorovning yozishicha, o'sha yillarda etnograf va tarixchilar o'zbek hamda qoraqalpoq xalqlari va ular ajdodlarining kelib chiqishi — etnogenezi muammosini faol

o'rganishga kirishganlar¹. Natijada, qator kompleks ekspeditsiyalar tomonidan muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu borada, ayniqsa, mashhur arxeolog va elshunos olim S.P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeo-etnografik ekspeditsiyasi muhim o'rinni egallaydi. Mazkur ekspeditsiya tarkibida o'zlarining dastlabki ilmiy izlanishlarini olib borgan T.A. Jdanko, K.L. Zadixina, I. Jabborov, S. Kamolov, G.P. Snesev kabi tadqiqotchilar keyinchalik mashhur etnograf olimlar bo'lib yetishganlar. Ular Xorazm vohasida yashovchi xalqlar — o'zbeklar, qoraqalpog'lar, turkmanlar va qozoqlarning madaniyati va turmushiga oid ko'plab fundamental asarlar yaratganlar.

Xorazm ekspeditsiyasi tadqiqotlari, bir tomondan, O'zbekiston etnograflari uchun mintaqa xalqlarining etnogenezi, xo'jalik o'tmishi, moddiy va ma'naviy madaniyati tarixi, turmushi va urf-odatlarini tadqiq etishdek murakkab masalalarni hal etish imkoniyatini yaratdi. Ikkinchi tomondan, arxeologik va etnografik tadqiqotlar, ularning xulosalari orqali tarixchilarning tadqiqotchilik amaliyoti uchun muhim hisoblangan ijtimoiy institutlar va oilaviy munosabatlar tarixini asoslashga xizmat qiluvchi muhim ilmiy asoslar yuzaga kelgan.

1943-yilda O'z FA Tarix va arxeologiya instituti tarkibida Etnografiya bo'limining tashkil etilishi respublikada etnografik ilmiy izlanishlarni yanada jonlantirib yubordi, deb hisoblash mumkin. Bu davrda tadqiqotchilar tomonidan, asosan, tarixiy va zamonaviy etnografiya hamda o'zbeklarning etnik muammolari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borildi.

1950 — 53-yillar mobaynida Farg'ona vodiysini o'rganish bo'yicha tashkil etilgan ekspeditsiya jarayonida Namangan va Farg'ona viloyatlari qishloq aholisi turmushida sovet davrida yuz bergan o'zgarishlar kommunistik mafkura nuqtai nazaridan o'rganilgan.

1960 — 70-yillarda o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, etnik tarkibi hamda mintaqalardagi qator subetnoslar bo'yicha

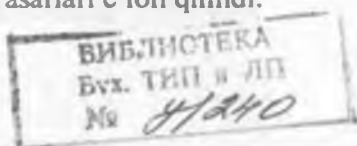
---

¹ Doniyorov A. O'zbekiston etnografiyasi tarixidan lavhalar (XX asrning 20-80-yillari). — T.: «Yangi asr avlodi», — 2003. — 7 b.

K.Sh. Shoniyozov, T. Fayziyev, B. Ahmedov, M. Ermatov, B.X. Karmisheva kabi tadqiqotchi olimlarning qator fundamental monografiyalari nashr qilinishi o'zbek xalqi etnografiyasida etnogenez va etnik tarix yo'nalishining jonlanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu davrda o'zbekistonlik qator olimlar (K.Sh. Shoniyozov, O.A. Suxareva, I.M. Jabborov, M.A. Bikjonova va boshq.) "Jahon xalqlari" turkumida chiqqan "*O'rti Osiyo va Qozog'iston xalqlari*" nomli ikki tomlik fundamental asarning (M.:1962.) yozilishida faol qatnashdilar.

XX asrning 70-yillaridan boshlab O'zbekistonning ayrim mintaqalari aholisining etnik tarkibidagi o'zgarishlar haqida hududiy ma'lumot beruvchi etnografik xaritalar tayyorlandi (Sh.I. Inog'omov, K. Shoniyozov, X. Toshev, B. Aminov va boshq.). O'zbekistondagi ishchilar sinfining hayoti va turmushidagi o'zgarishlar xususida etnografik tadqiqotlar (F.O.Oripov, Sh. Muzafarov, K.L. Zadixina, R. Qurbongaliyeva, T.X. Toshev, H. Ismoilov va boshq.) paydo bo'ldi. Bu davrda o'zbeklarning ijtimoiy hayoti va an'anaviy turmush tarziga bag'ishlangan qator asarlar yaratildi (I.M. Jabborov, S. Mirhosilov, M. Ro'ziyeva va boshq.).

O'tgan asrning 70 — 80-yillarida mustabid sovet tuzumining mafkuraviy tazyiqi tufayli barcha ijtimoiy fanlar kabi o'zbek xalqi etnologiyasini o'rganish borasida ma'lum darajada susayish, bir yoqlamalik yuz berdi. Mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqini yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois, etnograf olimlar ham o'zlarining tadqiqotlarida ko'proq sovetlar davri etnografiyasini o'rganishga asosiy e'tiborni qaratganlar. Sovetlar davrida barcha ijtimoiy fanlar kabi etnografiya fani ham kommunistik mafkuraga bo'ysundirildi. Ushbu yo'nalishda bajarilgan tadqiqotlar, tabiiy ravishda kommunistik mafkura prizmasidan o'tkazilgan. Lekin, shunga qaramasdan, K.Sh. Shoniyozov va H. Ismoilovlar hammuallifligida "O'zbeklar moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar" (1981), S.S. Gubayevaning «Farg'ona vodiysi aholisi va uning etnik tarkibi» (1983), H. Toshevning «Zarafshon o'zbeklarining ijtimoiy turmushi va xo'jaligi» (1987), T. Toshboyeva va M. Savurovning «O'zbek oilasi turmushidagi an'anaviylik va zamonaviylik» (1989) kabi asarlari e'lon qilindi.

Mustaqillik yillarida etnologiya fani. XX asr davomida etnologiya yo'nalishida boy empirik va nazariy materiallar yig'ildi. XX asrning birinchi yarmida bajarilgan akademik tadqiqotlarda ko'proq o'tmishga aylanayotgan an'anaviy urf-odatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib olishga diqqat-e'tibor qaratilgan bo'lsa, XX asr ikkinchi yarmidan boshlab mavjud vaziyat o'zgardi va etnologik materiallarning ko'lami kengaydi, amaliy qadr-qimmati osha boshladi.

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan keyin etnologiya fani ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, etnogenez va etnik tarix muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar yaratildi. Bu sohada etnologiya fani darg'alaridan biri, akademik Karim Shoniyozovning qator fundamental tadqiqotlari va monografiyalari alohida e'tiborga molikdir. Zahmatkash va fidoyi olim K. Shoniyozov o'zining qariyb yarim asrlik ilmiy faoliyati mobaynida O'rta Osiyo mintaqasida yashovchi o'zbeklar va boshqa qardosh xalqlar etnogenezi va etnik tarixini izchil o'rgandi. Natijada, bu mavzu doirasida bir necha yirik monografiyalar va yuzdan ortiq ilmiy maqolalar yaratildi. Olimning «O'zbek qarluqlari» (T.:1964), «O'zbek xalqining etnik tarixiga oid»(T.:1974), «O'zbek xalqining moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar»(T.:1981), «Qang' davlati va qang'lilar»(T.:1990), «Qarluq davlati va qarluqlar» (T.:1999), «O'zbek xalqining shakllanish jarayoni»(T.:2000) kabi fundamental monografiyalari boy tarixiy manbalar, ko'pdan-ko'p folklor-etnografik ekspeditsiyalarning materiallari asosida yaratilgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi. K. Shoniyozov o'zining o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixiga oid fundamental tadqiqotlari orqali o'zbek xalqi etnik tarixini o'rganishda yangi ilmiy yo'nalishga asos soldi. Tarixiy va etnografik ma'lumotlarni arxeologiya, antropologiya, numizmatika, folklorshunoslik va tilshunoslik kabi yondosh fanlar yutuqlari bilan qiyosiy o'rganish va muammoni yoritishda muayyan ilmiy xulosalarga kelish O'zbekiston etnologiyasi fanida Karim Shoniyozov asos solgan yangi yo'nalishning muhim bir xususiyatidir. Shuning uchun ham akademik olimning tadqiqotlari nafaqat respublikamizdagi ilmiy jamoatchilik tomonidan yaxshi kutib olingan, balki xorijlik mutaxassislar tomonidan ham e'tirof etilgan.

Etnogenez va etnik tarix muammolarini tadqiq qilishda akademik A. Asqarovning ham xizmatlari kattadir. Taniqli olim o'z tadqiqotlarida birinchilardan bo'lib tarixiy va arxeologik, etnografik va antropologik manbalarga hamda adabiyotlarga asoslanib, o'zbeklarning shakllanish jarayonini bir necha bosqichlarga bo'lib tadqiq qilgan va qator nazariy-metodologik hamda ilmiy konseptual xulosalar chiqargan. Muallif keyingi yillardagi tadqiqotlarida etnogenez va etnik tarix muammolari bilan jiddiy shug'ullanib, etnos nazariyasiga oid bir qator ilmiy anjumanlar va seminarlar tashkil etdi hamda bu borada o'zining qator ilmiy-nazariy va metodologik qarashlarini ilgari surdi.

Shuningdek, bu davrda xalqimizning moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy va jamoaviy hayoti, etnoslararo jarayonlarni o'rganish borasida ham ancha samarali ishlar bajarildi. Xususan, o'zbek oilasi tarixi (O. Bo'riyev), to'y va motam marosimlari (H. Ismoilov, Q. Nasriddinov), an'anaviy uy hunarmandchiligi (X. Toshev va M. O'roqov), o'zbeklar orasidagi mahalla va qo'ni-qo'shnichilik an'analari (Z. Orifxonova), qadimiy diniy e'tiqodlar va ularning o'zbek xalqi turmush tarzidagi izlari (A. Ashirov), etnoslararo jarayonlar (U. Abdullayev) mavzulari doirasida qator ilmiy monografiya va risolalar e'lon qilindi. Shu bilan birga O'zbekistonning tarixiy etnografik mintaqalari - Toshkent shahri (Z. Orifxonova, G. Zunnunova), Buxoro vohasi (A. Jumayev, M. Qurbonova), Farg'ona vodiysi (Sh. Abdullayev, U. Abdullayev, V. Haqliyev, A. Ashirov, B. Tursunov, I. Xo'jaxonov), Janubiy O'zbekiston (O. Bo'riyev, Q. Nasriddinov, F. Rahmonov, G. Tosheva, S. Tursunov, A. Qayumov, B. Hamroqulova, M. Ibragimova) etnologiyasini tadqiq etish borasida samarali natijalarga erishildi.

O'zbekistonda etnografiya va etnologiya fanining tarixshunosligi (A. Doniyorov, D. Hoshimova), mazkur fanning Oliy o'quv yurtlarida o'qitilishi bo'yicha qo'llanma va risolalar (I. Jabborov, O. Bo'riyev, T. Salimov, B. Isoqov), etnologiya atamalarining qisqacha lug'ati (O. Bo'riyev va T. Xo'jamberdiyev) chop etildi.

Hozirgi davrga kelib, O'zbekiston Respublikasining qator ilmiy maskanlarida mazkur yo'nalishda jiddiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zR FA Tarix institutining Etnologiya

bo'limi, O'zMUda «Arxeologiya va etnologiya» kafedrası, TerDU va Qarshi DUDA Etnologiya ilmiy markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatimiz bo'yicha doimiy va mavsumiy ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirilmoqda. O'zbekiston etnologiyasining dolzarb muammolariga bag'ishlangan bir qator xalqaro va mintaqaviy anjumanlar (1999, 2000, 2004, 2005, 2007) tashkil etildi. Etnologiya fanining so'nggi natijalariga bag'ishlangan «Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari» turkumidagi ilmiy konferensiyani har ikki yilda o'tkazish yaxshi bir an'anaga aylanib ulgurdi.

Mamlakatimiz etnologlari AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Markaziy Osiyo respublikalari etnologlari bilan ilmiy-amaliy hamkorlik aloqalarini o'rnatganlar. Rossiya FA Etnologiya va antropologiya instituti bilan ham doimiy hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Bunday ilmiy aloqalar yurtimizda etnologiya jahon ilmi bilan o'zaro uyg'un rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi davrda etnologik tadqiqotlar jamiyat hayotining turli sohalarida o'ta muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etib bormoqda. Etnolog olimlarning bilimi va maslahatlaridan siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etishda keng foydalanilmoqda. Fan yutuqlari kommunikatsiya tizimida, xalqaro savdoda, diplomatiya da va boshqa qator sohalarda samarali qo'llanilmoqda. So'nggi yillarda etnologiya-ning ko'plab boshqa yondosh fanlar bilan doimiy aloqalari samarasi sifatida etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya, etnomadaniyat, etnopedagogika, etnofolkloristika, etnozoologiya, etnobotanika kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ana shu yutuqlarga tayanib aytish mumkinki, etnologiya bugungi kunga kelib o'zining yangi bir rivojlanish bosqichiga ko'tarildi.

1.2. Etnologiya faning predmeti

Har bir fan izlanish predmeti va usullari bilan boshqa fanlardan farqlanib turadi.

Etnologiya fan sifatida paydo bo'lganidan to hozirgi davrga qadar uning asosiy tadqiqot obyekti xalq va xalqlarning madaniy

o'ziga xosligi bo'lib kelgan. Muxtasar qilib tushuntirilsa, mazkur fan orqali turli xalqlar etnogenezi va etnik tarixi, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, moddiy va ma'naviy madaniyat muammolari hamda etnoslararo jarayonlar tadqiq qilinadi. Demak, fikrimizcha, etnologiya asosiy tadqiqot obyekti sifatida etnos bilan bog'liq quyidagi jihatlarini o'rganadi (etnologiya predmetini ma'lum bir tartibda bayon qilishda biz fandagi an'anaviy qarashlardan yangi noan'anaviy nuqtai nazarlar, mulohazalar tomon harakatlanishni ma'qul deb bildik):

- ♦ etnogenez va etnik tarix muammolari;
- ♦ etniklik va etnik guruhlar muammosi;
- ♦ xalqlarning ma'naviy dunyosi, moddiy madaniyati;
- ♦ xalqlarning e'tiqodiy qarashlari, milliy marosim va urf-odatlari;
- ♦ turli xalqlarning qarindoshlik tizimi: qarindosh-urug'chilik aloqalari va qo'ni-qo'shnichilik munosabatlari;
- ♦ xalqlarning ijtimoiy va siyosiy tuzilmalari (oilalar, jamiyat va siyosat);
- ♦ turli xalqlarga xos ta'lim-tarbiya an'analari tizimi;
- ♦ bir xalq madaniyatining turli komponentlari orasidagi o'zaro aloqa va bog'liqlik muammolari;
- ♦ u yoki bu xalq madaniy xususiyatlari takomili yoki tanazzuli dinamikasi (madaniy o'zgarishlar);
- ♦ turli xalqlar etnopsixologiyasidagi o'ziga xosliklar;
- ♦ turli xalqlar mavjud hayot tarzining, tabiiy-geografik muhitga moslashishi;
- ♦ etnos va biosfera;
- ♦ etnoslar qadriyatlarini taqqoslash;
- ♦ turli xalqlarni dunyo miqyosida taqqoslash;
- ♦ madaniyatlararo muloqotlarning o'ziga xos xususiyatlari;
- ♦ etnoslarning paydo bo'lishi va bo'linib ketishi sabablari;
- ♦ xalqlarning joylashuvi;
- ♦ etnoslar va demografik jarayonlar;
- ♦ etnos vakillarining iqtisodiy munosabatlari;
- ♦ etnolingvistika va etnomadaniyat muammolari;
- ♦ an'ana va marosimlarning paydo bo'lishi, taraqqiyoti, innovatsiya hamda transformatsiyalashuvi.

Ushbu ro'yxatni yanada kichikroq qismlarga bo'lgan holda davom ettirish mumkin. Biroq, shunig o'zi ham etnologiyaning tadqiqot obyekti haddan tashqari ko'p qirrali, amalda unga daxldor bo'lmagan masalaning o'zi yo'q ekanligidan dalolat beradi. Qolaversa, ushbu ma'lumotlar etnologiyaning asosiy poydevori yozma manbalar hamda moddiy yodgorliklardan iborat bo'lgan an'anaviy tarix fanidan birmuncha kengroq ekanligidan dalolat berib turibdi. Shuningdek, etnologiyada insoniyat tarixining dastlabki yozma madaniyat shakllangangunicha bo'lgan davrda yashagan va o'zlarining alohida yozuvlariga ega bo'lgan xalqlar — etnoslar asosiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganiladi.

Oldingi qismlarda ta'kidlaganimizdek, XIX asr oxirida Yevropada etnologiyaning asosiy mavzusi ibtidoiy sharoitda yashayotgan «primitiv» xalqlar bo'lgan edi. Yevropalik tadqiqotchilar bu xalqlar misolida go'yoki o'zlarining qaysidir ma'noda uzoq o'tmishdagi «tirik ajdodlari»ni his qilganlar. Aynan shu sababga binoan ushbu xalqlar yevropalik tadqiqotchilarni ko'proq qiziqitirgan. Shuning uchun ham yevropaliklar «orqada qolgan» xalqlarga nisbatan «*primitiv*», ya'ni «*birinchi*» degan iborani qo'llaganlar. «Birinchi» xalqlar to'g'risida XIX asrdagi etnologiya maktablarining yirik namoyandalaridan biri Lyuis Genri Morganning «*Qadimgi jamiyat*», Eduard Teylorning «*Ibtidoiy madaniyat*» kabi olamga mashhur asarlari paydo bo'lgan. Shuningdek, nemis etnologiyasining asoschilaridan Teodor Vays va Adolf Bastian tadqiqotlari ham «ibtidoiy xalqlar»ga bag'ishlangan bo'lib, ular mazkur xalqlarni «madaniy rivojlangan xalqlar», ya'ni Yevropa xalqlari bilan o'zaro qiyosiy ravishda o'rganishga bag'ishlagan.

O'tgan yuz yillikda mazkur fan doirasida olib borilgan tadqiqotlar tufayli etnologiya Oliy o'quv yurtlari o'quv predmetiga aylangan va dunyoning ko'plab mashhur universitetlarida maxsus fan sifatida o'qitila boshlangan. Buning pirovard natijasida etnologiyaga yangicha qarashlar bilan qurollangan fan namoyandalari — nazariyotchi etnologlar kirib kelganlar¹. Shu

---

¹ Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. — М., «Академа», 2000. — С.16.

boisdan ham etnologiyaning mavzusi takomillashib borgan. Fandagi mavjud ba'zi qarashlar hamda g'oyalar jiddiy tanqid ostiga olingan. Oqibatda ularning ayrimlari keyinchalik butkul ilmiy muomaladan chiqib ketgan.

Etnologiyada, avvalo, xalqlarning ibtidoiy va sivilizatsiyalashgan holda bo'linishiga oid nuqtai nazarlar jiddiy tanqid ostiga olingan. Yangi avlod tadqiqotchilari fikricha, «ibtidoiy» deb atalgan xalqlar ham xuddi «sivilizatsiyalashgan» deb hisoblangan yevropaliklar singari o'zlarining tarixi va madaniyatiga ega bo'lganlar. O'z navbatida, ular, oldingi tadqiqotchilar ta'kidlaganlaridek, insoniyat tarixining dastlabki bosqichlariga taalluqli emas va mazkur jamoalar ham boshqa xalqlar singari ibtidoiylikdan ancha yiroq xalqlar hisoblanadi. Inchunun, bu borada ularni faqatgina atrofdagi olamga bo'lgan munosabati, tafakkuri borasidagina ibtidoiy deb hisoblash mumkin. Bunday qarash dastlab mashhur nemis etnolog olimi Rixard Turnvald (1869—1954-yillar) tomonidan bildirilgan. Uning fikricha, «ibtidoiy xalq» tushunchasini tahlil qilish asnosida bir omil o'ta muhimdir. Bu omil tabiatni o'zlashtirishdagi bilim, malaka va mehnat qurollari hamda moslamalar masalasiga daxldor. R. Turnvald fikricha, «ibtidoiy» atamasini yashash va ovqatlanish uchun eng oddiy mehnat qurollaridan foydalangan va atrofdagi olam to'g'risida juda kam bilimga ega bo'lgan qabilalarga nisbatangina qo'llash joizdir. Bunday texnik qurollanish va tabiiy qonunlarni bilish me'yorlaridan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak, Turnvald aytganidek, «tabiatni bo'ysundirgan odamlar» hozirgi zamonaviy industrilashgan jamiyatga qaraganda haqiqatdan ham ko'proq tabiatga bog'liq bo'lganlar. Biroq, bu o'rinda o'z-o'zidan ikkinchi mulohaza paydo bo'ladi. Ya'ni, agar insonlarning tabiatdan mustaqil bo'lib yashashlariga qaramay, bugungi zamonaviy kishilar ikkinchi bir ko'rinish — texnikaga bog'lanib qolishlariga sabab bo'ladi. Aynan shu nuqtai nazardan ayrim olimlar yuqoridagi mulohazaga asoslanib, etnologiyada «ibtidoiy xalqlar» iborasini qoldirishni, lekin bunda tabiatdan uzilmagan va o'zlarining ijtimoiy me'yorlarini saqlab qolgan jamoalar hamda madaniyatlarni anglash g'oyasini ilgari surganlar.

O'z navbatida, boshqa bir olimlar guruhi esa «ibtidoiy xalqlar» iborasining qo'llanishiga qat'iy qarshi chiqqanlar. Ular «fanda bunday iboraning qo'llanishi, shubhasiz unga qarama-qarshi bo'lgan «madaniy xalqlar» termini paydo bo'lishini taqozo etadi va bu esa birinchi guruhga kiruvchi xalqlarning tahqirlanishiga sabab bo'ladi», — deb ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, sayyoramizning turli mintaqalarida yashovchi xalqlar, etnik guruhlar hayoti, o'tmish tarixi, turli-tuman sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyotiga nazar tashlar ekanmiz, o'zining tarixiy taraqqiyotida madaniyatiga ko'ra biror-bir darajada rivojlanishga erishmagan insonlar jamoasini topish juda mushkul. Hatto tosh davri odamlari to'g'risida gapiradigan bo'lsak, ular ham dastlab tosh, suyak, yog'ochdan yasalgan mehnat qurollarini rivojlantirib borganliklari tarixiy-arxeologik manbalardan ma'lumdir.

XVII — XIX asr tadqiqotchilari ta'kidlaganlaridek, hozirgi davrda sayyoramizda ibtidoiy odamlar mavjud emas. Har bir etnik jamoa yoki xalq o'ziga xos madaniyat sohibidir. Shu tufayli bugungi kunda «madaniyatli xalq», «madaniyatsiz xalq» degan iboralarni qo'llash ilmiy jihatdan o'rinsizdir. Faqatgina madaniyatning turli ko'rinishlari to'g'risidagina gap yuritish mumkin. Shuning uchun ham, aynan turli madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari va turfa xil mahalliy ma'naviy etnomilliy madaniyatlar etnologiyaning asosiy tadqiqot predmetlari hisoblanadi. Qolaversa, keyingi vaqtlarda etnologiyada lokal (mahalliy) madaniyatlarni o'rganish borasida ancha samarali ilmiy tadqiqotlar bajarilmoqda.

Shu bilan birga, turli olimlar tomonidan «ibtidoiy xalqlar» termini o'miga boshqa qator tushuncha va atamalar tavsiya qilingan bo'lib, tadqiqotchilar fikricha, mazkur ibora etnologiyaning yangi mavzulari va o'rganish obyekti doirasiga ko'proq to'g'ri keladi. Turli davrlarda etnologiyaga «arxaik madaniyat», «industrialash-tirishgacha bo'lgan jamiyat», «an'anaviy jamiyat», «yozuvsiz jamiyat», «qabilaviy ittifoq» va shu kabi atamalar tavsiya qilingan. Shubhasiz, mazkur iboralarning har biri ma'lum bir etnik madaniyatning o'ziga xos tomonlarini ifodalaydi. Shu bois, garchi, ulardan birortasi ham «ibtidoiy xalqlar» terminiga almash-tirilmagan bo'lsa-da, zamonaviy etnologiyada ularning barchasi

masalaning u yoki bu jihatlarini ifodalash nuqtai nazaridan qo'llaniladi.

Etnologiyaning zamonaviy muammolari. O'tgan XX asr oxirgi choragida etnologiyada yangicha yo'nalishlarning paydo bo'lishi mazkur fan doirasida bajarilayotgan tadqiqotlarning ham tubdan, ham mazmunan, ham mohiyatan o'zgarishiga olib keldi. Aynan shu davrdan boshlab tadqiqotchilar tomonidan an'anaviy ko'rinishni olgan uzoq yurtlardagi o'ziga xos ekzogamik madaniyatlardan emas, balki, zamonaviy jamiyatlarni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratila boshlandi. Natijada qator yangi nazariyalar va maktablar paydo bo'ldi. Tadqiqotchilar tomonidan etnologiyaning o'ziga xos yangi yo'nalishlari bo'yicha ilmiy ishlar bajarila boshlandi. Jumladan, G'arbiy Yevropa ilmida ijtimoiy etnologiya, huquqiy etnologiya, siyosiy etnologiya, diniy etnologiya, xo'jalik (iqtisodiy) etnologiyasi shakllandi va istiqbolli rivojlanib bormoqda. Umuman olganda, hozirgi davrda etnologiya sohasida tadqiqot olib boruvchi yoki ushbu fanga qiziquvchilar:

- ♦ Insoniyat o'zini o'rab turgan tevarak atrofni qanday holda tasavvur qiladi?

- ♦ Odamlar tasavvurida moddiy olamdagi predmetlar qanday ma'no kasb etadi va ushbu qarashlarning o'zgarish jarayoni qanday kechadi?

- ♦ Madaniyatlararo munosabatlar an'anaviy va zamonaviy madaniyatlarga qanday ta'sir o'tkazadi?

- ♦ Dunyoning etnik manzarasi o'zida nimani aks ettiradi va bu manzaraning o'zgarishi qanday mexanizmlar asosida yuz beradi?

- ♦ U yoki bu madaniyat vakillari sodir bo'ladigan o'zgarishlarga qay tarzda moslashuvi va o'z navbatida, uning yashayotgan jamiyatiga moslashishi qanday meyorlarga asoslanadi?

- ♦ Zamonaviy industrial jamiyatda etno-milliy madaniyatlarning roli va o'rni qanday?

- ♦ Har qanday holatda etnos vakillari tafakkurida nima o'zgarmaydi yoki nima butkul unutilishi yoxud o'zgarishi mumkin va o'z navbatida bu jarayon qanday kechadi?

- ♦ Madaniyatlarning ichidagi o'zaro bog'liqlik va aloqalar qay tarzda yuz beradi?

- Etnik madaniyatda barcha tizimni mustahkam ushlab turuvchi va jamiyat hayotida sodir bo'ladigan o'zgarishlar jarayonida himoya qiluvchi mustahkam o'zgarmas qism, asos mavjudmi? — degan qator savollar zanjiriga to'g'ri javob izlaydi.

Shubhasiz, mazkur muammolarning aksariyati oxirgi o'n yilliklarda etnologlar diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib, ilmiy-tadqiqot muammosiga aylandi. Bu borada, ayniqsa, G'arb mamlakatlarida so'nggi o'n yilliklarda etnologiya fani «post-modernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda bevosita ijtimoiy guruhlar orasidagi etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish asosiy maqsad-muddaolardan biri hisoblanadi. Shuningdek, lokal va global jarayonlarni tadqiq etishda olimlar tomonidan tadqiqiy tanlash masalasiga e'tibor kuchaydi. Bunda jamiyat hayotidagi barcha jarayonlar emas, balki etnos va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, eng muhim deb hisoblangan qarashlarga tadqiq qilinmoqda. Boshqacha ifodalaydigan bo'lsak, bajarilayotgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor insoniyatning rivojlanish bosqichlari, ya'ni uning zaminda paydo bo'lganidan to hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy yo'lining global miqyosdagi tavsifiga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga qaratilmoqda. Zero, rivojlangan mamlakatlarda etnologiya yo'nalishida bajarilayotgan ilmiy ishlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va dolzarb deb e'tirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilmoqda.

Dunyo miqyosida olib borilayotgan etnologik tadqiqotlar orasida Rossiya etnologiya maktabi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Rossiyada XX asrning 90-yillaridan boshlab ayrim tadqiqotchilar tomonidan etnos nazariyasi rad etilib, etniklik va madaniy antropologiya yo'nalishidagi tadqiqotlar bajarilmoqda. Rossiyaning markaziy shaharlarida, xususan, Sankt-Peterburg Davlat universitetida madaniy antropologiya va etnik sotsiologiya kafedrası tashkil etildi, Yevropa va AQSh olimlarining jiddiy muhim asarlari tarjima qilina boshlandi. Antropologiya va etnologiyaga oid qator o'quv qo'llanmalari, ilmiy asarlar chop etildi. Ushbu fan sohasida Rossiyadagi eng yirik ilmiy markazlardan biri Mikluxo Maklay nomidagi Etnografiya institutining nomi ham Etnologiya va antro-

pologiya instituti deb o'zgartirildi hamda institutning tadqiqot mavzulari ham mazkur yo'nalishlarga moslashtirildi. Yurtimizda esa mustaqillik davrida Respublikamizning turli tarixiy-etnografik mintaqalari, jumladan, Farg'ona vodiysi, Janubiy O'zbekiston, Buxoro va Xorazm kabi tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi va bu mintaqalar aholisi etnomadaniyatidagi mahalliy xususiyatlar, moddiy va ma'naviy madaniyatdagi transformatsion, etnoslararo jarayonlar, mamlakatimiz hududida istiqomat qiluvchi turli diasporalar* va irredentlar* etnologiyasi, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, zamonaviy shahar muhitida an'anaviy milliy qadriyatlarning saqlanib qolish omillari, zamonaviy etnik jarayonlar kabi ko'plab mavzularda tadqiqotlar bajarilmoqda. Bir so'z bilan aytganda, etnologiyaning tadqiqot mavzusi doimiy ravishda kengayib bormoqda va bu esa ma'lum ma'noda fanga mukammal ta'rif berish imkonini cheklamoqda. To'g'ri, bugungi kunga qadar turli uslubiy qarashlar va g'oyalar asosida etnologiyaga berilgan o'nlab ta'riflar mavjud bo'lib, ular etnologiyaning ayrim muhim tomonlarinigina o'ziga qamrab olgan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, **etnologiya - turli etnik guruhlarining shakllanish va rivojlanish jarayonini, ulardagi etnik o'zlikni anglash, madaniy boshqaruv shakllari hamda jamoaviy munosabatlar qonuniyatlarini, shaxslararo aloqalarni hamda ijtimoiy muhitni o'rganuvchi fanidir.**

Shubhasiz, mazkur ta'rifni etnologiyaga berilgan eng maqbul va mazkur fanning barcha xususiyatlarini o'zida mujassam-

---

* *Diaspora* (diaspora —lotincha - "joylashuv"; inglizcha - diaspora) atamasi tor ma'noda — Bobil tomonidan Isroil podsholigi (mil. avv.VI asr.) bosib olinganidan so'ng tashkil qilingan yashash joylari, keyinchalik esa Falastindan tashqarida dunyo bo'yicha barpo etilgan yashash joylariga nisbatan qo'llangan; b) keng ma'noda u yoki bu etnik guruhning tarixiy vatanidan ajralgan holdagi yashash manzillariga nisbatan ishlatiladi. Misol uchun, koreys diasporasi, irland diasporasi.

* Biror bir etnik guruh yoki etnos o'zining milliy-etnik hamda siyosiy-davlat uyushmasi bilan chegara mintaqada yashasa, u irredenta italyancha — irredento - "xalos bo'lmagan" deyiladi. Masalan, O'zbekistondagi qirg'izlar, turkmanlar va tojiklar diaspora bo'la olmaydi, ular irredentlar deyiladi. Yoki, aksincha O'zbekistonga qo'shni mamlakatlarda yashovchi o'zbeklar ham etnologiyada irredentlar hisoblanadi.

lashtirgan yakuniy mukammal ta'rif, deb bo'lmaydi. Kelgusi avlod tadqiqotchilari tomonidan etnologiyaning yanada mukammal va barcha mutaxassislar tomonidan e'tirof etiladigan ta'rifi yaratilsa, ajab emas.

Hozirgi davrda zamonaviy etnologiyaning tadqiqot maydoni ancha keng bo'lib, uning turli yo'nalishlari u yoki bu ko'rinishda mazkur fanga yaqin bo'lgan yondosh fanlar bilan tutashib ketgan. Ayniqsa, etnologiya sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, antropologiya, siyosatshunoslik, folklorshunoslik kabi fanlar bilan uzviy bog'liq holda taraqqiy etib bormoqda.

I.3. Etnologiya metodlari

Har bir fan zaruriy bilimlarni jalb etgan, ulardan unumli foydalangan holda aniq tadqiqot obyektni o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Lekin, har bir fandagi bilim obyektining o'ziga xosligi tadqiqotchilar oldiga o'rganilayotgan obyektga oid to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish talabini qo'yadi.

Zamonaviy etnologiyada ilmiy tahlil uchun turli-tuman materiallar: tadqiqotlar natijasi va etnograf olimlarning turli dala yozuvlari, sayohatchilarning safarnomalari, kuzatuvlari, folklor namunalari va badiiy matnlar, etnosotsiologik va etnopsixologik materiallar, publitsistik matnlar, rasmiy hujjatlar, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy adabiyotlardan foydalaniladi. Bulardan tashqari tadqiq qilinayotgan etnos vakillari bilan bevosita muloqot jarayonida ularning turli holatlarga munosabatlari, bahs-munozaralar va suhbatlarda bildirgan fikr-mulohazalari va dalillarining mantiqliligi, tevarak-atrofdagi turli ko'rinishlarni izohlash yo'llari va shaxsiy xulq-atvorlarini kuzatuv natijalari ham muhim rol o'ynaydi. Shubhasiz, bunday ma'lumotlarni yig'ish tadqiqotchidan ma'lum metodlarni o'zlashtirib olishni talab qiladi. Hozirgi davrda zamonaviy etnologiyada o'ziga xos tadqiqot metodlari majmui shakllangan bo'lib, ularga *dala tadqiqotlari, yozma manbalarni o'rganish, xalq og'zaki ijodi namunalari to'plash, statistik materiallar (avvalo turli davrlarda bajarilgan aholini ro'yxatga olish materiallari)ni tahlil qilish* kiradi.

Yozma manbalarni o'rganish etnologiyaning eng muhim metodlaridan biri bo'lib, uning qimmatini o'rganilayotgan xalq va uning madaniyati to'g'risida aniq va to'laqonli ma'lumotlarni berishi bilan ajralib turadi. Yozma manbalar nafaqat etnologiya, shu bilan birga tarix fani uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma manbalar, asosan, insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog'i, kishilarning o'zaro munosabatlari natijasi o'laroq yaratilgan va o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, tarixiy voqyea, hodisa, jarayonlarni aks ettirgan manbalardir. Yozma manbalarga, odatda, ma'lum bir xalq vakillari hisoblangan mualliflar tomonidan o'zlarining yoki boshqa xalqlarning tarixi hamda madaniyati to'g'risida yozib qoldirilgan qo'lyozma asarlar, tarixiy manbalar kiradi. Shuningdek, yozma manbalarga oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar va b.), tarixiy, geo-kosmografik hamda biografik asarlar ham kiradi. Yozma manbalar doimiy ravishda bir necha avlod tadqiqotchilari uchun qiziqarli manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Turli xalqlar ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini o'rganishda rasmiy hujjatlar, moliyaviy-hisobot daftarlari va yozishmalarning ahamiyati ham benihoyat kattadir. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni ma'lum bir yuridik shaklda bevosita va ko'p hollarda aynan qayd etilganligi bilan ham qimmatlidir. Lekin, ayni vaqtda ba'zan ularning orasida, ayniqsa, rasmiy yozishmalarda ataylab soxta ma'lumotlar berilganlari ham uchrab turishini unutmaslik lozim. Shuning uchun ham mazkur manbalardan foydalanilganda o'ziga xos diqqat-e'tibor va ehtiyotkorlik talab qilinadi. Hujjatlar ustida ish olib borilganda, aniqrog'i undan biror bir ijtimoiy-siyosiy jarayonni talqin etishda foydalanilganda bir hujjat bilan chegaralanmaslik, o'xshash hujjatlarni o'zaro qiyosiy tahlil etib o'rganmoq zarur. Qolaversa, hozirgi kunda bunday tarixiy-madaniy yozuvlar etnologlar qiziqadigan yagona manba turi bo'lib hisoblanmaydi. Ayni zamonda turli davrlardagi xalqlar hayoti va madaniyatiga bag'ishlangan har xil yozma manbalar mavjud bo'lib, ularning ko'p qismi hozirgacha batafsil o'rganilmagan. Bunday yozma manbalar jumlasiga, sayyohlar

va geograflarning safarlari to'g'risidagi xabarnomalari, o'tkazilgan turli-tuman ekspeditsiyalar hisobotlari, matroslar va askarlarining kundaliklari, elchilarning hisobotlari, savdogarlarning safarnomalari, oddiy xalq vakillarining davlat rahbarlariga yozgan maktublari va shu kabi bir qator yozma materiallar kiradi.

Etnologiya ilmidagi xalqning tarixiy tafakkurini aks ettiruvchi *xalq og'zaki ijodi* namunalari ham muhim manba hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodiyoti madaniyatning eng qadimgi sohalaridan bo'lib, uning ildizi insoniyatning eng qadimgi tarixiga borib taqaladi. Og'zaki adabiyotning ayrim namunalari qadimgi yunon tarixchilari va Tabariy, Ma'sudiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn al-Asir kabi Sharq olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Qayumars, Jamshid va Siyovush haqidagi afsonalar, To'maris va Shiroq haqidagi qissalar ham shular jumlasidandir. An'anaviy urug'-jamoaviy, xo'jalik munosabatlarini, umuman olganda, turkiy xalqlarga xos milliy-etnik qadriyatlarni tadqiq qilishda «Go'ro'g'li», «Alpomish» kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, rivoyatlar, marosim qo'shiqlari, matal va topishmoqlarning o'rni benihoyat kattadir. Yozma adabiyotdan avval paydo bo'lgan bu xalq durdonalari turli ijtimoiy qatlam vakillari hisoblangan kishilarning turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, urf-odatlarini, ayniqsa, uzoq o'tmish davrlardagi ijtimoiy munosabatlar to'g'risida g'oyat qimmatli ma'lumotlar beradi. Qolaversa, etnologik tadqiqotlar jarayonida o'tkazilgan tajriba qo'ni-qo'shni bo'lib yashagan xalqlarda ham tarixiy tafakkurning shakllanishi ayrim hollarda tubdan boshqa-boshqa bo'lishi mumkinligidan dalolat beradi. Ajdodlari ko'chmanchi yoki yarimko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlar hatto hozirgi kungacha o'zlarining ajdodlari shajarasini yaxshi bilishlari bilan birga, ularning qaysi urug' va shu urug'ning qaysi shoxobchasiga mansubligi, ajdodlari qayerdan kelganligidan tortib ularning an'anaviy mashg'ulot turlarigacha ma'lum darajada yaxshi biladilar. Shubhasiz, bunday qimmatli manbalar, ko'pincha, og'zaki ijod orqali ajdodlardan avlodlarga o'tib saqlanib keladi. Xalq og'zaki ijodiga oid materiallar bugungi globallashuv va zamonaviy etnik jarayonlar ta'sirida yo'qolib bormoqda. Hatto, yaqin

kelajakda bunday manbalarining ayrimlari butkul yo'qolib ketishi xavfi mavjud.

Etnologiyada tarix, etnomadaniyat va ko'proq moddiy madaniyatni tadqiq qilishda **arxeologik materiallardan** ham keng foydalaniladi. Arxeologik moddiy (ashyoviy) manbalar deyilganda, insoniyatning ajdodlari yashagan qadimiy makonlardan topilgan mehnat va urush qurollari, ular dafn etilgan joylar, keyingi taraqqiyot jarayonida qurilgan bino va inshootlar (qal'a va qasrlar, hammomlar va karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda suv inshootlari kabilar)ning qoldiqlari, uy-ro'zg'or va zeb-ziynat buyumlari tushuniladi. Yozma va og'zaki manbalarga qaraganda, arxeologik moddiy ashyolar birmuncha ishonchliroq manba hisoblanadi. Ular yordamida ma'lum bir tarixiy voqyeaning aniq vaqti yoki moddiy madaniyat qurolining tarqalish davrini nisbatan osonroq belgilash mumkin. Bu metodning yuqori sifatli bog'liqligi bugungi kunda arxeologik materiallarni zamonaviy shaklda o'rganish va baholash mezonlariga asoslanadi. Jumladan, hozirda arxeologik materiallarni o'rganishda statistik metodlardan keng raishda foydalanilmoqda. Shuningdek, so'nggi yillarda etnoarxeologiya kabi yo'nalish ham jadal rivojlanib bormoqda. Deskriptiv (tavsifiy) statistikani qo'llash arxeologik materiallar zaxirasini to'laligicha ochishga ko'maklashsa, analitik statistika esa arxeologik materiallarning tipologiyasi va ilmiy gipotezalari, farazlarini tekshirish imkonini beradi. O'z navbatida, mazkur ma'lumotlar tahlili va talqini, ilmiy qimmatini etnologiyaga oid nazariyalar, g'oyalar, konsepsiyalar va madaniyat modellarini paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Etnologik tadqiqotlardagi muhim metodlardan yana biri **qiyosiy tilshunoslik metodidir**. Bu uslubning mohiyati turli tillardagi ma'lum so'zlarni taqqoslashdan iboratdir. Bu, o'z navbatida, o'zaro yaqin tillar aloqalari chegarasi va ularning qarindoshlik, bog'liqlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Etnologiyada **statistik metodlar** ham o'ziga xos metod tarzida foydalaniladi. Etnologiyaning fan sifatida shakllanganiga tarix nuqtai nazaridan juda qisqa vaqt o'tgan bo'lsa-da, shu davr mobaynida juda ko'plab statistik materiallar yig'ilgan. Ayniqsa, to'plangan

materiallar orasida eng muhimlaridan biri aholini ro'yxatga olishga oid turli yillardagi ma'lumotlar hisoblanadi. Mazkur materiallardan foydalanish jarayonida tadqiqotchi o'zini qiziqtirgan keng doiradagi savollarga javob topishi mumkin. Shuningdek, bunday materiallarning qimmati nafaqat turli yillarda bajarilganligi, balki ularning ma'lum bir tizimlashtirilgan tartibda amalga oshirilganligi bilan ham ahamiyatlidir. Aholini ro'yxatga olish bilan bog'liq hujjatlar ma'lum yo'nalishlarga doir savollar majmui va ularning javoblaridan iboratdir. Bunday turkum materiallar orasida ijtimoiy-demografik savollar majmui: jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, ma'lumoti, kasbi, uy-joyi turi, mazkur hududda yashash vaqti va shu kabi savollar muhim ahamiyatga ega. Bunday ma'lumotlarni olish — tadqiqotchi uchun umumiy etnik manzarani o'rganish va bir nechta aholi manzillari ro'yxati materiallarini taqqoslash orqali etnik jarayonlar dinamikasini ko'rsatib berishida muhim ahamiyatga molik.

Etnologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida bevosita xalqning hayotini o'rganish yoki etnologiya tili bilan aytganda **dala tadqiqotlari** muhim ahamiyat kasb etadi. Dala tadqiqotlari metodining shakllanishi mustamlaka xalqlar xo'jaligi, ijtimoiy tuzilmalari, e'tiqodi, urf-odatlariga to'g'risida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lish ehtiyoji tufayli shakllangan. O'sha davrdagi mustamlakachilik siyosati manfaatlariga bilan chambarchas bog'liqlik buni taqozo etgandi. Chunki, mustamlakachilar o'z koloniyalari va u hududdagi aholini boshqarishlari uchun doimiy ravishda bunday ma'lumotlarga muhtoj bo'lganlar.

Dala tadqiqotlari metodi ilmiy izlanuvchiga o'rganilayotgan etnik muhitda uzoq muddat bo'lish va bevosita o'sha muhitga ko'nikishni talab qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tadqiqotchi uchun, odatda, mavjud obyektga statsionar tarzda ishlash muddati bir etnik yildan kam bo'lmasligi kerak. Etnolog-tadqiqotchi uchun dastlabki 2—3 oy tanishish va yangi muhitga moslashish davri hisoblanadi. Shundan keyingina u etnik jamoa yoki uning bir qismi turmush tarzini yil mobaynida ilmiy nuqtai nazardan kuzatadi.

Dala tadqiqotlarining qonuniyligi va samarali bo'lishi tadqiqotchi tomonidan o'rganilayotgan etnos orasida uzoq

muddat yashashni talab qiladi. Bunga amerikalik olim L.G.Morgan va rus etnografi Mikluxo Maklay tadqiqotlarini yorqin misol sifatida keltirish mumkin. Morgan Amerikadagi hindularning irokez qabilasida uzoq muddat yashagan bo'lsa, Mikluxo Maklay Yangi Gvineya papuaslari orasida yashab, juda boy etnografik materiallar to'plagan olim hisoblanadi. Statsionar tarzda dala tadqiqotlari metodlarining o'ziga xos yutug'i shundaki, etnologlar xalq kundalik turmush tarzining bevosita ishtirokchisiga aylanadilar. Hozirgi kunda etnologiyada mazkur metodning mavsumiy yoki shoshilinch tarzda o'tkaziladigan uslublaridan foydalaniladi. Bu metodda tadqiqotchi ma'lum bir tarixiy-etnografik hududda yashovchi aholini oldindan belgilangan reja asosida o'rganadi. Bu metod tadqiqotchi uchun qulay bo'lgan davrda o'tkaziladi. Lekin bunday holdagi izlanishlarni amalga oshirish etnosning barcha fasllardagi turmush tarzini o'rganish imkonini bermaydi.

Dala tadqiqotlari metodlari etnologlar uchun moddiy va ma'naviy madaniyat to'g'risida ham ma'lumotlar olish imkonini beradi. Foto suratlar, chizmalar, sxemalarda moddiy, ma'naviyat obyektlari: etnosning mehnat qurollari, uy-joylari, uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechaklari va shu kabi moddiy madaniyat namunalari aks etadi. Zamonaviy texnika vositasida (raqamli videokamera va raqamli fotoapparat, audio yozuvlar) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining obyektlari va ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlari va shu kabilar) aks etadi. Ba'zan dala tadqiqotlari jarayonida muzeylar kolleksiyasi uchun ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari yig'iladi.

I.4. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari

Etnologiyaning asosiy obyekti hisoblangan etnos o'z taraqqiyoti asnosida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy sohalarida faoliyat yuritadi. Etnos faoliyatining turli yo'nalishlarini mazkur madaniyat va jamiyatni tadqiq etuvchi boshqa fanlar ham o'rganadi. Etnologiya yuqorida ta'kidlanganidek, doimiy ravishda

turli-tuman yondosh fanlar bilan o'zaro aloqada taraqqiy etib, rivojlanib boradi. *Antropologiya, madaniyatshunoslik, arxeologiya, sotsiologiya, politologiya, geografiya va etnografiya* kabi fanlar o'z tadqiqot mavzulari yaqinligi jihatidan etnologiyaga juda yaqin turuvchi yondosh fanlar hisoblanadi.

Etnologiyaning mazkur fanlar bilan doimiy aloqasi turlicha bo'lib, ularning har biri bilan ma'lum muammolar va savollar doirasidagina o'zaro munosabatga kirishadi.

Etnologiyaga nisbatan yaqinroq fan antropologiya hisoblanadi. Har ikki fan ham irqnlarning kelib chiqishi va ularning dunyo bo'ylab tarqalishi, tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonida odamlar jismoniy qiyofasining o'zgarishi, etnoslarning antropologik tuzilishi kabi savollarga javob izlaydi. Hozirgi kunda ijtimoiy, madaniy, psixologik, strukturaviy, simvolik antropologiya kabi mustaqil ilmiy yo'nalishlarning mavjudligi bois bular orasidagi munosabatda ma'lum bir darajadagi noaniqliklar saqlanib kelmoqda.

Zamonaviy G'arb fanida «etnologiya» va «antropologiya» terminlari orasida amalda qat'iy o'rnatilgan chegara mavjud emas. Ba'zi tadqiqotchilar «etnologiya» va «antropologiya» terminlarini o'zaro sinonim deb izohlaydilar. Bizningcha, bunday baholashda ular antropologiyada etnogenez va demografik jarayon hech qachon tadqiqot obyekti bo'lmaganligini bir oz nazardan chetda qoldiradilar.

Antropologiya insoniyatning biologik va jismoniy tabiati haqidagi fan hisoblanadi va hozirgi davrda ham shu xususiyatini saqlab qolmoqda.

Etnologiya esa o'zining tadqiqot obyektiga ko'ra antropologiyaga qaraganda kengroqdir. Shu tufayli mazkur fanlarni bir xil ilm sohasi deb bo'lmaydi. Inchunun, bu o'rinda ushbu ikki tushunchaning o'zaro aloqadorligi to'g'risida qisqacha tarixiy ma'lumot berilishi joizdir. XIX asrning birinchi yarmida etnologiyaning tadqiqot mavzusi doirasiga jismoniy antropologiya ham kirgan. Jumladan, bu holat «Parij etnologlar jamiyati» nizomida ham aks etgan. Nizomda etnologiyaning tadqiqot mavzulari doirasiga «insoniyat irqining o'ziga xos tomonlari, jismoniy o'ziga xos

tuzilishi, aqliy qobiliyati, ruhiyati tarixi, an'analari va tilini o'rganish kirishi ta'kidlangan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab esa, etnologiya va antropologiya fanlarini o'zaro mustaqil ikki fan deb hisoblovchi qarashlar paydo bo'lgan. Bunday nuqtai nazar mualliflari etnologiyani xalqlar to'g'risidagi fan, antropologiyani esa inson to'g'risidagi fan sifatida talqin qilganlar. Bu kabi qarashlar natijasida Germaniyada "Antropologiya, etnologiya yozma tarixgacha bo'lgan tarix jamiyati" (1869), Italiyada — "Italiya antropologiya va etnologiya jamiyati" (1871) kabi tashkilotlar tuzilgan. Shu bilan birga XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ushbu g'oyalarga qarama-qarshi bo'lgan qarashlar, ya'ni etnologiya antropologiyaning tarkibiy bir qismi, deb hisoblovchi mulohazalar ham paydo bo'lgan. Angliyada 1843-yilda tuzilgan "Etnologiya jamiyati" va 1863-yilda tashkil qilingan "Antropologiya jamiyati" o'zaro qo'shilib, 1871-yilda "Buyuk Britaniya va Irlandiya antropologiya Qirollik instituti"ga aylantirilgan¹.

Etnos tabiiy rivojlanish oqibatidagina emas, balki ijtimoiy madaniy jarayonlar natijasida ham shakllanadi. Shu boisdan ham etnologiyada etnik jarayonlarni o'rganishda ijtimoiy va madaniy jarayonlar ham tadqiq qilinadi. Ijtimoiy va madaniy jarayonlarni o'rganishda esa sotsiologiyaning o'rni beqiyosdir.

Sotsiologiya dastlab odamlarning faoliyati va birgalikdagi hayot tarzini o'rganuvchi fan sifatida shakllangan. Uning tadqiqot predmeti ijtimoiy guruhlar va qatlamlar, ijtimoiy tuzilma hamda ijtimoiy institutlar hisoblanadi. Sotsiologiyaning markaziy kategoriyasi — jamiyat, ya'ni bir umumiy hududda birgalikda yashovchi va faoliyat ko'rsatuvchi kishilarning o'zaro munosabatlari aloqasi shakllarini o'rganadi. Ijtimoiy munosabatlarning ushbu elementlari etnologiya uchun ham ilmiy qiziqish uyg'otadi. Lekin, etnologiya buni boshqacharoq tarzda tadqiq qiladi. Etnologiyada ijtimoiy munosabatlar sohasida madaniyatning ijtimoiy dinamikasi, etnoslarning ijtimoiy differensiyasi, turli xalqlarning etnik jihatdan o'zlarini ong tizimida idrok etishi, etnik sotsiologiyaning o'ziga xosligi va shu kabilar tadqiq qilinadi.

---

¹ Qarang: Этнография и смежные дисциплины. — М., 1994. — С. 68.

Boshqacha aytganda, etnologiya turli etnik muhitlardagi ijtimoiy jarayonlar va ko'rinishlarini hamda ijtimoiy guruhlardagi etnik jarayonlarini o'rganadi. Aynan mazkur uzvlarda etnologiya bilan sotsiologiyaning o'zaro aloqasi namoyon bo'ladi.

Sotsiologiya va etnologiyaning jamiyat ko'rinishlariga bo'lgan qiziqishi juda ham yaqin bo'lganligi bois XX asrning 30-yillarida ushbu ikki fanning o'zaro kesishgan nuqtasida yangi ilmiy yo'nalish *etnosotsiologiya* paydo bo'ldi. Etnosotsiologiya asoschisi, nemis olimi Rixard Turnvaldning fikricha, sotsiologiya amaliy fan bo'lib, zamonaviy industrial mamlakatlardagi ijtimoiy va etnik jarayonlar o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, G'arb mamlakatlaridagi ilmiy adabiyotlarda etnologiya, madaniy antropologiya va ijtimoiy antropologiya bir fanning turlicha nomlanishi degan qarashlar keng tarqalgan. Haqiqatdan ham shundaymi? Mazkur savolga javob berishdan avval mazkur uch yo'nalish to'g'risida aniq va yetarli ma'lumotlarni anglab yetmoq lozim.

Madaniy antropologiya odamning jismoniy tuzilishidagi o'zgarishlarni o'rganuvchi jismoniy antropologiyadan farqli ravishda insoniyat madaniyatining shakllanish jarayonini o'rganuvchi yo'nalish sifatida paydo bo'lgan. Madaniy antropologiya-ning etnologiya bilan aloqasi to'g'risida so'z borganda, avvalo ta'kidlash kerakki, bu fan etnologiyaning tavsifiy dala materiallaridan o'zining konsepsiyalarini tekshirish va isbotlash maqsadida foydalanadi. O'z navbatida, etnologiya madaniy antropologiya ma'lumotlaridan nazariy xulosalar chiqarishda foydalanadi.

Ijtimoiy antropologiya va etnologiya aloqalari birmuncha boshqacharoq xususiyatga ega. Ijtimoiy antropologiyaning tadqiqot yo'nalishi dunyo xalqlaridagi ijtimoiy jamoalarning o'ziga xos tomonlarini o'rganishga qaratilgan. «*Ijtimoiy antropologiya*» atamasi ilk bora ingliz etnologiyasining asoschisi Jeyms Frezer tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan. U mazkur yo'nalishni insoniyatni o'rganuvchi jismoniy antropologiyaga qarama-qarshi tushuncha sifatida joriy qilgan. Ijtimoiy antropologiya etnologiyaga nisbatan sotsiologiyaga yaqinroq bo'lib, ularning har ikkisinin ham tadqiqot mavzusi doirasiga etnik jamoalar kirmaydi.

Demak, etnologiya, antropologiya va sotsiologiya fanlari o'zaro tutash tadqiqot obyektiga ega, lekin ularning har biri ushbu predmetning o'ziga xos tomonlarini boshqa fanlar yutuqlari va ilmiy xulosalaridan foydalangan holda tadqiq qiladi.

Etnologiyaga eng yaqin va qarindosh fan *etnografiya* hisoblanadi. Tarixiy-etnografik adabiyotlardan ma'lumki, etnografiya mustaqil fan sifatida bundan bir yarim asr muqaddam maydonga kelgan. Mazkur fanning dastlabki davrdagi maqsadi turli xalqlar to'g'risidagi ijtimoiy-madaniy materiallarni yig'ish va ularni tasniflashdan iborat bo'lgan.

«Etnografiya» termini turli mamlakatlarda turlicha ma'nolarda qo'llangan. Ko'p hollarda u, etnos to'g'risidagi nazariy-metodologik, umumlashgan xulosalarni o'zida mujassamlashtirgan etnologiyadan farqli ravishda, tavsifiy xarakterdagi tadqiqotlarga nisbatan qo'llangan. Muxtasar qilib bayon etiladigan bo'lsa, zamonaviy etnologiya fani etnografiya ilmiga konseptual ilmiy apparat beradi. Etnografiya, ko'pincha, tavsifiy ma'lumotlarni mujassamlashtiruvchi fan bo'lsa, etnologiya nazariy xalqshunoslik hisoblanadi.

Bu bo'linish mazkur fanning tavsifiy (etnografiya) va nazariy (etnologiya) qismlarga bo'linishiga oid qarashlarga asoslangan. Bundan tashqari yuqorida ta'kidlanganidek, nemislarda etnologiya nemis etnosi va boshqa etnoslar to'g'risidagi fanlarga bo'linadi. Birinchi holatda «*Volkskunde*» iborasi nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar (nemislar, avstriyaliklar, shveysariyaliklar)ni etnografik o'rganish va tavsiflashda qo'llanilgan bo'lsa, «*Volkerkunde*» iborasi nemis tilida so'zlashmaydigan boshqa xalqlarni etnologik nuqtai nazardan o'rganishda foydalaniladigan termin hisoblanadi.

Etnografiya dastlab G'arb olimlari tomonidan yevropalik bo'lmagan xalqlarning madaniy turmush tarzi va ijtimoiy sohalaridagi farqini bayon qiluvchi tavsifiy fan sifatida shakllangan. Aynan shu holat mazkur fanni «orqada qolgan» xalqlarni o'rganuvchi fan degan tushuncha shakllanishiga sabab bo'lgan. Bunday qarashlarning noto'g'ri ekanligi o'z vaqtida isbotlangan bo'lib, bugungi kunda har bir xalq etnografiyasini ilmiy ravishda o'rganish dolzarb muammolardan biri ekanligi o'z isbotini topib

ulgurgan haqiqatdir. Hozir dunyo miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonida barcha etnoslar o'ziga xos milliy-etnik xususiyatlari, ularning boshqa etnoslarnikidan farqli hisoblangan ijobiy jihatlari saqlab qolishga harakat qilmoqdalar.

Etnologiyaning boshqa xalqlar bilan o'zaro munosabati natijasida poleetnografiya, etnopsixologiya, etnolingvistika va etnomadaniyat kabi qator fan tarmoqlari vujudga kelgan. *Poleoetnografiya* — xalqlarning o'ziga xos madaniy turmushidagi farqlarni arxeologik materiallar asosida o'rganuvchi fan; etnolingvistika — tillarning kelib chiqishini, etnik jarayonlar aloqasini o'rganuvchi ilm sohasi; *etnopsixologiya* esa etnik jarayonlarning etnos va shaxsning ruhiy holatiga ta'sirini tadqiq qiladi.

I.5. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari

Biz oldingi qismlarda respublikamizda etnologiya fanining tarixi va bu sohada erishilgan ijobiy ishlar borasida fikr yuritgan edik. Endi esa zamonaviy etnologiya fani yutuqlari, muammolari va mazkur fanning rivojlanish istiqbollariga e'tibor qaratsak. O'zbekiston istiqbolga erishganidan keyin boshqa ijtimoiy fanlarda bo'lgani singari etnologiyada ham katta amaliy ishlar bajarildi.

Mustaqillik yillarida mafkuraviy tazyiqlardan xoli bo'lgan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi etnologiya sohasida ham, garchi ma'lum qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, bir qator ilmiy-nazariy va metodolik tadqiqotlar amalga oshirildi. Tadqiqotlar nafaqat mazmun va mohiyati bilan, balki, ularga nazariy-metodologik jihatdan yondashuvlar ham o'zgarganligini ko'rsatmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida erishilgan eng muhim natijalar sifatida tadqiqot mavzularining kengayishi va ilmiy izlanish samaradorligi oshganligini qayd etmoq darkor. Tadqiqot obyekti va predmeti, uning metod va nazariyalariga ham yangicha qarash natijasi o'laroq «etnomadaniy jarayonlar», «etnoslararo jarayonlar», «zamonaviy jamiyatda milliy-etnik jarayonlar», «etnopsixologiya», «etnoslararo kommunikatsiya», «gender muammolari» va etnologiyaning boshqa zamonaviy yo'nalishla-

rida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirildi. O'tgan qisqa davr mobaynida etnolog tadqiqotchilar «bir xillik» andozasidan ozod bo'ldilar va «madaniyat», «madaniy meros», «mentalitet», «milliy ruh» kabi tushunchalarning sof milliy shakli va mazmuniga qaytdilar. Qolaversa, fanning asosiy tadqiqot ob'ekti bo'lgan etnos nazariyasi, etnogenez va etnik tarixga oid yangi nazariy-metodologik konsepsiyalar va qarashlar yaratildi. Shuningdek, mustaqillik yillarida xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy va jamoaviy hayoti, diniy e'tiqodlari va marosimlarini tadqiq etish borasida jiddiy tadqiqotlar yaratilishi bilan birga fanda qo'ni-qo'shnichilik an'analari, etnoslararo jarayonlarni tadqiq etishga qaratilgan yangi yo'nalishlarga asos solindi. Bajarilgan tadqiqotlarning samarasi o'laroq qator monografiyalar va risolalar e'lon qilindi. Bu o'rinda o'zbek elshunos olimlari I. Jabborov, H. Ismoilov, O. Bo'riyev, A. Ashirovlarni o'zbeklarning oilaviy turmush an'analari, to'y-tantanalari, dafn marosimlari hamda milliy qadriyatlariga oid tadqiqotlari (Jabborov I. O'zbeklar an'anaviy turmushi va madaniyati - T.; 2004. Ismoilov H. O'zbek to'ylari - T.; 1994.; Bo'riyev O. va boshqalar O'zbek oilasi tarixi. T., 1995.; Nasriddinov Q. O'zbek dafn va ta'ziya marosimlari. - T.; 1996.; Ashirov A. «O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari». - T.; 2007.) nashr etildi. 1991 — 2004-yillar mobaynida respublikamizda etnologiya yo'nalishi bo'yicha 20 dan ziyod nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingani ham fan salohiyati oshib borayotganligidan dalolat beradi. Himoya qilingan dissertatsiyalar dolzarb mavzularda hamda respublikamizning turli tarixiyetnografik mintaqalari misolida bajarilgan. Jumladan, Farg'ona vodiysi, Xorazm, Zarafshon, Nurota, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo vohalari aholisining oila va oilaviy turmush marosimlari, maishiy turmush, jamoaviy munosabatlar, uy hunarmandchilik, shuningdek, qoraqalpoqlar tarixining etnografik jihatlarini yoritilgan ilmiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur dissertatsiyalar milliy qadriyatlar va an'analarni tiklash g'oyasiga asoslanganligi, o'zbek xalqi etnografiyasining muammolariga yangicha ruhda yondashilganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, respublikaning qator universitetlarida

etnologiya bo'yicha ilmiy markaz va kafedralarning ochilishi ham ushbu fanga bo'lgan e'tibor oshganligidan dalolat beradi.

Etnologiyaning boshqa fanlar bilan doimiy ravishdagi aloqalari natijasida etnoarxeologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya, etnofolkloristika kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi va eng muhimi fanning nomi ham etnologiya deb o'zgartirildi. Bu borada birgina O'zR FA Tarix institutining «Etnologiya» bo'limida O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalar markazining amaliy tadqiqotlar dasturi bo'yicha respublikamizning ikki tarixiy-etnografik mintaqasi, Farg'ona vodiysi hamda Janubiy O'zbekiston mintaqalaridagi etnoslararo jarayonlarni taqqoslab tadqiq qilinganligi yoki zamonaviy polietnik shahardagi etnomadaniy jarayonlar tahlil etilayotganligini ham bajarilayotgan ishlarning yorqin ko'zgusi deb aytishimiz mumkin. Umuman, respublikada etnologik yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy yutuqlari quyidagilarda mujassamlashgan:

- ♦ Avvalo, keyingi o'n yillikda etnologiyaning nazariy metodologik muammolari borasida dastlabki ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bunda tadqiqotchilar tomonidan fanning nafaqat nazariy muammolari, balki zamonaviy etnologiya maktablari va atamalariga oid yangi materiallarning e'lon qilinishi o'zbek etnologlarining zamon bilan hamnafas tadqiqotlar olib borayotganliklarini ko'rsatadi.

- ♦ Etnogenetik jarayonlar doirasida akademiklar K. Shoni-yozov va A. Asqarov tomonidan o'zbek xalqining shakllanish jarayoni va uning nazariy-metodologik muammolariga oid qator fundamental tadqiqotlar e'lon qilindi. Mazkur mavzu doirasida O'zR FA Tarix institutida doimiy ilmiy seminar tashkil etilganligi va bu sohada respublikamizning ko'zga ko'ringan olimlarining ilmiy tadqiqotlari e'lon qilinayotganligi ham ushbu yo'nalishning rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

- ♦ Mutaxassis olimlar nafaqat tarixiy-etnografik tadqiqotlar mavzularini, balki dastlabki professional etnograflar kabi «an'anaviy zamonaviylik»ni va bugungi kunda muhim deb e'tirof etilayotgan ijtimoiy madaniy innovatsiyalar, an'anaviy jamiyatning zamonaviy hayotini ham tadqiq qilmoqdalar.

♦ Hozir etnologik yo'nalishda bajarilayotgan tadqiqotlarda an'anaviy madaniyatni tadqiq qilishgagina emas, balki zamonaviy polietnik jamiyatni o'rganish, ayniqsa an'anaviy mahalla institutining zamonaviy jamiyatda tutgan o'rni, mahalla tizimida zamonaviy etnomadaniy jarayonlar roliga katta e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yo'nalishda Toshkent mahallalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalarini dastlabki yutuqlar sifatida qayd etish mumkin.

♦ Zamonaviy etnologiyaning tadqiqot mavzusi va o'rganish maydoni ancha keng bo'lib, unga yaqin bo'lgan sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, antropologiya, folklorshunoslik kabi fanlar bilan o'zaro tutashishi natijasida etnopsixologiya, etnomadaniyat, etnofolkloristika, etnosotsiologiya, etnopedagogika kabi yangi sohalar paydo bo'ldi. Ushbu yo'nalishlar respublikaning bir qator oliy o'quv yurtlarida maxsus fan sohasi sifatida o'qitilmoqda. Ularning ayrimlari bo'yicha o'quv qo'llanmalar ham yaratildi. Masalan, (Etnomadaniyat. O'quv qo'llanma. T., Adolat, 2003. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. T., 2005.).

♦ Keyingi davrda yetakchi olimlar yosh tadqiqotchilar bilan birga xorijiy mutaxassislar ishtirokida respublikamizda etnologiyaning dolzarb mavzulariga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar hamda festivallarni o'tkazish yaxshi bir an'anaga aylanib ulgurdi.

♦ Bu borada «Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari» turkumida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi ilmiy anjumanning tashkil etilganligi va mazkur konferensiya materiallarini muntazam nashr etib borilayotganligini ham amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarining natijasi deb aytish mumkin. Lekin, sohada qator yutuqlarga erishilganiga qaramay hamon yechilishi lozim bo'lgan muammolar mavjudki, ularni chetlab o'tib, ma'lum bir ijobiy natijalarga erishish mumkin emas.

Zamonaviy o'zbek etnologiyasi oldidagi muammolar to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak, avvalo shuni ta'kidlash kerakki, hanuzgacha ayrim tadqiqotlar tavsifiy xarakter kasb etmoqda. Etnologik yo'nalishda bajarilgan har qanday tadqiqot ma'lum bir amaliy

ahamiyatga ega bo'lishi va uning natijalaridan bugungi va ertangi kun amaliyotida foydalana olish lozim.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarga xulosa sifatida qayd etish lozimki, hozirgi davrda o'zbek etnologiyasi dolzarb va ijtimoiy jihatdan katta ahamiyatga molik quyidagi muammolarni yechishi lozim:

- ♦ Etnologiya sohasida tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar o'zaro hamkorlikda fanning kelgusidagi istiqbolli yo'nalishlarini belgilab olishlari darkor. Bunda o'zbek etnologiyasi rivojlangan mamlakatlar fani bilan hamohang rivojlanishi va o'z navbatida o'zining maktablari va konsepsiyasiga ega bo'lmog'i kerak. Metodologik muammolarga sifat jihatdan yangicha yondashuvni tashkil etish barobarida an'anaviy usullar bilan birga noan'anaviy usullardan ham foydalanish zarur. Nazariy-metodologik tadqiqotlarga jiddiy e'tibor qaratilmas ekan, bajarilgan har qanday ilmiy ish ham amaliy ahamiyat kasb etmaydi. Natijada u ilmiy qimmatga ega bo'lmagan tavsifiy tadqiqotdan nariga o'tmaydi. Qolaversa, bugunning zamonaviy muammolarini etnolog olim nigohi bilan tadqiq qilish, amalga oshirilgan har bir tadqiqot jamiyatning ma'lum bir sohasi uchun amaliy natija bermog'i lozim. Shundagina etnologik tadqiqotlarga jamiyatda qiziqish ortadi va uning amaliy qimmatini oshadi.

- ♦ Respublikamizda mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar tomonidan etnos nazariyasi, etnogenez va etnik tarixga bag'ishlangan sifat jihatidan yuqori ilmiy xulosalarga asoslangan tadqiqotlarni yaratish zarur. «O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi»ning majmuaviy muammosi mamlakatimiz ilmiy muammolarining markazida turganligi hamda xalqimiz etnogenezi va etnik tarixining turli jihatlarini jiddiy o'rganilayotganiga qaramay, murakkabligi bois uni tugallangan deb bo'lmaydi va u arxeolog, antropolog, etnograf, tarixchi, tilshunos va boshqa soha olimlarining jamoaviy fikr-mulohaza va xulosalarini kutmoqda. Bu borada birinchi qadam sifatida mamlakatimiz va chet ellarda etnogenez bo'yicha mavjud barcha adabiyotlarni imkon qadar o'rganib chiqish, maxsus tahlil etish, bu tahlilga eng yangi arxeologik, antropologik, tilshunoslik, etnografik va boshqa ma'lumotlarni qo'shish lozim. Tadqiqotchilar tomonidan o'zbek xalqi gene-

seologiyasi, etnodemografiyasi, etnopsixologiyasi, milliy mentalitetiga va umuman olganda, etnos muammosi bilan chambarchas bog'liq tadqiqotlarga, shuningdek, etnik jarayonlarning nazariy-metodologik konsepsiyalarini shakllantirish, madaniy antropologiya, etnoekologiya kabi yo'nalishlarga jiddiy e'tiborni qaratish hamda etnologik terminlar hamda atamalarga oid lug'atlarni nashr etish maqsadga muvofiqdir.

- ♦ Etnologiyada asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblangan moddiy va ma'naviy madaniyat ko'rinishlari, an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liq marosimlar va urf-odatlarini tavsifiy etnografik shaklda yoritishdan chekingan holda ma'lum bir nazariy-metodologik konsepsiyaga asoslanib ular genezisi, o'ziga xos xususiyatlari, tub mohiyatiga e'tibor bergan holda etnologik nuqtai nazardan tadqiq etish zarur.

- ♦ Dunyo miqyosida ulkan globallashuv jarayoni va yangi texnologik davr hisoblanmish hozirgi davrda etnosning o'rni va ahamiyati, zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, etnoslararo kommunikatsiya va globallashuv jarayonlarida milliy xususiyatlarning saqlanib qolish omillarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

- ♦ XX asrda ijtimoiy-siyosiy hayotda sodir bo'lgan o'zgarishlar turli etnik guruhlar va etnoslar hamda turli-tuman madaniyatlarning o'zaro qorishishiga olib keldi. Natijada, etnomadaniy aloqalarning kuchayishi respublikamiz hududida yashovchi mahalliy subetnoslar va turli tuman diasporalar moddiy va ma'naviy turmush tarzida ulkan o'zarishlarga sabab bo'ldi, deb baholash mumkin. Shu sababga ko'ra bugungi kunda dinlararo, millatlararo, etnosiyosiy, etnoijtimoiy, etnomadaniy munosabatlar tahliliga oid jiddiy tadqiqotlar amalga oshirishni talab qilmoqda. Hozirda, avvalo, turli etnoslar va diasporalar zich yashayotgan hududlarda etnoslararo aloqalar, etnomadaniy o'zaro ta'sir va madaniyatlarning bir-biriga kirib borishi; milliy xususiyat va mentalitet; etnoslararo ziddiyatlar va nizolar sabablari ularning ehtimoli; millatchilik va milliy separatizm, ayirmachilik; milliy siyosat kabi dolzarb muammolar yechimini topish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

- ♦ Oliy o'quv yurtlarida etnologiya fani o'qitilishini sifat jihatdan takomillashtirish va bu sohada tadqiqot olib borayotgan

nazariyotchi olimlar bilan amaliyotchi pedagoglar o'zaro hamkorlikda yangicha ruhdagi darsliklar yaratishlari lozim. Bu sohada, ayniqsa, G'arbda keng rasm bo'lgan madaniy antropologiya yoki ijtimoiy antropologiyaga oid darsliklar va o'quv qo'llanmalardan ham bevosita foydalanish kerak. Eng muhim ishlardan yana biri mazkur soha uchun universitetlar o'quv dasturlaridagi dars soatlarini ko'paytirish va ijtimoiy fanlarga ixtisoslashtirilgan universitet va institutlarda «Etnologiya» kafedralari yoki ilmiy markazlarini, shuningdek, etnik antropologiya, etnik sotsiologiya, etnodemografiya, etnoiqtisodiyot, etnogeografiya, etnopedagogika, etnopsixologiya, etnolingvistika kabi yo'nalishlarda maxsus kurslarni tashkil etish zarur.

♦ Zamonaviy jamiyatda millatlararo munosabatlar eng muhim muammolardan biriga aylanayotgan bir paytda polietnik jamiyatni, milliy-etnik munosabatlarni, uning tarixiy asoslari-yu bugungi holati hamda istiqbollarini etnologik yo'nalishda tadqiq qilish ham muhim ahamiyatga egadir. Qolaversa, O'zbekiston hududidagi turli etnik yoki etnografik guruhlarni tadqiq qilish bilangina cheklanib qolmay, balki ijtimoiy guruhlar va turli madaniy muhitlar muloqotining jamiyat hamda xalqlar turmushiga ta'sirini ham o'rganish dardor.

Umuman olganda, etnologiya insoniyat faoliyatining turli jihatlarini tadqiq qiluvchi fan bo'lishi bilan birga mazkur fan jamiyat hayotida hech qanday me'yoriy qoliplar bilan o'lchab bo'lmaydigan qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. **Birinchidan**, etnologiya fani kishilarning dunyoda madaniyatlar xilma-xilligini anglashga bo'lgan doimiy ehtiyojini qondirish missiyasini bajaradi. Bu esa odamzodning ma'naviy jihatdan boy va hayot faoliyati samarali bo'lishiga olib kelishi shubhasizdir. **Ikkinchidan**, etnologiya insoniyat xatti-harakati, jamoat tartibi va ijtimoiy-siyosiy institutlar faoliyatining tarixiy-madaniy mazmunini tadqiq qiladi. Shu asosda tarixiy tajriba, madaniy (hamda biologik) munosabatlar (individual yoki jamoaviy) umuman jamiyat hayotiga, shu jumladan, siyosat va boshqaruvga qanday ta'sir etishini o'rganadi. **Uchinchidan**, tadqiqotchilar etnologiya bilan, ko'pincha, avvalo o'zlarining shaxsiy qiziqishlari doirasidan kelib

chiqib mashg'ul bo'ladilar va bu jarayonda moddiy qiziqish yoki qandaydir ijtimoiy buyurtma birinchi darajali ahamiyat kasb etmaydi.

Seminar mashg'uloti rejası

1. Etnologıyaning fan sifatida shakllanish tarixi.
2. Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va AQShda etnologiya fanining shakllanish tarixi.
3. Etnologıyaning tadqiqot predmeti va asosiy metodlari.
4. Etnologıyaning boshqa fanlar bilan aloqalari.
5. Etnologıyaning zamonaviy jamiyatdagi o'rni va ahamiyati.

Ma'ruza va referat mavzulari

1. Etnologıyaning zamonaviy ilmiy maktablari shakllanish tarixi.
2. O'zbekistonda etnologiya: tarixi va buguni.
3. Etnologıyaning zamonaviy muammolari.

Adabiyotlar

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
2. Леви-Строс К. Структурная антропология. — М., 1983.
3. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. — М., 1994.
4. Этнология /Под. ред. Г.Е. Маркова и В.В. Пименова. — М., 1994.
5. Лурье С.В. Историческая этнология. — М., 1997.
6. Садохин А.П. Этнология. — М., 2000.
7. Шарипов В. В. Основы социальной антропологии. — СПб., 1997.
8. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. — T., 1994.
9. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. — T., 2005.

II BOB

ETNOLOGIYANING ASOSIY YO'NALISHLARI VA MAKTABLARI

- II.1. Evolutsionizm va diffuzionizm
- II.2. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm
- II.3. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi
- II.4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar

II.1. Evolutsionizm va diffuzionizm

XIX asrning o'rtalariga kelib etnologiyada etnomadaniy materiallar asosida o'ziga xos talqin beruvchi yangi yo'nalishlar, konsepsiyalar va maktablar paydo bo'ldi. Ularning ayrimlari qat'iy ilmiy yo'nalishga taalluqliligi va tizimlashgan shakli bilan ajralib turganligi bois juda qisqa muddatda ommalashib ketgan. Shubhasiz, fandagi bunday mashhur oqimlar va maktablar qatoriga *evolutsionizm, diffuzionizm, strukturualizm, etnologiyaning tarixiy Amerika maktabi, funksionalizm, madaniy relyativizm* kabilar kiradi.

Dastlabki etnologik nazariya — evolutsionizmning rasman shakllanishi XIX asr o'rtalaridagi umummetodologik dasturlar va kashfiyotlarning amalga oshirilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bunday qarashlar orasida o'sha davr fanida rivojlanish, taraqqiyot, evolutsiya qoidalarining tasdiqlanishi muhim ahamiyat kasb etgan. Unga ko'ra dunyodagi har qanday o'zgarish ichki determinizm (narsa va hodisalarning sababiy bog'lanishi)ga asoslanadi. Mazkur nazariya asosida dastlab tabiiy fanlardagi ko'plab jarayonlarga izoh va tavsiflar berilgan. Tabiiy fanlardagi bunday qarashlarning o'zaro kurashi XIX asrda evolutsionalizm g'oyasining yaratilishi va oxir oqibat uning g'alabasiga sabab bo'lgan.

Evolutsionizm nazariyasi tabiiy fanlarda keskin burilish yasashi bilan birga inson va madaniyatlar to'g'risidagi mashhur g'oyani etnologiya faniga ham olib kirgan. O'z navbatida, ko'plab evolutsionistlar o'z asarlarini tabiiy fanlarda erishilgan kash-

fiyotlardan ilhomlanib, ruhlanib yaratganliklarini e'tirof etganlar. Evolutsionizm tarafdorlari o'zlarining asosiy qarashlari, vazifalarini insoniyat madaniyati rivojlanishida umumiy qonuniyatlarning kashf etilishi va asoslanishida, turli xalqlar madaniyatlarining rivojlanishida deb hisoblaganlar. Evolutsionizm bir vaqtning o'zida turli mamlakatlarda paydo bo'lib, evolutsion yo'nalishning shakllanishi natijasida etnologiya fan sifatida faoliyat ko'rsata boshlagan.

Evolutsionizmning yirik namoyondalari:

Edvard Bernet Taylor (E.B. Tylor, 1832 — 1917-yillar) — asosiy tadqiqoti — “Ibtidoiy madaniyat” (“Primitive Culture”) 1871-yilda chop etilgan.

Lyuis Genri Morgan (L. H. Morgan, 1818 — 1881-yillar) — asosiy ishi — “Qadimgi jamiyat” (“Ancient Society”) nomli kitobi, 1877-yilda nashr etilgan.

Jeyms Frezer (J. Frazer, 1854 — 1941-yillar) — muhim ishi — “Oltin shox” (“The Golden Bough”) asari, 1890-yilda nashr etilgan.

Jon Mak-Lennon (J.F. MacLennan, 1827 — 1881-yillar) — asosiy ishi — “Patriarxat nazariyasi” (“The Patriarchal Theory”), 1881-yilda e'lon qilingan.

Adolf Bastian (A. Bastian) asosiy tadqiqoti — “Etnologiyaning asosiy asoslari” (“Allgemeine Grundzuge der Ethnologie”) nomli asari, 1881-yilda chop etilgan.

Iogann Baxofen (J. Bachofen, 1815 — 1887-yillar) asosiy ishi — “Matriarxat” (“Das Mutterrecht”) kitobi, 1897-yilda e'lon qilingan.

J. Labbok (J. Lubbock) ning “Sivilizatsiyaning kelib chiqishi” (“The Origine of Sivilization”) nomli mashhur kitobi 1870-yilda chop etilgan.

Evolutsion nazariya tarafdorlaridan Angliyada — Gerbert Spenser, Edvard Taylor, J. Frezer; Germaniyada — Adolf Bastian, Teodor Vays, Genrix Shurs; Fransiyada — Sharl Leturmo; Amerikada — Lyuis Genri Morgan kabi olimlar bo'lgan.

E. Taylor (1832 — 1917-yillar). Buyuk ingliz olimi Edvard Taylor etnologiyadagi evolutsionistik maktabning asoschisi hisoblanadi. U 1865-yil nashr etilgan *«Insoniyatning qadimgi tarixi haqida tadqiqot»* nomli kitobida o'zining evolutsionistik g'oyalari ilgari surgan. Taylor insoniyat madaniyatining ibtidoiyligidan zamonaviy sivilizatsiyagacha bo'lgan tarixiy rivojlanish bosqichlarini, xalqlar orasidagi o'zaro tafovut irqiy farqqa asoslanmasdan, balki madaniyatlar rivojlanishining turli zinapoyalari hamda xalqlar madaniyatining o'zaro aloqasi va vorisligi kabi g'oyalar bilan bog'liq deb hisoblagan. Taylor o'zining evolutsionistik konsepsiyasini *«Ibtidoiy madaniyat»* (1871) nomli fundamental asarida bayon etgan. Mazkur asarda olim madaniyatni olg'a siljituvchi taraqqiyot g'oyasini har tomonlama rivojlantirgan holda J.de Mestraning *«Tubanlashish g'oyasi»*ga qarama-qarshi qo'ygan. J.de Mestra ilgari surgan g'oya mohiyatiga ko'ra, madaniyatning ilk bosqichlarida yerda yarim sivilizatsiyalashgan odamlar yashaganlar va ularning keyingi rivojlanishi ikki yo'ldan borgan. Bu jarayonda bir guruh kishilar yovvoyilik tomon orqaga ketgan bo'lsalar, boshqa bir jamoa sivilizatsiyalashgan jamiyat sari taraqqiy qilgan, — deyiladi. Taylor esa tarixiy va tabiiy katalizator natijasida madaniyatdagi regressiv o'zgarishlarni rad etmagan holda, insoniyat tarixida madaniyatning evolutsion taraqqiyotini asosiy yo'nalish sifatida qat'iy ta'kidlagan.

U o'z mulohazalarini evolutsionizmning *«insoniyat tabiatning bir bo'lagi bo'lganligi uchun ham tabiiy qonuniyatlar asosida rivojlanadi»* — degan g'oya asosida shakllantirgan. Shu boisdan ham barcha odamlarning psixologiyasi va intellektual qobiliyati o'xshash, ularda madaniyatning bir xil xususiyatlarini ko'rish mumkin, kishilarning rivojlanishi ham o'xshash qonuniyatlarga asoslanadi. Taylorning fikricha, madaniyatning turli shakllari «bosqichma-bosqich rivojlanishida ularning har biri, shubhasiz, o'tmish bilan bog'liq bo'lish bilan birga kelajakning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Taraqqiyotning mazkur ketma-ketligi barcha xalqlar, shu jumladan, rivojlanishida eng orqada qolgan xalqlardan tortib sivilizatsiyalashgan xalqlargacha, hammasini o'zaro yagona uzluksiz bir tizimga birlashtiradi.

Taylor o'z tadqiqotlarida ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlari madaniyatning barcha ko'rinishlariga nisbatan birmuncha ko'proq qiziqish uyg'otgan va u bu borada dinning paydo bo'lishi to'g'risidagi animistik nazariyani ishlab chiqqan. Ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlarini o'rganish asnosida Taylor ularga insoniyat va uning madaniyati uyg'unligi nuqtai nazardan yondashgan. Uning fikricha, «yovvoyi odamlar»ning e'tiqodlari va marosimlari turli-tuman mazmunsiz qorishmadan emas, balki o'zaro ketma-ketlikka va mantiqiy asosga ega bo'lgan urf-odatlardan iborat. Eng muhimi, bularning barchasi zaminida olim ta'kidlaganidek, «Ilohiy zotga e'tiqod» yoki boshqachasiga aytganda, ruh va jonga ishonch g'oyasi mujassamlashgan. Taylor o'z qarashlari asosida «animizm» nazariyasini shakllantirgan. U animizm ildizlarini ibtidoiy odam tasavvuridagi tush, tush ko'rishning o'ziga xos xususiyati, kasallik, o'lim kabi hodisalar sabablarini izohlash bilan bog'laydi. Taylor ularni izohlashda ibtidoiy odamlar tasavvuridagi «har bir odamda jon bo'lib, ular inson tanasini vaqtinchalik (tush ko'rish vaqtida) yoki butunlay (vafot etganda) tark etadi», — degan g'oyani asos qilib olgan. O'z navbatida jon to'g'risidagi bunday qarash keyinchalik dunyoviy dinlarda ham rivojlangan. Ibtidoiy odamlarning magik fikrlash qoidasi asosida har bir narsaning joni va ruhi mavjudligi to'g'risidagi tasavvurlar paydo bo'lgan va natijada hayvonlar hamda tabiiy kuchlarning ruhi, boshqa olamdagi hayotga ishonch, tabiatdagi ilohlar va oxir oqibatda yagona tangri taologa bo'lgan e'tiqod shakllangan deb ta'kidlaydi.

Taylorning evolutsionistik qarashlari etnologiyadagi dastlabki «inqilobiy» nuqtai nazarlardan biri edi. Evolutsionistlar qarashlarining muhim jihatlaridan biri shundaki, mazkur nazariya tarafdorlari ilk bora tarixiy jarayonlarning yaxlitligi va madaniyat taraqqiyotining progressivligi to'g'risidagi izchil konsepsiyani ilgari surganlar. Biroq, evolutsionizm konsepsiyasi, shu jumladan, Taylor qarashlarining kamchiligi borasida, birmuncha kechroq bo'lsa-da, qator tanqidiy fikrlar bayon etilgan.

Taylor qarashlarining izdoshlari boshqa mamlakatlarda ham mavjud edi. Shu bois uning qarashlari juda tez muddatda etnologiyada yetakchi qarashlarga aylangan.

Etnologiyada evolutsionizm klassiklaridan biri ingliz faylasufi, biologi, psixologi va sotsiologi **Gerbert Spenser** (1820 — 1903-yillar) ushbu g'oyani asosan bir tomonlama tahlil va talqin qilgan. Uning fikricha, ibtidoiy jamiyat vakillari jismonan, aqlan va ruhiy jihatdan taraqqiy etmaganlar. Qolaversa, Spenserning evolutsionistik qarashlari ma'lum ma'noda irqchilik xarakterida bo'lgan.

Etnologiyada evolutsionizm asoschilari orasida amerikalik olim **Lys Genri Morgan** (1818 — 1881-yillar) ulkan xizmatlari tufayli alohida ajralib turadi.

Morgan yirik olim bo'lib u hech kimning da'vatisiz tadqiqotchi bo'lgan. U o'zining qariyb 40-yillik ilmiy faoliyatini dastlab AQShdagi hindu qabilasi — irokezlarni, so'ngra boshqa Amerika hindularini va o'zga yurtlardagi xalqlarni o'rganishga bag'ishlagan. Morganning barcha qarashlari va turfa xil g'oyalari to'liq hamda atroflicha tavsiflash ancha mushkul. Uning etnik muammolarga oid asosiy qarashlari «*Qadimgi jamiyat*» (1877) nomli yirik asarida mujassamlashgan. Mazkur asarda Morgan etnologiyaning asosiy uch muhim muammosini, ya'ni insoniyat tarixida urug'chilik jamiyatining o'rni va ahamiyati, oilaviy-nikoh munosabatlarning shakllanish tarixi hamda insoniyat tarixini davrlashtirish muammosini batafsil tahlil qilgan.

U «*Qadimgi jamiyat*» kitobida irokezlarning o'ziga xos jamoaviy tuzumini rekonstruksiya qilish oqibatida ibtidoiy jamoa tuzumi asosan urug'chilikka asoslangan, degan xulosaga kelgan. Morganning fikricha, insoniyat tarixini ikkita katta davrga bo'lish mumkin. Birinchisi, bu qabila va urug'larga asoslangan ilk ijtimoiy jamoalar davri; ikkinchisi, hududiy va mulkchilik asosidagi so'nggi-siyosiy uyushmalar davri hisoblanadi. Morganning qarashlariga ko'ra, urug'chilik Osiyodagi, Yevropadagi, Afrikadagi va Avstraliyadagi qadimgi jamiyatlar uchun deyarli bir xil kechgan.

Xalqlarning urug'chilik jamoalarini tadqiq etishda Morgan evolutsion-tarixiylik prinsipi, tamoyiliga asoslangan. U urug'chilik tuzumi qoldiqlarini Avstraliya qabilalari turmush tarzidan izlagan. Urug'chilikning rivojlangan shakllarini esa jamoa taraqqiyotining yuqoriroq pillapoyalaridan, ya'ni irokezlar

orasidan qidirgan. Urug'chilikning yakuniy shakli (patriarxat)ni bo'lsa u antik davrdagi yunonlarga xos deb hisoblagan. Ushbu vaziyatda Morganning Ona urug'ining Ota urug'iga aylanishi mulkiy munosabatlar o'rnatilishi va uning meros sifatida o'tkazilishi oqibatida yuz berganligi to'g'risidagi g'oyasi etnologiya uchun muhim va qimmatli hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, evolutsionistik maktab vakillari jamiyatning progressiv rivojlanish g'oyalari asosida insoniyat taraqqiyoti va uning madaniyati to'g'risidagi dastlabki tizimli konsepsiyani ilgari surganlar.

Evolutsionizmning asosiy g'oyalari

- ♦ Klassik evolutsionistik nazariya tarafdorlari, avvalo, insoniyat madaniyati taraqqiyoti bilan bog'liq universal manbalar va universal qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar.

- ♦ Evolutsionizm tarafdorlari zamonaviy jamiyatda yashashlariga qaramay, o'z yozuvlariga ega bo'lmagan xalqlarni qadimiyat qoldig'i sifatida talqin qilganlar. Ularning madaniyatlarini o'rganish «ibtidoiy jamoa» madaniyatini yaxlit tarzda rekonstruksiya qilish imkonini beradi deb hisoblaydilar.

- ♦ Tabiatda umumiy insonlar jamoasi mavjud. Shu bois barcha odamlar taxminan bir xil aqliy qobiliyatga egalar. Ko'pincha kishilar o'xshash vaziyatlarda taxminan bir-biriga yaqin qarorlar qabul qiladilar. Bu vaziyat dunyoning barcha qismlarida insoniyat madaniyatining rivojlanishi umumiyligi va bir xil ekanligini tasdiqlaydi. Bu o'rinda turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarning mavjudligi yoki mavjud emasligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi.

- ♦ Kishilik jamiyatida uzluksiz taraqqiyotning o'rni bor, ya'ni soddalikdan murakkablikka o'tish kabi madaniyat ham xuddi jamiyatdagi singari asta-sekin o'zgarishlar, miqdoriy o'sish yoki kamayish yo'lida quyidan yuqoriga qarab doimo uzluksiz rivojlanib boradi.

- ♦ Madaniyatning har qanday ko'rinishi ilk davridan ma'lumdur: uning keyingi shakllari qayta paydo bo'ladi va oldingi ko'rinishlar asosida shakllanadi. Bunda madaniyat rivojlanishi

ko'p pog'onali va dunyodagi barcha xalqlar uchun yagona hisoblangan bosqichlar asosida bo'ladi. Insoniyat madaniyatining har tomonlama umumiy qonunlari bilan birga turli xalqlar va ular madaniyatlarining bir xil rivojlanish bosqichi bir xil natijaga olib keladi.

♦ Xalqlarning madaniy farqi ularning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Evolutsionizmning yuqoridagi asosiy tamoyillarini etnolog-sharhlovchilar muhim g'oyaviy va amaliy xulosalarga aylantirganlar: agar hamma xalqlar bir xil taraqqiyot yo'lidan borsa, uning yuqori nuqtasida Yevropa madaniyati hamda sivilizatsiyasi turgan. Shu bois sayyoramizdagi barcha xalqlar va elatlar oxir-oqibatda yevropa madaniyati bilan umumlashishi lozim. Qolaversa, yevropaliklar kolonial imperiyalarini barpo etishlari orqali mustamlaka xalqlarni madaniy taraqqiyotga erishishlariga ko'maklashadilar, degan g'ayriilmiy xulosaning ham shakllanishiga sabab bo'lgan.

XIX asr intihosiga kelib etnologiya yo'nalishida to'plangan ilmiy materiallar evolutsionizmning haqiqiy hayotga har jihatdan to'g'ri kelmasligi va kamchiliklarini ko'rsata boshlagan. Jumladan, evolutsionizm tarafdorlari madaniyatdagi miqdoriy o'zgarishlardangina kelib chiqib madaniyat va uning tarkibiy qismlarining qayta tug'ilishi kelajakdagi paydo bo'ladigan barcha madaniyatlarni insoniyat tarixining bosqichlari bilan bog'lanishini taxmin qilgan holda izohlab bera olmadilar. Ular hatto bunga harakat ham qilib ko'rmaganlar. Yangi etnografik ekspeditsiyalar materiallari, ko'pincha, evolutsionistik qarashlarni rad etgan va bu borada boshqacha qarashlarga ehtiyoj sezila boshlagan. Ilmiy zaruriyat tufayli yangi antievolutsionistik nazariyalar va maktablar paydo bo'lgan. Evolutsionizmdan hafsalasi pir bo'lgan ayrim etnolog va antropologlar hatto o'zlarining nazariy xulosalaridan ham voz kechib, faqat empirik (tajribaga asoslangan) tadqiqotlarga olib borganlar.

Diffuzionizm. XIX asr so'nggi choragiga kelib etnologiya taraqqiyotida yangi davr boshlangan. Agar oldinlari bevosita etnografik kuzatuvlar ko'proq savdogarlar, missionerlar va

sayyohlar tomonidan bajarilgan bo'lsa, keyinchalik maxsus tayyorlangan mutaxassislar etnologiyaga oid amaliy tadqiqotlarni oldindan ishlab chiqilgan dasturlar asosida amalga oshirganlar. Bu esa, o'z navbatida fanda yangicha qarashlar va nazariyalarning paydo bo'lishiga hamda etnologiyada evolutsionizmning yakka hukmronlik mavqeining susayishiga olib kelgan. Qolaversa, bu davrda evolutsion metod asosida izohlash mushkul bo'lgan qator muammolar paydo bo'lgan.

Evolutsionizmning inqirozi diffuzionistik yo'nalish, maktabning shakllanishiga olib kelgan. Etnologiyadagi diffuzionistik g'oyalarning asosiy maqsadi madaniyat yoki madaniyatning alohida ko'rinishlarini ma'lum bir makonda tarqalishi, ularning kelib chiqish hududlarini aniqlash va turli hududlar bo'ylab yoyilish yo'llarini hamda usullarini qayta tiklashni ko'rsatib berish hisoblangan.

«*Diffuziya*» tushunchasi aslida fizikadan o'zlashtirilgan bo'lib, mazkur ibora «yoyilmoq», «kirib kelmoq» ma'nolarini anglatadi. Etnologiyada diffuziya deganda xalqlarning o'zaro aloqasi — savdo, ko'chish, bir xalqning ikkinchisini bosib olishi natijasida yuzaga keladigan madaniy ko'rinishlarning tarqalishi tushuniladi. Diffuzionizm ilmiy yo'nalish sifatida tarixiy jarayonlar asosiy mazmunini madaniyatlararo o'zaro aloqalar natijasida boshqalardan o'zlashtirish va ularning biridan ikkinchisiga ko'chishini e'tirof etishidan iborat. Evolutsionistik nazariya tarafdorlari tomonidan o'xshash madaniyatlarning o'zaro o'xshash sharoitlarda mustaqil ravishda paydo bo'lishi va rivojlanish nuqtai nazariga qarshi diffuzionistlar ma'lum geografik mintaqalarda madaniy ko'rinishlarning paydo bo'lishi va bir markazdan boshqa hududlarga tarqalishiga doir o'ziga xos ilmiy g'oyani ilgari surganliklari bilan farqlanadilar.

Diffuzionizmning mashhur vakillari:

Fridrix Ratsel (F. Ratzel, 1844 — 1904-yillar) — asosiy ishi “Antropogeografiya” (“*Anthropogeographie*”) nomli asari bo'lib, u 1882-yilda chop etilgan.

Erland Nordensheld (E. Nordenskiöld, 1877 — 1938-yillar) ning asosiy tadqiqoti “Qiyosiy etnografik tadqiqot” (“Comparative Ethnographical Studies”) dir, u 1919-yilda e’lon qilingan.

Robert Grebner (R. Graebner, 1877 — 1934-yillar) — muhim asari “Etnologiya uslubi” (“Methode der Ethnologie”), 1905-yilda nashr etilgan.

Vilgelm Shmidt (W. Schmidt, 1868 — 1954-yillar) — V. Koppers (W. Koppers) bilan hammualliflikda “Tarixiy madaniy etnologiya metodlariga oid muhim kitob” (“Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie”), 1937-yilda chop etilgan.

Leo Frobenius (L. Frobenius, 1873 — 1938-yillar) ning asosiy asari “Madaniyat haqidagi tabiiy-ilmiy ta’limot” (“Die naturwissenschaftliche Kulturlehre”) bo’lib, u 1899-yili nashr etilgan.

G. Elliot-Smit (G. Elliot Smith)ning asosiy tadqiqoti — “Madaniyat” (“Culture. The Diffusion controversy”) dir. Mazkur asar 1928-yilda e’lon qilingan.

Etnologiyada diffuzionizmning asoschisi sifatida Myunxen universiteti professori *Fridrix Ratsel* e’tirof etiladi. U ilk bora madaniyat ko’rinishlarini turli madaniy hududlar va mamlakatlar bo’yicha tarqalish qonuniyatiga alohida e’tibor qaratgan. Evolyutsionistlarda «madaniyat ko’rinishlari mavhum bo’lib, o’z-o’zidan paydo bo’ladi», — degan qarash ustuvorlik qilardi.

Ratsel o’z qarashlari, g’oyalarini «Antropogeografiya» (1882), «Xalqshunoslik» (1885) hamda «Yer va hayot» (1891) nomli ko’p jildlik asarlarida mujassamlashtirgan. Jumladan, «Antropogeografiya» asarida moddiy madaniyat namunalarini (etnografik buyumlar va ularning terminologiyasi) geografiyasini turli xalqlarda tarqalishi bilan bog’lab tadqiq qilgan. Ratselning fikricha, tabiiy muhit ta’sirida shakllangan madaniyatlar o’rtasidagi o’zaro farq ushbu xalqlarning bir-birlari bilan doimiy etnomadaniy aloqalari ta’siri natijasida asta-sekinlik bilan silliqalanib boradi. Ratsel o’z tadqiqotlarida bir xalqni boshqasi tomonidan qo’shib yoki bosib olinishi, turli irqning o’zaro birikishi, etnomadaniy savdo aloqalari va ularning turli shakllariga alohida ahamiyat qaratgan va ularni batafsil tahlil qilgan. Aynan mana shunday aloqalar natijasidagina madaniyat keng hududlarga

yoyilishi mumkin. Amaliyotda esa bu til va irq xususiyatlaridan muhimroq bo'lgan etnografik ashyolarning tarqalishi shaklida namoyon bo'ladi. Irqlar doimo o'zaro qo'shilib boradilar va shuning uchun ham hozirgi davrda deyarli barcha irqlar aralash holda yashashini kuzatish mumkin. O'z navbatida shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, xalq hayotida til etnik belgi sifatida irqqa nisbatan birmuncha mustahkam hisoblanadi. Lekin, vaqtlar o'tishi bilan o'zaro etnomadaniy aloqalar natijasida til ham ma'lum ma'noda o'zgaradi yoki biri ikkinchisiga o'zaro yaqinlashadi. Moddiy madaniyat ashyolari esa boshqa madaniyat ko'rinishlariga qaraganda o'zining shakli va tarqalish hududini birmuncha ko'proq, kengroq namoyon etadi. Ratselning fikricha, xalqlar hayotida sodir bo'lgan, yuz bergan turli xil etno-ijtimoiy o'zgarishlar yo'qolib ketgani holda etnografik predmetlar qanday bo'lsa, shundayligicha qoladi. Shuning uchun ham madaniyatni ilmiy o'rganishda etnografik ashyolarning o'rni beqiyos hisoblanadi.

Ratselning shogirdi hisoblangan *Leo Frobenius* etnolog, arxeolog va folklorshunos olim sifatida shuhrat qozongan. U birinchi marta diffuzionizm nazariyasi asosida "Madaniyat morfologiyasi" nomli konsepsiyasini va madaniy doiralar nazariyasini yaratgan olimdir. Leo Frobenius Afrika va boshqa mintaqalarda yashovchi xalqlar madaniyati bo'yicha mutaxassis bo'lgan. U Afrika, Avstraliya va Okeaniya xalqlari madaniyatini tadqiq etish borasida 12 marotaba ekspeditsiya uyushtirgan va amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlari asosida Afrikaning etnik xaritasini yaratgan. O'z navbatida shuni ham qayd etish joizki, mazkur xarita hozirgi davrga qadar o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Afrikashunos olim o'z ekspeditsiyalari materiallarini va ularning nazariy xulosalarini 1988-yilda nashr etilgan «Afrika madaniyatining kelib chiqishi» nomli monografiyasida bayon qilgan. Uning fikricha, madaniyat misli tirik organizm bo'lib, undagi o'zgarishlar hayotning umumiy qonunlari bilan chambarchas bog'liqdir. Olim tomonidan Afrika va Melaneziya xalqlari madaniyatlarini o'zaro taqqoslab o'rganish asnosida madaniyatdagi o'zgarishlar alohida unsurlar, elementlarning tarqalishiga bog'liq emas, balki bir butun yaxlit madaniyat ko'rinishlariga

bog'liq bo'lib, ular taxminiy birlashgan elementlar uyushmasi emas, balki bir butun yaxlit tizim hisoblanadi, degan xulosaga kelingan.

O'z navbatida shuni ham unutmaslik kerakki, muallifning madaniyatning kelib chiqishiga oid mulohazalarida ayrim mifologik qarashlarni ham kuzatish mumkin. Chunonchi, u madaniyatni tirik organizm sifatida tasavvur qiladi. Frobenius madaniyat ham xuddi tirik organizm kabi dunyoga keladi, turli yosh bosqichlarini bosib o'tib, oxir oqibatda umrini tugatib, barham topadi, degan g'oyani ilgari surgan. Bunda muallif madaniyat odamlar tomonidan yaratilmaydi, balki o'z-o'zidan rivojlanib boradi degan g'oyaga asoslangan. Uning fikricha, insoniyat madaniyatning yaratuvchisi emas, aslida uning mahsuli yoki obykti hisoblanadi. Lekin, madaniyat insonlar tomonidan yaratilmasa-da, odamlarsiz yashay olmaydi va keng miqyosida tarqalishi ham mumkin emas deb hisoblaydi. Agar o'xshatish joiz bo'lsa madaniyat oyoqsiz kishiga o'xshaydi. U insonlarni o'zini bir joydan ikkinchi yerga ko'chirib o'tkazishga majbur qiladi. Frobeniusning ta'kidlashicha, odamlar xalq madaniyatini yaratuvchisi emas, balki uzatuvchisidir.

Frobeniusning fikricha, har bir madaniyat o'ziga xos xususiyatga ega. Qolaversa, u madaniyatni ijtimoiy muhitdan tashqarida, mistik ko'rinish tarzida talqin qiladi hamda uni ikkiga, ya'ni erkak va ayolga ajratadi. O'z navbatida, mashhur olim o'z qarashlarini ekspeditsiyalar jarayonida to'plagan dala materiallari orqali isbotlashga harakat qilgan. Jumladan, olimning Afrikada olib borgan tadqiqotlari natijasida Afrika madaniyatini ikkiga — telluruit — efiopiya — patriarxal va xtonik — xamitik — matriarxat qismlariga bo'lgan.

Nemis tilli xalqlar orasida diffuzionizmning ko'zga ko'ringan yirik namoyandalaridan biri *Robert Grebner* bo'lgan. Uning fikricha, etnograf-evolutsionistlar o'zlarining turli xalqlar madaniyatlaridagi o'xshash xususiyatlarning sabablarini elementar g'oyalar yoki tabiiy sharoit bilan bog'liq bo'lganmi? — degan qarashni isbotlash uchun zaruriy me'yoriy asoslarni ishlab chiqmaganlar. Shu sababga binoan Grebner asosiy e'tiborini etnologiyaning asosiy muammosi — madaniyatning tarixiy-

madaniy aloqalari yoki mustaqil kelib chiqishiga oid tadqiqotlar metodini ishlab chiqishga qaratgan. U o'zining asosiy qarashlarini 1905-yilda nashr etilgan *«Etnologiya uslubi»* nomli kitobida mujassam etgan.

Frobenius va Ratsel qarashlari asosida *Robert Grebner* madaniy qarashlar doirasida butun ibtidoiy jamoa davri tarixini global rekonstruksiya qiluvchi o'ziga xos nazariyani yaratgan. U o'z qarashlarini isbotlash maqsadida dunyodagi barcha xalqlarning davlatchilikka bo'lgan madaniyatini oltita yirik madaniy doira yoki madaniy guruhlariga bo'lib chiqqan. Grebner olib borgan ilmiy izlanishlari natijasida insoniyat tarixida hech qanday takroriy holatlar va bu bilan bog'liq biror bir qonuniyat mavjud emas degan xulosaga kelgan. Madaniyatdagi etnik jarayonlarning takrorlanishi juda kam uchraydigan holatdir. Shubhasiz bu o'rinda etnologlar ko'plab o'xshash holatlarga emas, balki yagona ko'rinish bilangina to'qnashadilar.

Diffuzionizmga oid mulohazalarni yakunlar ekanmiz, xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, mazkur oqim turli mamlakatlarda turli darajada taraqqiy etganiga qaramay, ularni birlashtiruvchi umumiy jihatlarga ega. Biz umumiy jihatlar sifatida quyidagi holatlarni e'tirof etishimiz mumkin:

- ♦ Madaniyat ma'lum bir geografik hududda paydo bo'ladigan va keyinchalik boshqa mintaqalarga tarqaluvchi tirik organizmga o'xshash holatda tasavvur etiladi.

- ♦ Har bir madaniyat o'zining paydo bo'lish hududiga va tarqalish mintaqasiga egadir. Ushbu madaniyat markazlarini izlab topish va ularni tadqiq qilish etnologiyaning asosiy vazifasidir.

- ♦ Madaniyat rivojlanishining asosiy omillari o'zlashtirilgan xususiyatlar va aralash madaniy elementlar hisoblanadi. O'zaro qorishgan madaniyatlar moddiy madaniyatnigina emas, ma'naviy madaniyat ko'rinishlari hisoblangan miflar, e'tiqodlar, odatlar va boshqa shu kabilarni ham jalb etadi.

- ♦ Har bir madaniyat ko'rinishi bir marta paydo bo'ladi; uning tarqalish manzarasini tasavvur qilish orqali uning har bir ko'rinishini, dastlabki paydo bo'lgan hududini aniqlash mumkin.

Diffuzionizmning asosiy g'oyasi — madaniyatning o'zlash-tirilishi va kirib kelishi g'oyasi qonuniy va natijali bo'lgan. Evolyutsionistlarning madaniyatning abstrakt tahliliga oid evolyutsionistik talqinidan farqli ravishda diffuzionistlar turli xalqlar madaniyatlarining geografik aniqliligi hamda aloqadorligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradilar. Diffuzionizm vakillari bu borada turli madaniyatlarni taqqoslab tahlil etishni eng mukammal yo'nalish deb baholaganlar.

II.2. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm

Yevropa mamlakatlarining etnologiya fanida diffuzionizm yo'nalishi bilan bir vaqtda sotsiologiya maktabi ham shakllangan va u ilmiy jihatdan qaraganda diffuzionizmga nisbatan birmuncha sermahsul bo'lgan. Agar, evolutsionizm vakillari etnologiyaning asosini insonda, diffuzionistlar madaniyatda deb bilgan bo'lsalar, sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatda deb hisoblaganlar. Ushbu yo'nalish vakillarining bunday xulosaga kelishlariga «jamiyatni oddiy individlarga kiritib bo'lmaydi», — degan qarashlari asosiy sabab bo'lgan. Sotsiologiya maktabi vakillari fikriga binoan, jamiyat odamlar orasidagi o'zaro ongli aloqalar natijasida tashkil topgan. Ushbu yo'nalishning asoschilaridan biri *Emil Dyurkgeymdir*.

E. Dyurkgeym (1858—1917-yillar). Etnologiyada sotsiologiya yo'nalishining vatani Fransiya hisoblanadi. *Emil Dyurkgeym* XIX asrning oxirgi o'n yilligida etnologiyada yangi yo'nalish — sotsiologiya maktabiga asos solgan.

Evolutsionistlarga qarshi o'laroq, Dyurkgeym jamiyatni odamlarni o'rab turgan olamga moslashishi sifatida emas, balki yopiq statik tizim shaklida talqin qilgan. U jamiyatni sotsiologik faktlar orqali tadqiq qilish g'oyasini ilk bora taklif etib, fanga «ijtimoiy tur» terminini olib kirgan tadqiqotchidir. O'z navbatida, Dyurkgeym madaniyatni tasniflashda eng soddajamoa—ibtidoiy jamoani asos qilib olgan. Olimning fikricha, mazkur jamoa o'z taraqqiyoti davomida murakkab jamoaviy tizimni bosib o'tib urug'ga aylangan. Keyinchalik undan qator jamoa, elat, xalq kabi yangi jamoa va uyushmalar paydo bo'ladi. Shunday qilib,

Dyurkgeymning mulohazalariga ko'ra har qanday jamoa ibtidoiy jamoaning murakkablashgan shakli hisoblanadi. Dyurkgeym g'oyalari uning qator shogirdlari tomonidan davom ettirilgan bo'lib, ular orasida eng mashhurlari sifatida M. Moss, K. Levi-Stross, M. Grene, L. Levi-Bryul tadqiqotlarini alohida ko'rsatib o'tmoq zarur.

Lyusyen Levi-Bryul (1857—1939-yillar). Etnologiyadagi fransuz sotsiologiya maktabi vakillari orasida Lyusyen Levi-Bryul qarashlari alohida diqqatga sazovor g'oyalardan biri hisoblanadi. U o'z nuqtai nazarini «Ibtidoiy tafakkur» (1930) nomli asarida batafsil izohlashga harakat qilgan. Levi-Bryul Dyurkgeymdan farqli ravishda «ibtidoiy xalqlarning mantiqqacha bo'lgan tafakkuri» nomli nazariya asoschisi hisoblanadi.

Umuman olganda, sotsiologiya maktabining yetakchi g'oyalari asosan, quyidagilarda aks etgan:

- ♦ har bir jamiyatda mazkur jamiyatning muhim asosini tashkil etuvchi «jamoaviy tasavvurlar» mavjud;
- ♦ madaniyatning funksiyasi jamiyatni erkinlashtirish va odamlarni bir-biriga yaqinlashtirishdan iborat;
- ♦ bir jamiyatdan ikkinchisiga o'tish qiyin jarayon bo'lib, bu ravon tekis holda emas, balki sakrash yo'li orqali amalga oshadi.

Funksionalizm. Etnologiyada sotsiologiya maktabi g'oyalari taraqqiyotining mantiqiy davomi sifatida funksionalizm yo'nalishi shakllangan. Agar, diffuzionizmning vatani Germaniya, sotsiologiya maktabi Fransiyada shakllangan bo'lsa, funksionalizm Angliyada paydo bo'lgan va XX asrning 20-yillariga kelib etnologiyadagi yetakchi oqimlardan biriga aylangan.

Etnik jarayonlarni tadqiq etishda funksionalizmning o'zgaradigan farqli xususiyati shundan iboratki, mazkur yo'nalish tarafdorlari madaniyatni o'zaro aloqador umumlashgan xususiyatlardan tashkil topgan deb hisoblaydilar. O'z navbatida, shuni ham ta'kidlash joizki, funksionalizm tarafdorlari uchun madaniyatning tarixiy o'zgarishi muammosi muhim ahamiyat kasb etmagan. Ular uchun madaniyat qanday harakatlanadi? Qanday vazifalarni bajaradi? Va qanday tarzda mahsulot beradi? — degan muammolar yechimini izlab topish dolzarb hisoblangan.

Funksionalizmning mashhur namoyandalari:

R. Turnvald (R. Thurnwald, 1869 — 1954-yillar) — asosiy kitobi — “Kishilik jamoasining ijtimoiy asosi” (“Die menschliche Gesellschaft in ihren soziologische Grundlagen”), 1931-yilda nashr etilgan.

B. Malinovskiy (B. Malinovski, 1884 — 1942-yillar) — asosiy asari “Madaniyatning ilmiy nazariyasi” (“A Scientific Theory of Culture”) deb nomlanib, 1944-yilda chop etilgan.

A. Radkliff-Braun (A. Radcliff-Brown, 1881 — 1955-yillar) — asosiy tadqiqoti — “Primitiv jamoaning tuzilishi va funksiyasi” (“Structure and Function in Primitive Society”), 1952-yilda bosilib chiqqan.

Funksionalistik nazariya ilk marotaba nemis etnologi Rixard Turnvald tomonidan yaratilgan. Biroq, Germaniyada funksionalizm keng ommalasha olmaganligi tufayli Angliyada mashhur ilmiy maktab tarzida shakllanib, ijtimoiy va madaniy antropologiya taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan. Mazkur yo'nalishning yirik namoyandalaridan biri mashhur etnolog olim Bronislav Malinovskiydir.

B. Malinovskiy (1884—1942yy.). Etnologiyadagi mashhur klassik olimlardan biri Bronislav Malinovskiy Krakovda tug'ilgan va shu shaharda tahsil olgan. Yangi Gvineya va Melaneziyada dala etnografik tadqiqotlarini amalga oshirgan. 1927—1938-yillar mobaynida London iqtisodiyot maktabida ishlagan, 1938-yil AQShga immigrant bo'lib ketgan va umrining oxiri (1942-yil) gacha Yel universitetida faoliyat ko'rsatgan.

Malinovskiy madaniyatga oid empirik nazariya asoschisi hisoblanadi. Tadqiqotchi ushbu nazariyani yaratish jarayonida o'zidan oldingi mutaxassislarni dala-etnografik ekspeditsiyalar o'tkazmaganlik va faqatgina muzey materiallarini o'rganish bilan cheklanib qolganliklari uchun tanqid qilgan. U olib borgan dala-tadqiqotlari jarayonida juda ham qiziqarli ilmiy xulosalarga kelgan. Malinovskiyning fikricha, etnologiya qandaydir psixologik faraz, gipoteza yoki faqatgina biror hodisa, buyum yoki predmetni tavsiflash bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Chunki, tashqi

kuzatuv, ko'pincha, anglashilmovchilikka ham olib kelishi mumkin. Shu boisdan ham ichki xususiyatlarni chuqur anglamasdan turib madaniyatni yaxlit tarzda tushunib bo'lmaydi. Bu o'rinda tadqiqotchi ma'lum bir buyumni nafaqat tavsiflash, balki u qanday yaratilgani, uni qay tarzda va qanday vaziyatda ishlatish mumkinligi, ushbu ashyo kimga tegishli va kim tomonidan ishlatilishi mumkinligini ham anglay bilishi lozim. Mashhur ingliz tadqiqotchisi etnologiya fanining tavsifiy, faktologik xususiyatiga qarshi bo'lib, tavsifiylik faqat madaniyatning ayrim xususiyatlarinigina aks ettiradi, degan xulosaga kelgan.

Malinovskiyning madaniyat nazariyasiga oid qarashlari uning vafotidan so'ng, 1944-yilda ingliz tilida nashr etilgan «*Madaniyatning ilmiy nazariyasi*» nomli kitobida ifodalangan. Uning fikricha, madaniyat faqat insonlarga xos biologik xususiyat bo'lsa-da, odamlar ham tirik jonzodlar hisoblanadi. Shu boisdan ham odam o'zining biologik ehtiyojini qondirish maqsadida oziq-ovqat, yonilg'i kabi kundalik ehtiyoj buyumlarini qidirib topadi, uyjoylar quradi va kiyim-kechaklarni tikib kiyadi. Demak, u mazkur amallari orqali o'z atrofida ishlab chiqarish munosabatlarini shakllantiradi va bu fanda *madaniyat* deb yuritiladi. Turli madaniyatlar orasidagi o'zaro farqlarni odamlarning turfa xildagi oddiy ehtiyojlarini qondirish usullari bilan izohlash mumkin. Shu sababdan ham madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyat qismlariga bo'linadi.

B. Malinovskiy antropologiya va etnologiyaning muhim muammolarini, jumladan, dunyo madaniyatlarini o'rgangan dastlabki etnologik maktab vakillari qarashlariga ham o'zining munosabatini bildirgan edi. Ayniqsa, u mashhur olim E. Taylorning «qoldiqlar metodi»ni jiddiy tanqid ostiga olgan. Malinovskiyning fikricha, ushbu uslub asosida tadqiqotlar olib borgan ko'pgina olimlar har bir narsa yoki ko'rinishdan qoldiqiy xususiyatlarni izlaganlar. Aslida esa qoldiqiy ko'rinishlar sifatida baholangan xususiyatlar madaniyat ko'rinishlari bo'lib, undagi eski ko'rinishlar o'rnini yangilari egallagan. Malinovskiyning fikricha, qoldiqiy ko'rinishlar metodi etnologiya faniga jiddiy zarar yetkazgan. Bundan tashqari bu uslub madaniyat ko'rinishlarining

o'zaro funksional bog'liqligi munosabatlariga ziddir. Mashhur olimning tasdiqlashicha, madaniyatda hech qanday ortiqcha, tasodifiy yoki qoldiqiy ko'rinish bo'lmaydi. Madaniyatdagi barcha ko'rinish yoki holat ma'lum bir funksiyani bajaradi. Agar shunday bo'lmaganda edi, bunday ko'rinishlar allaqachonlar iste'moldan chiqib ketgan bo'lar edi. Jumladan, qandaydir bir urf-odat, rasm-rusum, marosim ma'lum bir jarayonda qo'llanilar ekan, demak u nimagadir zarurdir. Qolaversa, B. Malinovskiy diffuzionistlarni ham tanqid qilgan. Uning fikricha, diffuzionistlarning katta xatolaridan biri mazkur oqim tarafdorlari madaniyatni tirik bir organizm sifatida emas, balki jonsiz buyumlar majmuidan iborat deb hisoblaganliklaridir.

Alfred Radkliff-Braun (1881—1955-yillar). Kembridj universitetida o'qigan. Universitetdagi tahsilni tugatganidan so'ng Hind okeanidagi Andaman orollarida aborigenlar orasida va Afrikada dala tadqiqotlari olib borgan. Kapshtadt, Sidney universitetlarida ishlagan. Ilmiy faoliyatining oxirgi 20-yilida Oksfordda tadqiqotlar olib borgan. XX asrning 30-yillari oxiridan boshlab Buyuk Britaniya Qirolligi etnografiya instituti prezidenti bo'lgan. Etnologiyadagi funksionalizm oqimining yirik namoyandalardan biri Alfred Radkliff Braun Riversning shogirdi bo'lib, fanga *ingliz strukturalizmi yoki strukturaviy funksionalizm* degan yangi yo'nalishni olib kirgan. Bu yo'nalishning o'ziga xosligi shundaki, mazkur nazariya jamiyat hayoti, odamlar ongi, munosabatlari hamda madaniyatining funksional va strukturaviy tahliliga oid qarashlarini umumlashtiradi. Radkliff Braun o'zining asosiy g'oyalarini 1950-yil chop etilgan "*Etnologiya va ijtimoiy antropologiya metodi*" va 1952-yilda e'lon qilingan "Madaniyatning tarixiy va funksional talqini" hamda "Primitiv jamoaning tuzilishi va funksiyasi" nomli kitoblarida ifoda etgan.

• Radkliff Braun qarashlariga ko'ra, insonni o'rganuvchi asosiy fan antropologiya bo'lib, u o'z navbatida uch asosiy yo'nalishga — odam biologiyasi, qadimiy arxeologiya va etnografiyaga bo'linadi. Etnografiya ham o'z navbatida etnologiya va sotsial antropologiyaga bo'linadi va ularning har biri o'ziga xos maxsus tadqiqot uslublariga egadir.

U etnologiya atamasini alohida xalqlarni aniq tarixiylik prinsiplari asosida o'rganuvchi, ularning ichki taraqqiyoti, o'zaro madaniy aloqalarini tahlil etuvchi fanga nisbatan qo'llashni tavsiya etgan.

Muallifning fikricha, etnologiyaning asosiy metodi yozma manbalar asosida insoniyat madaniyatini tarixiy rekonstruksiya qilishdir.

Ijtimoiy antropologiya uning fikricha, insoniyat madaniyatini o'rganishda umuman boshqacha yo'nalishni aks ettiradi. Uning vazifasi aniq bir xalqlar madaniyatini rekonstruksiya qilish emas, balki xalqlarning ijtimoiy va madaniy taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni izlab topishdir. Ushbu fan tabiiy fanlarning induksiya va analogiya metodlaridan foydalanadi.

Induktiv metodning mohiyati materiallarni ajratib tanlab olish va umumlashtirish bo'lib, bu uslub madaniy ko'rinishlarni o'rganishga taalluqlidir.

II.3. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi

Ma'lumki, XX asrning 30-yillarigacha Amerikada etnologiya mashhur olim Frans Boas maktabi ta'sirida rivojlangan. Frans Boas (Frenz Boas, 1858—1942-yillar) g'oyalari bir necha o'n yillar oldin nafaqat psixologik antropologiya, balki madaniy antropologiyaning qator dastlabki asosiy magistrat yo'nalishlari uchun asosiy pillapoya bo'lib xizmat qilgan. Tadqiqotchilar F. Boasni zamonaviy etnologiyaning me'mori deb hisoblaydilar. U, avvalo, evolutsionistlarning kishilik jamoasi, ijtimoiy institutlar, madaniyat quyidan yuqoriga qarab taraqqiy etib boradi, — degan ta'limotiga keskin qarshi chiqqan. Boas o'zidan avvalgi tadqiqotchilarni mavhum yoki noto'g'ri xulosalarga kelganlar deb hisoblagan. Shu boisdan ham u etnologiyani yangidan yaratmoq zarur degan xulosaga kelgan. Boas yangidan etnografik materiallar yig'ish uchun oldingi tadqiqotchilarga nisbatan ko'proq dala ekspeditsiyalari tashkil etish va ular asosida yangi metodlar va konsepsiyalarni yaratish zarur deb hisoblagan. Amerika maktabining vakillari bu borada o'zlarining dala tadqiqotlarini o'tka-

zish jarayonida psixologik va psixiatrik uslublardan keng foydalananganlar. Natijada, psixologik antropologiyaga oid ko'plab ma'lumot yig'ishga muvassar bo'lingan. Psixiantropologik nazariyaga bo'lgan ehtiyoj natijasida etnopsixologik maktab anchagina taraqqiy etgan.

Etnologiyada psixologik yo'nalish roivojlanishi jarayonida o'zining konseptual vorisligini saqlagan holda bir necha marta nomini almashtirgan. Mazkur yo'nalish dastlab Frans Boasning tarixiy maktabi, keyinchalik Shaxs va Madaniyat maktabi, undan keyin «milliy xarakter»ni tadqiq qilish, XX asrning 60-yillaridan boshlab to hozirgi kungacha esa — psixologik antropologiya yoki ko'pincha, etnopsixologiya nomi bilan yuritiladi.

Etnopsixologiya maktabi namoyandalarining ta'kidlashlaricha, «madaniyat» mavhum tushunchadan ko'ra kengroqdir, lekin bu borada birinchi o'rinda individ, shaxs turadi. Shu bois, ularning fikricha, har bir xalq madaniyatini tadqiq qilishni, eng avvalo, shu madaniyatga daxldor individ va shaxsni o'rganishdan boshlamoq joiz.

Dastlabki etnopsixologik konsepsiya etnolog olimlar tomonidan emas, balki psixologlar, aniqrog'i, *Abram Kardiner* (1891—1981-yillar) tomonidan yaratilgan. U o'z qarashlarini «*Individ va uning jamoasi*» (1937) va «*Jamiyatning psixologik chegarasi*» nomli asarlarida etnopsixologiya maktabining asosiy g'oyalarini bayon qilgan. Uning tasavvuriga ko'ra, insonning shaxsiy xususiyatlari u tug'ilgandan keyingi dastlabki paytlardan shakllana boshlaydi. Bu shakllanish tashqi ta'sirlar va ayniqsa, har bir jamiyatdagi o'ziga xos bola parvarishlash, tarbiyalash usullari: ovqatlantirish, yo'rgaklash, ko'tarish, keyinroq esa yurishga, gapirishga va ozodalikka o'rgatish kabilar orqali amalga oshadi. Shuning uchun ham inson ruhiyatining shakllanishi asosan, 4-5 yoshgacha davom etadi va undan keyin mustahkamlanadi va butun umr deyarli o'zgarishsiz qoladi. Kardinerning bosh g'oyasida «asosiy shaxslar» tushunchasiga urg'u berilgan.

AQSh etnopsixologiya maktabining R. Linton, E. Sepir, R. Benedikt, M. Mid, A. Kardiner kabi asoschilari etnik farqlanish va madaniyatlar dinamikasini «muhim shaxslar tarkibi» nazariyasi

bilan bog'lab tushuntirishga harakat qilganlar. Jumladan, atoqli etnolog Rut Benedikt «Madaniyat namunalari» (1934), «Janubiy G'arb madaniyatining psixologik tiplari» (1928), «Shimoliy Amerikadagi madaniyatlarning konfiguratsiyasi» (1932) kabi asarlarida turli madaniyatlarda o'ziga xos maxsus shaxslar jamoasi mavjudligi haqidagi qarashlarini bayon etgan. Kardiner tasavvuriga ko'ra, inson shaxsiy qarashlari u tug'ilgandan keyingi dastlabki kunlardanoq shakllana boshlaydi. Bu bevosita unga tevarak-atrofdagilarning munosabatlari asosida shakllanadi. Bolalik davriga bo'lgan munosabat uning kelgusidagi hayot faoliyati-da o'ziga xos iz qoldiradi.

Sobiq sovet tuzumi davrida etnopsixologiya «burjua fani» deb hisoblanganligi tufayli mazkur fanni o'rganishga deyarli e'tibor berilmagan. Mafkuraviy qarama-qarshiliklar mavjud bo'lganligi uchun Yu.V. Bromley, N.D. Jandildin, S.I. Korolyov, S.A. Tokarev kabi taniqli etnograf olimlar ham g'arbiy Yevropa va AQShdagi etnopsixologiya sohasiga doir nazariyalarni faqat bir tomonlama, ya'ni «burjua sotsial psixologlari qarashlarining tanqidi» sifatida o'rganishga majbur bo'lganlar.

Etnopsixologiya maktabining nazariy-metodologik yo'nalishi madaniyat va shaxsning o'zaro ta'sirini aniqlashdan iborat bo'lgan. Ushbu nazariya tarafdorlarining fikricha, har bir madaniyat o'ziga xos shaxslar tipining egasidir. Bolalar tarbiyasini o'rganish esa shaxs va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar orqali shakllanadigan milliy xarakterni ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

XX asrning 30—40-yillariga kelib shaxs bilan madaniyat munosabati tushunchasi etnologiyaning dolzarb va asosiy muammosiga aylanganligi tufayli etnologlar e'tiborini o'ziga torta boshlagan. Mazkur muammo bo'yicha ilmiy izlanishlar qilgan olimlar ikki oqimga bo'linganlar: birinchi oqim vakillari — «inson xarakteri faqat tarbiya natijasida shakllanadi» degan nazariyani ilgari suruvchi Boasning madaniy determinizmi tarafdorlaridir (R. Benidikt, M. Mid), ikkinchi oqim esa «neofreydizm (ya'ni turli madaniyat shaxs tiplari) — umumlashgan asosdagi cheklangan variatsiyaning natijasidir» — degan g'oya tarafdorlari (A. Kardiner, R. Linton, I. Xollouel)dan iborat edi.

Etnopsixologiya maktabining rivojlanishida, shubhasiz, Boasning shogirdi M. Midning katta xizmatlarini e'tirof etmoq darkor. U ustozining turli madaniyatlardagi tarbiya usuli shaxslar va ularga xos faoliyatlarni keltirib chiqarishi haqidagi fikrini quvvatlagan holda inson xulq-atvori, faoliyati, shaxsiy xususiyatlarining biologik omil (irq) bilan emas, madaniyati bilan bog'liqligi haqida ilmiy xulosaga kelgan.

M. Mid Samoa (1892—95-yillar), Admiralteystva (1928—1929-yillar) va 1965—1967-yillar), Yangi Gvineya (1930—33-yillar), Indoneziyaning Bali (1936—1940-yillar) orollarida va boshqa hududlarda uzoq vaqtlar mobaynida etnografik dala tadqiqotlarini amalga oshirgan. Mazkur dala tadqiqotlari ma'lumotlari asosidagi "Samoad balog'atga yetish", "Uch ibtidoiy jamoalarda jins va temperament", "Gvineyada voyaga yetish", "Bolalar dunyosi va madaniyati" kabi asarlari orqali M. Mid butun dunyoga tanilgan.

Ko'pgina tadqiqotchilar etnopsixologik qiyofa tushunchasiga ham ta'rif berganlar. Masalan, rus tadqiqotchisi S.I. Korolyov shakllangan etnik qiyofa "ma'lum darajada muhofaza qiluvchi mexanizm rolini o'ynaydi. U xuddi elakdek, yot narsalarni ajratib, uni yo qabul qiladi, yoki uni shu xalqda mavjud bo'lgan normalar asosida qayta ishlab beradi yoxud inkor qiladi", — deb hisoblagan. Bu ta'rifni biroz boshqacharoq talqin etadigan bo'lsak, etnoslarning psixologik qiyofasi — ularning atrofdagi voqelikni, hodisalarni o'ziga xos ravishda idrok, tafakkur, tasavvur qilishlari va ularga bo'lgan munosabatning urf-odat, an'analar, xarakter tarzida namoyon bo'lishidir.

Har bir xalqning psixologik qiyofasiga mos ravishda madaniyati, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar tizimi, yosh va jinslar o'rtasidagi farqlanish, diniy e'tiqodga nisbatan munosabat va shu bilan bog'liq harakatlari, kayfiyatlar hozirgi davrda esa siyosiy jarayonlarga munosabat ham shakllanadi.

Muayyan bir etnik guruhlar ma'lum bir tarixiy rivojlanish bosqichida o'ziga xos ruhiy-axloqiy xislatlarga ega bo'lib boradi va bu hol ularning madaniyatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, biz ruhiy-axloqiy xislatlarimiz va shunga bog'liq turmush

tarzimiz bilan xuddi shu makonda yuz yil avval yashagan o'z
ajdodlarimizdan ancha farq qilamiz.

XX asrdagi AQSh etnopsixologiya maktabining asosiy
xususiyatlari quyidagilardan iborat edi: madaniyatni shaxs orqa-
li izohlashga intilish, insonning bolalik davriga, ayniqsa,
go'dakning ruhiy-jinsiy shakllanishiga kuchli qiziqish, jamiyat
rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o'rniga yetarli baho
bermaslik va psixik omillarni mutlaqlashtirish. AQSh etnopsixo-
logiya maktabi etnografiyaning psixologiya va psixiatriya bilan
yaqinlashuviga yordam berdi, etnografiyaga loyihalangan testlarni
qo'llash orqali bolalik davrini qiyosiy tadqiq qilishni rivojlantirdi.

XX asrning 60—70-yillariga kelib etnopsixologik tadqiqot-
larda «madaniyat va shaxs»ni sotsial-madaniy sistema bilan bog'liq
tarzda o'rganish yana dolzarb muammoga aylandi.

Psixologik antropologiya sohasida germaniyalik olim I. Eybesfeldt,
italiyalik V. Lantanari, gvatemalalik A. Mendea-Dominige kabi
olimlarning faol tadqiqot olib borib, etnopsixologiya rivojlanishiga
muhim hissa qo'shishlari etnopsixologiya amalda dunyo
fanlari tizimida mustahkam o'rin olganligidan dalolat beradi.

Psixologik antropologiya insonni bashariyatning va alohida
madaniyatning bir bo'lagi sifatida tadqiq etar ekan turli sotsial
va madaniy sistemalarda a'lo darajadagi hamfikirlik va hamjihatlik
vujudga kelishi uchun keng yo'l ochadi. Bu esa hozirgi davrga xos
bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, milliy va diniy muammolar
globallashayotgan zamonda ko'plab muammolarni hal qilishning
samarali vositasidir.

Jahon etnologiyasida etnopsixologiya o'z haqidagi fikrlar
yakunida ilg'or mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni
yechishda etnopsixologik tadqiqotlar natijasidan samarali ravishda
foydalanganliklarini ta'kidlash joiz. Ular tajribasidan kelib chiqib,
hozirgi davrda jamiyatdagi ba'zi iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni
yechishda yoki amalga oshirilayotgan islohotlarning kutilgan
natijalarni berishda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning etnoslar
xulq-atvori va ruhiyati bilan bog'liqliliga e'tibor qaratish lozim.

Xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi
sanalmish uning e'tiqodi, urf-odatlar, uy-joyi, kiyim-kechagi-

yu taomlarini o'rganish bilan bir qatorda, ana shu o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va ruhiyatini tadqiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, faqat etnopsixologik tadqiqotlar orqaligina biz tariximizning keyingi davrida xalq ruhiyati va xulq-atvorida paydo bo'lgan loqaydlik, boqimandalik, mas'uliyatsizlik, millatparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularidan uzoqlashish kayfiyatlari, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning sustligi kabi salbiy xislatlarning vujudga kelish sabablarini ochishimiz, jonkuyarlik, tashabbuskorlik, vatanparvarlik va boshqa shu kabi fazilatlarini rivojlantirish yo'llarini topishimiz mumkin.

Jahon tarixiga nazar soladigan bo'lsak, inglizlardagi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqqo'llik xususiyati nemislardagi o'ta mas'uliyatlilik va o'ziga ishonch hislari, yaponlarning millatparvarligi va jamoa manfaatini e'zozlashlari, fransuzlardagi doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilishlari bu xalqlar yashayotgan yurtlarning dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlarga aylanishida muhim omil bo'lgan.

II.4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar

Keyingi yarim asr davomida etnologiya fanida ko'plab yangi nazariy-metodologik qarashlar hamda g'oyalar paydo bo'ldi. Bunday qarashlarning paydo bo'lishi dunyo miqyosidagi siyosiy jarayonlarning o'zgarishi bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachi imperiyalarning yemirilishi etnologiya taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qilgan. Yevropadagi yirik davlatlarning mustamlakalaridan mahrum bo'lishi mazkur mamlakatlarda etnologiyaga bo'lgan qiziqishning ma'lum ma'noda susayishini va o'z navbatida etnologik tadqiqotlar uchun ajratiladigan mablag'ning kamayishiga sabab bo'ldi. Etnologiyaga amaliy qiziqishning zaiflashuvi, hatto ba'zida ayrim mamlakatlarda (Niderlandiyada) qator ilmiy tadqiqot institutlarining yopilishiga olib kelgan bo'lsa, boshqalarida (Buyuk Britaniya va Fransiya) etnologiyaning fanlar tizimidagi o'рни va ahamiyati ma'lum ma'noda pasaygan. Biroq, bu jarayonlar

Yevropa mamlakatlari etnologiyasida keyingi davrda hech qanday yangi qarashlar va nazariyalar yaratilmagan, degan mulohazani bildirmaydi. Keyingi davrda Yevropa olimlari tomonidan etnologiya sohasida bir qator yangi nazariyalar yaratildi. Jumladan, ingliz olimi Maks Glukman (1917—1975-yillar) tomonidan «neofunksionalizmning Manchester maktabi» nomi ostida mashhur bo'lgan yo'nalishga asos solingan. Rodney Nidxem (1923-yilda tug'ilgan) tomonidan ijtimoiy strukturalizmning yangi konsepsiyasi yaratilgan. Fransuz etnologlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ma'lum ma'noda Levi Stross qarashlari ta'sirida bo'lishlariga qaramay, Moris Godilye, Klod Melissolar tarixiy materializmga asoslangan qarashlarni shakllantirishga harakat qilgan.

O'z navbatida, qayd etish kerakki, XX asrning 50-yillaridan boshlab Yevropa mamlakatlaridagi etnologiya fani amerikalik olimlar qarashlari ta'sirida rivojlangan. Chunki, aynan mazkur davrda AQShda madaniy antropologiya juda ham rivojlangan edi. Masalan, 40—50-yillar oralig'ida AQShda etnolog mutaxassislar tayyorlovchi kollej va universitetlar soni ikki baravarga ko'paygan. Mazkur fanga bo'lgan qiziqishning ortishini ikki muhim vaziyat bilan izohlash mumkin. Birinchidan, AQShda madaniy antropologiya talabalarning umumiy ta'lim olishlarida muhim rol o'ynagan ijtimoiy-gumanitar fan hisoblangan. Ikkinchidan, ikkinchi jahon urushidan keyin jahon siyosiy-maydonidagi vaziyatning o'zgarishi AQShda etnologiya fani taraqqiyotiga ham ma'lum ma'noda o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazgan. Amerikalik olimlar tomonidan uchinchi dunyo mamlakatlariga tavsiya qilingan madaniy relyavitizm konsepsiyasi dunyoning yangi tartib-qoidasi sifatida qabul qilingan. Madaniy relyativizm bilan birga neoevolutsionizm g'oyalari ham sezilarli darajada tarqalgan.

XX asrning 80-yillari ijtimoiy biologiya maktabining qisqa muddatli taraqqiyot davri bo'lgan. Biroq, tez orada mazkur yo'nalish o'zining yetakchilik mavqeini madaniy ekologiyaga bo'shatib bergan. Mazkur nazariya bugungi kungacha Amerika madaniy antropologiyasida yetakchilik mavqeini saqlab kelmoqda. Tadqiqotchi olimlar bu oqimni funksionalizm, strukturalizm va

obyekti muammosiga yana qaytadan murojaat qilishlariga sabab bo'lmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi turli-tuman muammolar natijasida paydo bo'lgan ko'p sonli diasporalar, emigrantlar va qochoqlar rivojlangan davlatlarning etnik tarkibini jiddiy o'zgartirib yubordilar. Mahalliy avtohton etnoslar orasida kamsonli etnik jamoalar o'zlarining mustahkam mavqiyelarini egallamoqdalar. Boshqa tomondan esa G'arbiy Yevropadagi integratsion jarayonlar qator yangi etnik muammolarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Yangi tarixiy vaziyat va jamiyat hayotidagi muammolar etnologiya tadqiqot hududining kengayishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi kunda yangi mavzularning paydo bo'lishi tadqiqotchilarga fan ichida mustaqil tadqiqot mavzulari va yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish imkoniyatini bermoqda. Jumladan, G'arbiy Yevropa etnologiyasida bugungi kunda *iqtisodiy etnologiya, sotsial etnologiya, huquqiy etnologiya, siyosiy etnologiya, diniy etnologiya* kabi yo'nalishlar mustaqil holda taraqqiy etib, rivojlanib bormoqda.

Etnologiya fanining kelgusidagi asosiy tadqiqot obyektlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- ♦ etnik antropologiya (xalqlarning etnogenez va antropologiya taraqqiyoti muammolarini tadqiq etadi);

- ♦ etnik sotsiologiya (etnik guruhlar rivojlanishining ijtimoiy aspektlari va mavjudligini, ularning o'zlikni anglash va o'z-o'zini anglash shakllari, etnik guruhlar orasidagi aloqalar shakllarini tadqiq qiladi);

- ♦ etnik psixologiya(etnik stereotiplarning shakllanishi, etnik ong va etnik o'zlikni anglash muammolarini o'rganadi);

- ♦ iqtisodiy etnologiya (etnoslarning xo'jalik yuritish va iqtisodiy muammolarini tahlil qiladi);

- ♦ etnodemografiya (mazkur yo'nalishning asosiy vazifasi aholi sonining o'sib borishi dinamikasi va demografik jarayonlarni o'rganishdir);

- ♦ etnogeografiya (etnoslarning geografik joylashuvi, ular taraqqiyotida hududiy omilning tutgan o'rni va etnik hududlar va etnik chegaralar muammolarini tahlil qiladi);

♦ etnopedagogika (turli etnoslardagi ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi).

G'arb mamlakatlarida hozir etnologiya fani «postmodernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda asosiy e'tibor ijtimoiy guruhlar orasidagi jarayonlarga qaratiladi. Shuningdek, fanda lokal va global jarayonlarni o'rganishda tadqiqiy tanlanish, ya'ni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va turli-tuman madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim deb hisoblangan ko'rinishlar bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Boshqachasiga, so'nggi yillarda bajarilayotgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor insoniyatning rivojlanish bosqichlari, ya'ni paydo bo'lganidan to hozirgi davrga qadar tarixiy yo'lining global miqyosdagi tavsif qilishga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Postmodernizm g'oyasi bilan boyitilgan etnologiya fanining bugungi kundagi asosiy vazifasiga etnomadaniy munosabatlarni hosil qiluvchi etnosni o'zining ichidagi va etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Tadqiqotchilar oxirgi paytlarda etnik madaniyatlarga va ularning lokal xususiyatlariga, odamlarning kundalik turmush tarziga ko'proq e'tibor qaratmoqdalar. Eng muhimi, hozir bajarilayotgan ko'plab etnologik tadqiqotlar amaliyotda qo'llanilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va eng dolzarb deb e'tirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilayotganligi yuqoridagi fikrimizga yanada oydinlik kiritadi.

Seminar mashg'uloti rejası

1. Evolutsionizm va diffuzionizm. Evolutsion maktabning shakllanish tarixi.
2. Antievolutsionizm: diffuzionizm, sotsial maktab.
3. F. Boasning Amerika tarixiy maktabi va uning etnologiya hamda madaniy antropologiyaning keyingi taraqqiyotiga ta'siri.
4. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.
5. Etnologiyadagi yangi zamonaviy konsepsiyalar.

Ma'ruza va referat mavzulari

1. Etnologiyada ekologik yo'nalish.
2. Zamonaviy etnologiya maktablari va konsepsiyalari.
3. B. Malinovskiyning funksionalizmga oid qarashlari.
4. Etnologiya fani: kecha, bugun va ertaga.
5. Etnologiyada postmodernizm konsepsiyasi.

Adabiyotlar

1. Белик А.А., Резик Ю.В. Социокультурная антропология. Историко-теоретическое введение. - М., 1998.
2. Краткий этнологический словарь. Москва: фонд "Социальный мониторинг", 1995.
3. Культурная антропология: Учебное пособие/Под.ред. Ю.Н. Емельянова, Н.Г. Скворцова. -СПб., 1996.
4. Лурье С. В. Историческая этнология. — М., 1997.
5. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А.П Садохина. - М., 2000.
6. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. — М., Academia, 2000.
7. J. B. Cole. Anthropology For the Nineties. N.Y, L.: The Free Press, 1988.
8. George W. Stocking. Polarity and Plurality: Franz Boas as Psychological Anthropologist. In: New direction in Psychological Anthropology. Theodor Schwartz, Geoffry M. White, Catherine A. Lutz (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
9. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. — T., 2005.
10. Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. I qism. — T., 2005.

III BOB

ETNOS MUAMMOSI BILAN BOFLIQ QARASHLAR VA NAZARIYALAR

- III.1. Etnos va etniklik
- III.2. Primordializm va konstruktivizm
- III.3. Etnogenez va etnik tarix
- III.4. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni

III.1. Etnos va etniklik

Insoniyat tarixi — bu nafaqat davlatlar, buyuk shaxslar va g'oyalar tarixi, balki xalqlar tarixi ham hisoblanadi. Kishilar bir necha ming yillik faoliyati mobaynida davlatlarga asos solganlar, ular orasidan buyuk arboblardan yetishib chiqqan, ko'plab madaniyatlar va tillarni yaratib, sharaflilar ishlar va jangu jadallar qilganlar. Shuningdek, ular buyuk kashfiyotlar yaratganlar, qahramonliklar va aksincha fojiali ishlarni amalga oshirganlar¹. Qolaversa, odam biologik mavjudot — tabiatning bir qismi sifatida kishilik jamiyatidagi evolutsion taraqqiyot natijasida hamda ijtimoiy omillarning ta'siri tufayli muayyan ijtimoiy guruhlar va jamoalarga bo'linadi. Mana shunday asosiy jamoalardan biri — fanda etnos deb yuritiladi.

Biz yashayotgan ona zaminda turli-tuman xalqlar o'zlarining milliy-etnik madaniyati va an'analari bilan boshqalaridan ajralib turadi. O'z navbatida, har bir etnik birlik o'ziga xos shakllanish va etnik rivojlanish tarixiga ega. Akademik N.I. Konrad ta'biri bilan aytganda: «...har bir xalq son jihatidan katta yoki kichik bo'lishidan qat'i nazar takrorlanmas xususiyatlarni o'zida mujassam etgan, o'ziga xos tarixiga ega. Hatto aytish mumkinki, insoniyat tarixi kichik xalqlar tarixidan ham ibtido oladi».

Qo'llamaning ushbu qismida etnos muammosi yuzasidan nazariy-metodologik qarashlar va ilmiy farazlarni tahlil qilishdan

---

¹ *Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А.П. Садохина. — М., 2000.*

avval har bir fan sohasidagi tadqiqotlar ilmiy-metodologik ishlanmalarga asoslanishi lozimligini va o'z navbatida mavjud tarixiy muammolar yechimining to'g'riligi uning nazariy asosi bilan belgilanishini alohida qayd etmoq joiz. Bu o'rinda etnologiyani ramziy shaklda ulkan bir daraxt deb tasavvur qilsak, nazariy-metodologik tadqiqotlar uning ildizini tashkil etadi. Zero, ildiz qanchalik baquvvat, chuqur ketgan bo'lsa, daraxt shunchalik barq urib yashnaydi. Shu boisdan ham hozirgi etnologik tadqiqotlarni nazariy-metodologik qarashlar bilan boyitish va fanning turli mavzulari doirasida bajarilayotgan izlanishlarga ilmiy konsepsiyalarni asos qilib olmoq zarur. Chunki, nazariy xulosalarsiz yoki tarixiy dalil-isbotlarsiz muammoning tadqiq qilinishi ayrim hollarda salbiy oqibatlariga olib kelishi, ya'ni milliy nizolarni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Endi esa etnologiyani asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblangan etnos va etniklik masalasiga biroz kengroq e'tibor qaratsak.

ETNOS (*yunoncha* — «*xalq*»; *ingl.* — *ethnos*; *nem.* — *yethnos*) — tabiiy-tarixiy jarayonlar natijasida tarkib topgan kishilar guruhidir¹. Dunyoning turli hududlarida istiqomat qiluvchi turli ijtimoiy-siyosiy jamoalar orasida o'zbek tilida *el*, *xalq*, ilmiy adabiyotlarda — *etnos* deb yuritiluvchi kishilar jamoasi alohida ajralib turadi. «*Etnos*» termini maxsus adabiyotlarda paydo bo'lganiga ancha vaqt bo'lgan. Lekin, alohida kishilar guruhini anglatuvchi ibora sifatida faqatgina XX asrning ikkinchi yarmidan etnogenez va etnik tarix, umuman etnik jarayonlarga qiziqishning kuchayishi natijasida yanada kengroq ilmiy iste'mol doirasiga kirgan². Shubhasiz, mazkur ibora bugungi kunga kelib ijtimoiy fanlar tizimida o'zining munosib o'rnini topdi, deb hisoblash mumkin. Hozirda ushbu atamani nafaqat etnologlar, balki faylasuflar, tarixchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar,

---

¹ *Краткий этнологический словарь*. Москва: фонд "Социальный мониторинг", 1995.

² *Qarang*: *Этнология. Учебник для высших учебных заведений*. Под ред. А.П. Садохина. — М., 2000. — С.78.

psixologlar va hatto iqtisodchilar ham doimiy ravishda keng qo'llamoqdalar va mazkur muammo bilan bog'liq o'zlarining turli-tuman qarashlarini bayon qilmoqdalar¹.

Etnos tushunchasi etnologiya fanida juda ko'p qo'llaniladi. Zero, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, fanning bosh tadqiqot obyekti ham etnosning o'zidir. Etnos kishilik taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan.

Oldingi qismlarda ta'kidlab o'tilgandek, etnos atamasi dastlab yunon tilidagi manbalarda yunon bo'lmagan xalqlarga nisbatan qo'llanilgan. Aynan shu ma'noda mazkur ibora Rim madaniyati va lotin tilida ham uchraydi. XVIII asrning oxiriga qadar etnos atamasi nihoyatda chegaralangan holda qo'llanilgan. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda «xalq» (narod) ma'nosida qo'llanila boshlangan.

Etnos atamasi juda keng va, aksincha, tor ma'noda ham ishlatiladi: dunyo xalqi, O'zbekiston xalqi, Amerika xalqi, viloyat xalqi. Boshqa kichik bir kishilar guruhiga nisbatan ham «xalq» iborasi qo'llaniladi. Etnologiya fanida etnosni belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: *hudud, til, iqtisod, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyliigi, ong sezimi, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, o'z etnik nomi (etnonimi)ga ega bo'lishi, diniy e'tiqodning umumiyliigi* va boshqa shu kabi belgilar.

O'zining metodologik yondashuvi va tadqiqot aspektidan kelib chiqqan holda zamonaviy fanda etnos bilan bog'liq turli qarashlar va maktablar shakllangan. Bular qatoriga: 1. Mashhur turkiy-shunos olim L.N. Gumilevning passionar nazariyasi. 2. Nazariyotchi rus akademigi Yu.V. Bromleyning dualistik konsepsiyasi. 3. N.N. Cheboksarov va S.A. Arutyunovning etnos bilan bog'liq informatsion konsepsiyasi. 4. G.Ye. Markova va V.V. Pimenovaning tizimli-statistik yoki komponentli nazariyasi. Demak, hozirgi kunga qadar etnos tushunchasi va ta'rifi bo'yicha ham fanda yagona fikr mavjud emas.

XX asrning 20-yillarida rus emigranti *S.M. Shirokogorov (1887—1939)* tomonidan etnosga ilk bora quyidagicha ta'rif berilgan

---

¹ Рыбаков С.Е. Философия этноса. — М., 2001. — С. 5.

edi. «*Etnos — bir tilda so'zlashuvchi, kelib chiqishi bir ekanligini tan oluvchi, urf-odatlar majmuasi hamda umumiy turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir*». XX asrning 60—70-yillariga kelib etnos nazariyasiga oid qarashlarda yangi bosqich boshlangan. Sobiq Ittifoqining nazariyachi olimlaridan P. Kushner (Knishev), S.A. Tokarev, N.N. Cheboksarov, Yu.V. Bromley, V.I. Kozlov singari olimlar etnosni o'ziga xos ta'rifini bayon etganlar. Ayniqsa, bu borada Yu.V. Bromleyning fikrlari e'tiborga sazovordir. Uning «Etnos va etnografiya», «Etnografiyaning zamonaviy muammolari», «Etnos nazariyasidan ocherklar» kabi qator asarlarida etnos nazariyasiga doir mavjud ilmiy qarashlar tahlil qilingan hamda ijodiy rivojlantirilgan. Natijada, nazariy etnografiyada «Bromley konsepsiyasi» yoki «Etnosning dualistik nazariyasi» deb ataluvchi konsepsiya paydo bo'ldi. Bu konsepsiya muallifning 1983-yilda nashr qilgan «Очерки теории этноса» (Etnos nazariyasidan ocherklar) nomli monografiyasida to'raligicha o'z ifodasini topgan¹. Keng ma'nodagi etnos yoki etnoijtimoiy tuzilmaga ta'rif bergan holda Yu.V. Bromley shunday yozadi: «Etnik ko'rinishning ijtimoiy-iqtisodiy holat bilan o'zaro bog'liqligi va mustahkam aloqadorligini alohida ta'kidlash kerak. Etnos, agar yagona (umumiy) bir davlat tarkibida mavjud bo'lsa, ushbu o'zaro aloqadorlik yanada muhimdir. Bu holatda tarkib topayotgan o'ziga xos tuzilma nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy umumiylikka ham ega bo'ladi». Umuman olganda, Bromleyning fikricha, *etnos — aniq bir hudud, til, kelib chiqish, madaniyat umumiyligi, o'z-o'zini etnik anglash va o'z etnik nomi (etnonimi)ga hamda o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir*². Taniqli elshunos olim Yu.V. Bromley tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaning xarakterli jihati shundaki, muallif etnos tushunchasini bir vaqtning o'zida ham

¹ Широкогорюв С.М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений //Известия восточного факультета Дальневосточного университета. Т. I. — Шанхай, 1923. — С. 13.

² Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.— С. 34.

³ Бромлей Ю.В. О'sha asar.— С. 35.

tor ma'noda, ham keng ma'noda tushunmoq kerak degan fikrni o'rta qo'yish kerak. Olim tor ma'nodagi etnos tushunchasini ayni vaqtda «etnikos», keng ma'nodagi etnos tushunchasini esa «etnoijtimoiy tuzilma» deb ham ataydi. Uning fikricha, tor ma'nodagi etnos yoki etnikos — bu o'ziga xos barqaror madaniyat (xususan til), psixika hamda etnik o'z-o'zini anglash va o'z etnik nomiga (etnonimiga) ega bo'lgan kishilarning tarixan tarkib topgan guruhidir. Keng ma'nodagi etnosga yoki etnoijtimoiy tuzilmaga nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy umumiylik ham kiradi. Bunga misol sifatida o'zbek xalqini oladigan bo'lsak, mazkur nazariya tarafdorlarining qarashlariga ko'ra, butun dunyoda yashovchi o'zbeklar — etnikos bo'lsa, O'zbekiston hududida istiqomat qiluvchi o'zbeklar esa — etnoijtimoiy organizm hisoblanadi.

Etnos tarixining muhim bosqichlaridan biri uning shakllanish jarayoni hisoblanadi. Agar etnosning shakllanishi nihoyasiga yetgan bo'lsa, unga keyinroq qo'shilgan etnik komponentlar uning tarkibini o'zgartirib yubora olmaydi. Etnos tarkibiga qo'shilgan etnografik guruh ma'lum bir tarixiy voqelik, jarayon ta'siridan so'ng uning tarkibiga singib ketadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, etnosning muhim alomati uning tili hisoblanadi. Til ko'pincha xalq shakllanishining sharti yoki etnogenezining yakuniy bosqichi hisoblanadi. Lekin, ba'zi hollarda ayrim etnoslar turli tillarda so'zlashuvchi xalqlardan ham tarkib topishi mumkin. Bunday vaziyatlarda til etnosga xos muhim xususiyat, etnik mansublik belgisi rolini bajaradi. Qolaversa, shuni ham unutmaslik kerakki, turli etnoslar bir tilda so'zlashishlari ham mumkin. Inglizlar va avstraliyaliklar bir tilda ingliz tilida so'zlashadilar. Shuningdek, aynan mazkur tilda AQSh aholisi, kanadaliklarning katta qismi, Yamayka oroli, yangi zelandiyaliklar, irlandlar so'zlashadilar. Lekin, amalda ular turli etnoslar hisoblanadilar. Demak, til har doim ham etnosning shakllanishida hal qiluvchi alomat bo'la olmas ekan.

Etnosning shakllanishida etnosga xos moddiy va ma'naviy madaniyat ham muhim o'rin tutgan. Bu, avvalo, ma'lum bir xalqqa xos milliy-etnik alomatlar, urf-odatlar, marosimlar, xalq

san'ati, axloq-odob me'yorlari va shu kabilar. Shuningdek, etnosga xos xususiyatlarga ma'naviy madaniyat, din ham kiradi.

Etnosning shakllanishidagi eng muhim alomatlar tarkibiga mazkur etnosga mansublikni idrok etish, ya'ni etnik o'zlikni anglash hissi ham kiradi. Etnik o'zlikni anglash hissi mazkur xalqqa tegishli fuqarolar tomonidan o'zlarining kelib chiqish tarixi va tarixiy taqdirlari umumiyliigi to'g'risidagi tasavvurlar asosida shakllanadi. Hatto, misol uchun, ma'lum bir qism o'zbeklar, ruslar, yahudiylar, armanlar, polyaklar turli mamlakatlarda yashasalar-da, o'zlarini tarixiy vatanlaridagi etnik jamoalari bilan bog'laydilar. Bundan tashqari, har bir etnik jamoaga mansub kishilar o'zlarini boshqa guruhga mansub odamlardan «biz» va «ular» degan antitezis asosida ajratib, talqin qiladilar.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etdi va ko'plab mualliflarning mazkur muammo doirasida bajarilgan tadqiqotlari e'lon qilindi. Biroq, elshunos olim K. Shoniyozov haqli ravishda ta'kidlaganidek, mazkur mavzuda istiqloq davrida bajarilgan dastlabki tadqiqotlarda mualliflar masalani to'g'ri qo'ygan bo'lsalar-da, lekin etnik nazariyaga e'tibor bo'lmaganligidan muammoni to'g'ri hal qilib bera olmaganlar¹. Bu borada o'ziga xos nazariy-metodologik qarashlarni mujassamlashtirgan ilk jiddiy fundamental tadqiqot sifatida akademik K. Shoniyozov tadqiqotlarini e'tirof etish joizdir. Mashhur o'zbek elshunos olimi Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlarning tarixiy negizlariga asoslanib, o'zbek xalqi shakllanish jarayoniga oid jiddiy mulohazalar va tarixiy asoslarga ega nazariy metodologik konsepsiyasini ishlab chiqqan tadqiqotchilardan biridir. Muallif murakkab etnik jarayonlar borasidagi metodologik mulohazalari va konseptual qarashlarini «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnalining 1996 va 1998-yillardagi sonlarida e'lon qilgan «*O'zbek xalqi etnogenezining ayrim nazariy masalalari*» va «*O'zbek xalqi shakllanish jarayonining ayrim masalalari*» nomli maqolalarida batafsil bayon etgan. Akademik

---

¹ Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni.— T., 2001.

olim mazkur tadqiqotlarda *etnos* muammosi bilan birga etnologiya fanining nazariy-metodologik asosini tashkil etuvchi *etnik birlik, qabila, qabila ittifoqi, elat, xalq, etnografik guruh (subetnos) va etnik guruh, etnik jarayon* kabi tushunchalarni birinchi marta o'zbek tilida izohlab bergan va ularning asl mazmun-mohiyatini hamda etnos nazariyasi prinsiplari asosida yoritib bergan.

Etnos muammosi doirasida etnologiyaga yondosh sohadagi tadqiqotchilar tomonidan bajarilgan ilmiy izlanishlar orasida atoqli tarixchi va arxeolog olim akademik A. Asqarovning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. Olim so'nggi yillarda amalga oshirgan tadqiqotlarida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosi, etnos nazariyasiga oid qator ilmiy-nazariy hamda metodologik qarashlarni ilgari surdi. Jumladan, muallif o'zbek xalqi etnogenezini so'nggi bronza davridan boshlab to IX-X asrlargacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga qamrab olgan to'rt tarixiy bosqichga bo'lib davrlashtirish va mazkur muammoni yetti qismdan iborat nazariy va ilmiy metodologik asosda yoritish lozim deb uqtiradi.

Akademik A. Asqarovning fikricha, *etnos — bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyotida ma'lum bir bosqichning hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi*¹.

Etnos nazariyasi borasida mashhur turkiyshunos olim L.N. Gumilev esa aksincha, *etnos ijtimoiy emas, balki biogeografik hosiladir. Etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi*, -deb ta'kidlaydi². Shuningdek, ayrim mualliflar (ayniqsa L.N. Gumilev va Yu.V. Bromley) etnos — odamlar ijtimoiy hayotining birmuncha universal shakli bo'lgan va bo'lib qoladi, har bir kishi u yoki bu etnosga tegishli degan g'oyani ilgari surganlar. Hozirgi dunyo fanida etnos nazariyasiga

¹ Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. — 2002. №4. — 54-60 b.

² Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М., 1993. С.41.

doir alternativ (muqobil) qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Zamonaviy G'arb va Yevropadagi ayrim maktablar vakillari etnos nazariyasini keskin tanqid qilmoqdalar. Ba'zi nazariyotchi tadqiqotchilar bo'lsa, ushbu nazariyani butunlay rad etmoqdalar. Ayrim qarashlarga ko'ra, ko'plab odamlar o'zlarini u yoki bu etnosga tegishli deb hisoblamaydilar. Ularning ijtimoiy o'ziga xosligi, o'z navbatida, davlatga yoki diniy jamoaga mansubligiga qarab ham aniqlanadi. Umuman olganda, so'nggi vaqtlarda modernizmdan keyingi falsafaga asoslangan zamonaviy etnologiya fanida etnosga quyidagicha ta'rif beriladi: *Etnos — bu umumiy nom(etnonim)ga, madaniyatda umumiy o'xshashliklarga ega bo'lgan, jamoaviy tarixiy tafakkurga va kelib chiqishi tarixini umumiy mifologik tarzda tasavvur etuvchi, o'zlarini ma'lum bir hudud bilan bog'liq hamda hamfikir deb biluvchi kishilar guruhidir.* Chunonchi, bunda oldingi nazariyalarga asos bo'lgan hududiy va tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holdagi obyektiv ma'lumotlar emas, balki subyektiv jihatlar: jamoaviy tafakkur, mifologiya, tasavvur etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Millat (lotincha natio — «xalq», inglizcha — nation, nem. — nation) termini qadimda va o'rta asrlarda asosan kelib chiqishi bir bo'lgan, iqtisodiy va siyosiy jihatdan umumiylik kasb etgan ma'lum bir guruh kishilarga nisbatan qo'llanilgan. Yangi davrda, ayniqsa, XVIII asr intihosidagi Buyuk Fransuz inqilobidan keyin fransuz, ingliz va G'arbiy Yevropa xalqlari tillarida millat atamasi ma'lum bir davlat fuqarolariga nisbatan, ya'ni etnik ma'noda qo'llana boshlagan. Markaziy va Sharqiy Yevropada milliy davlatchilik taraqqiyoti bir oz kechroq boshlanganligi bois millat iborasi bir hududda yashagan hamda til-madaniy munosabatlari umumiyliklarga ega bo'lgan, ya'ni etnik ma'noda qo'llanila boshlangan. Millatning yangi ilmiy konsepsiyasining muallifi fransuz olimi E. Renan hisoblanadi. U ilk bora 1877-yilda etatik (davlatga doir) va etnik talqinlarni umumlashtirishga hamda millat iborasining dastlab qo'llanilishi o'rta asrlar Yevropasida milliy davlatchilikning paydo bo'lish jarayoni bilan bog'liq deb talqin qilgan. Millat, uning fikricha, avvalo ma'lum bir guruh kishilarning birgalikda yashashi, oldingi ajdodlardan avlodlarga

o'tib kelayotgan an'analarni saqlab qolishga bo'lgan harakati hamda umumiy maqsad yo'lida birlashishidir. E. Renandan so'ng ijtimoiy fanlar tizimida millat atamasi bilan bog'liq qator nazariy-metodologik qarashlar bayon qilingan bo'lsa-da, ularning birortasi ham mukammal nazariya sifatida shakllanmagan va umum tomonidan e'tirof etilmagan.

Sovet davrida millat atamasiga rivojlangan sinfiylikka xos etnos tipi degan ta'rif berilgan. Millat iborasining paydo bo'lishi feodal tarqoqlikning yuzaga kelishi va kapitalizmning maydonga kelishi bilan bog'liq tarzda yuz bergan xo'jalik va boshqa aloqalarning rivojlanishi, ona tilida ijod qiluvchi ziyolilar va adabiyotchilarning ko'payishi, milliy-etnik o'zlik hissining kuchayishi, milliy davlatchilikni qurish harakatining avj olishi bilan bog'liqdir. Yevropadagi dastlab paydo bo'lgan millatlar markazlashgan davlatlar hududida, ya'ni bir yoki bir necha etnik munosabatlari yaqin bo'lgan xalqlar orasida shakllangan. Masalan, fransuz millati shimoliy fransuzlar va provansallardan tashkil topgan.

Millat atamasi G'arbiy Yevropa tillarida «bir davlat fuqarolari jamoasi» mazmunini anglatuvchi siyosiy ma'noni anglatgan. So'nggi o'n yilliklarda millat atamasi bilan bog'liq an'anaviy qarashlarda inqilobiy o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, bu borada Mikluxo-Maklay nomidagi Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. Tishkov tadqiqotlari alohida diqqatga sazovordir. Uning fikricha, millat tasavvurdagi tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqeylikka aylanadi¹.

O'z navbatida, V. Tishkov makon va zamon hamda bugungi kunda g'oyat dolzarb bo'lib turgan terrorizm, ekstremizm, millatchilik, separatizm, diasporalar, kam sonli milliy guruhlar tushunchalarini «ijtimoiy antropologiya» nuqtai nazaridan tahlil qilgan. Uning fikricha, turli-tuman mahalliy qarama-qarshiliklar tarixiy va etnik muammolardan emas, balki «zamonaviy muammolarga oid ijtimoiy makondagi zamonaviy ishtirokchilarning zamonaviy ixtiloflari» dan paydo bo'ladi va o'z navbatida, bu vaziyatda milliy adovat va agressiya sun'iy ravishda atay-

---

¹ Тишков В.А. Реквием по этносу... — С. 24.

lab avj oldiriladi¹. Bizningcha, bunday keskin qarash sovetlar tuzumidan keyigi sobiq Ittifoq olimlari orasida garchi dastlabki yangicha qarash bo'lsa-da, lekin muammoning to'liq yechimini anglatuvchi mukammal javob emas, balki birmuncha bahsli, lekin e'tiborga sazovor konstruktivistik mulohazadir.

Etnografik guruh (*inglizcha* — *ethnographical group*; *nem.* — *ethnographische Gruppe*; *ruscha* — *etnograficheskaya gruppa*). Etnologiya fanida etnos atamasi bilan birga «etnografik guruh» (sub etnos), etnik guruh iboralari ham keng qo'llaniladi. Etnografik guruh — ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linmalardan biri) qismi bo'lib, o'zining ayrim xususiyatlari: til lahjasi, xo'jalik faoliyati va turmush tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qiladi. Etnografik guruh odatda bir qabila, elat yoki millat etnik hududining kengayishi, ya'ni bir guruhning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab qolishi natijasida vujudga keladi. Masalan, oktabr to'ntarilishidan oldingi davrda o'zbeklar tarkibidagi qipchoqlar, quramalar etnografik guruh hisoblangan. Etnografik guruh ba'zan o'z elidan, xalqidan ajralib, boshqa bir etnik birlikka qo'shilishi natijasida ham vujudga kelgan. Bu xildagi etnoslarning katta qismi asrlar davomida o'z xususiyatini saqlab kelib, mahalliy xalq orasida yashab, ularning urf-odatlari va madaniyatini qabul qilib, asta-sekin unga aralashib borgan. Ammo, ularning ma'lum qismi o'z tilini, o'zligini va moddiy madaniyatlaridagi ba'zi xususiyatlarni saqlab qolganlar. Bunga misol sifatida o'zbeklar tarkibidagi arablar, eroniylarni ko'rsatish mumkin.

Etnik guruh (*ingl.* — *ethnic group*; *nem.* — *ethnische Gruppe*) — aniq bir xalq (qabila, qabila ittifoqi, elat)ning parchalanib, alohida qismlarga bo'linib ketishi natijasida vujudga keladi. *Etnografik* guruhdan etnik guruhning farqini quyidagicha izohlash mumkin: o'z xalqi(qabila, elat)dan ajralib chiqqan guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, uzoq muddat yashab, shu xalqning tili, xo'jalik faoliyati, urf-odatlari, turmush tarzini qabul qilib, unga batamom

---

¹ Тишков В.А. Реквием по этносу... — С.31.

singib, o'zlarini shu xalq nomi bilan ataydigan bo'lib qoladi. Ammo, shu bilan bir qatorda, bu guruh o'z etnik nomini o't-mishda qaysi qabila, elatga mansub ekanligini, ba'zi an'alarini saqlab qolgan bo'ladi. Masalan: qipchoqlar XIX asrning ikkin-chi yarmi — XX asr boshlarida o'zbek xalqi tarkibida (o'z lahjalari, turmush tarzi, madaniy hayotidagi ba'zi xususiyatlarini saqlab qolganliklari tufayli) etnografik guruh bo'lgan bo'lsalar, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqa xalqlar tarkibida ular (qipchoqlar) etnik guruh hisoblangan. Shunga o'xshash, qang'li, uyshun va bir qator boshqa urug'lar ham yuqorida nomi qayd etilgan xalqlar tarkibida mavjud bo'lgan. Bular o'z etnik nomlarini qaysi xalq orasida yashasalar, o'sha xalq (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqalar) nomlari bilan ataganlar.

Ajralib chiqqan etnik qism, boshqa etnoslarga qo'shilmasdan o'zi mustaqil etnik guruh bo'lib qolishi ham mumkin. Vaqt o'tishi bilan uning tarkibiga ayrim (qipchoq bo'lmagan) etnik guruhlar qo'shilib, yirik qabila ittifoqni tashkil qiladi. Bunga XIII-XIV asrlarda Dashti Qipchoqda yashagan qipchoq etnik guruhi misol bo'la oladi.

Taniqli etnograf K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, qipchoq etnosining asosiy o'zigidan ajralib chiqqan guruhlardan biri qoraqalpoq, qang'li va boshqa etnik guruhlarini o'z tarkibiga qabul qilib, yirik ittifoqni tashkil qilgan edi.

Vaqt o'tishi bilan etnik birlik kishilarining bir qismi ajralib, boshqa yerga, boshqa tabiiy muhitga borib o'mashib, shu joydagi etnosga qo'shilib, turmush tarzini birmuncha o'zgartirib, yerli xalqning tilini qabul qilib unga aralashib qolishi hollari ham oz bo'lmagan. Agar shunga o'xshash etnik guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, etnik birlikning asosiy shartlaridan biri bo'lgan etnik nomini (etnonimini) va ba'zi boshqa belgilarini saqlab qololsa, unda bunday etnik guruh o'zining burungi etnik birligiga taalluqli bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan boshqa etnik uyushmaga kirgan etnik guruh, o'z tili, madaniyati, o'zligini batamom unutib yuborgan taqdirda, bunday guruh (oldingidan) boshqa etnos kishilari bo'lib qoladilar. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum etnik guruh avvalgi etnik

birligidan ajralib, mutlaqo boshqa etnik birlik tarkibiga kirib, unga singib, o'zlarini shu etnos (qabila, elat, millat) kishilari hisoblaydilar. Misol uchun halaj qabilasini olaylik. Bu qabilaning asosiy qismi ilk o'rta asrlarda Yettisuvda yashagan. Milodiy VI-VII asrlarda ularning ma'lum qismi ajralib, hozirgi Afg'oniston hududiga borib o'rnashgan. Vaqt o'tishi bilan ular bu hudud aholisi tili, urf-odatlarini, turmush tarzini qabul qilib, o'z etnik nomlarini unutib, XIII asrdayoq boshqa nom bilan gilzoy deb ataladigan bo'lib qolgan.

Ayrim etnik guruhlar boshqa etnik birlik tarkibiga kirib, unga aralashib singib ketgan bo'lsalar ham, o'z etnik nomlarini asrlar mobaynida saqlab qolganlar. Qashqadaryoning o'rta oqimlarida mo'jor nomi bilan ataluvchi etnik guruh yashaydi. Ma'lumki, mo'jorlar hozirgi Vengriya davlatining asosiy xalqidir. Ularning ilk ajdodlari ugro-fin tilida gapiruvchi xalqlar bo'lib, Sirdaryo quyi oqimlaridagi cho'llarda va Ural tog' oldi rayonlarida yashaganlar. Milodiy IX asrda mo'jorlarning katta bir qismi xazarlarning siquviga bardosh bera olmay, G'arbga siljib, hozirgi Vengriya hududiga borib o'rnashganlar. Bu yerda ular slavyanlashib, elat, keyinchalik millat bo'lib shakllangan. Qadimgi yerlarida qolganlari esa til jihatidan turklashib, tatar, boshqird va o'zbeklar tarkibiga kirib, batamom singib ketganliklariga qaramasdan qadimgi etnik nomlarini (mo'jor etnonimini) hozirga qadar saqlab qolganlar.

Etnologiyaning nazariy metodologik muammolari borasida so'z yuritganda etnik va etnoslararo jarayonlarga ham e'tibor qaratish joizdir. Etnologiyada **«etnik jarayonlar» deyilganda u yoki bu etnos (etnik birlik) bilan bog'liqlikda kechayotgan barcha o'zgarishlar tushuniladi.** Ya'ni, «etnik jarayonlar» keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, etnos bilan bog'liq genetik, lingvistik, psixologik, xo'jalik-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni o'ziga qamrab oladi. Etnik jarayon ikki xil ko'rinishda, ya'ni bo'linib ketishga hamda birlashishga moyil vaziyatlarda namoyon bo'ladi. Etnik jarayonlarning birinchi ko'rinishi uchun ilgari bo'linmasdan kelgan etnosdan bir necha etnik guruhlarining yoki uning ma'lum bir bo'lagining ajralib chiqib, alohida mustaqil etnosni tashkil topishi xarakterlidir.

Birlashtiruvchi etnik jarayonlar esa, aksincha, turli mustaqil etnoslarning o'zaro yaqinlashuvi (integratsiyalashuv), birikishi (konsolidatsiyalashuv) va aralashib, qorishib ketishi (assimiliyasiyalashuv) holatlarida namoyon bo'ladi. Taniqli o'zbek elshunos olimi U.S. Abdullayevning fikricha, etnik jarayonning bu ko'rinishi mazmun-mohiyati bilan turli mustaqil etnoslar orasidagi munosabatlardan iborat ekan, u holda bu jarayonlarni yaxlit holda etnoslararo jarayonlar deb tushunish va atash xato bo'lmaydi. Bundan kelib chiqadigan nazariy xulosa shuki, *etnoslararo jarayonlar etnik jarayonlarning o'ziga xos birlashtiruvchi ko'rinishidir.*

Shuni ta'kidlash zarurki, elshunoslik fanida «etnoslararo munosabatlar» (rus tilidagi «менеджментские отношения») tushunchasi bir vaqtning o'zida ham tor ma'noda, ham keng ma'noda qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda turli etnoslar orasidagi o'zaro munosabatlarga nisbatan, tor ma'noda esa har xil etnosga mansub kishilarning yakka tartibdagi muloqotlariga nisbatan qo'llaniladi.

Holbuki, elshunoslar tomonidan «millatlararo» atamasidan ko'ra ko'proq «etnoslararo» atamasi qo'llanib kelinadi. Negaki, etnologiya fanining tadqiqot predmeti nafaqat millat, balki etnosning barcha tarixiy shakllari (urug', qabila, elat, xalq) hisoblanadi.

Etniklik va mazkur muammoning zamonaviy fandagi talqini. XX asrning 60-yillariga kelib G'arbdagi ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasiga, aniqrog'i ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga ingliz tilidan yangi «*ethnicity*» — *etniklik* iborasi kirib kelgan. Aslida mazkur ibora fanda birmuncha oldinroq yaratilgan bo'lishiga qaramay keng ilmiy iste'molga kirmaganligi bois 1975-yilda tadqiqotchi olimlar N. Gleyzer va D. Moynixan o'z tadqiqotlarida «etniklik»ni «yangi tushuncha» sifatida qo'llaganlar¹.

Etniklik etnik guruhning farqli xususiyati, o'zlikni anglatuvchi o'ziga xos kategoriya sifatida qo'llanilsa-da, lekin mutaxassislar mazkur iboraning asl mazmuni borasida hanuzgacha yakdil

---

¹ Glaser N., Moynichan D.P. Intiroduction // *Ethpicity: Theory and Experience* /Ed.bu N. Glaser, D.P.Moynichan. Cambrige,— 1975.— P.1.

umumiy xulosaga kelmaganlar. M. Benksning yozishicha, «ko'p yillar mobaynida «etniklik» antropologiya va sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lishiga qaramay, fanda qo'llanilishiga ko'ra boshqa tushunchalarga nisbatan ma'no jihatdan birmuncha bahsli tushuncha hisoblangan». Qolaversa, rus faylasuf-nazariyotchi olimi S.Ye. Ribakov ta'kidlaganidek, «etnos»siz «etniklik»ni va o'z navbatida «etniklik»ni anglamay turib «etnos»ni izohlash mushkul¹. Umuman olganda, etniklik avvalo, zamonaviy jamiyatlarning polietnik xususiyatiga qaratilgan.

Etniklik deganda G'arb olimlari etnik guruhlarning madaniy xususiyatlari yig'indisini tushunadilar. Etniklikni tadqiq qilishda norvegiyalik olim Fredrik Bart xizmatlari alohida ahamiyatga molik. U birinchilardan bo'lib etniklikni keng ilmiy asosda tahlil qilishga uringan Bart «etnik guruhga tegishli bo'lgan tavsifni etnik hudud (chegara) tashqarisidagi madaniy material yig'indisiga kiritib bo'lmaydi. Etnik guruhlar (yoki etnoslar) avvalo ushbu guruh a'zolarining o'zlari muhim deb hisoblagan xususiyatlar orqali aniqlanadi va bu xususiyatlar o'z navbatida etnik o'zlikni anglashda asos bo'ladi»—degan fikrni bayon etgan². N.N. Mikluxo Maklay nomli Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. Tishkov etniklik muammosini «an'anaviy madaniy tiplar» klassifikatsiyasi sifatida tahlil qilinishiga keskin qarshi chiqib, etniklikni «madaniy gibridlik» shaklida talqin qilgan. Uning fikricha, muammoning bunday tarzda hal qilinishi «insonni etniklikda emas, balki insondagi etniklikni tadqiq qilish» imkonini beradi³. Etniklikni konstruktivistik yo'nalishda tadqiq qiluvchi olimlar fikricha, etniklik — madaniy xarakter majmuasiga asoslanadi, ya'ni qaysidir etnik guruh, garchi boshqa etnik guruhlardan qondoshurug'chilik jihatdan farqlanadi. Ammo, etniklikda qondoshurug'chilik yoki boshqa obyektiv mezonlardan ko'ra madaniy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, *etniklik*

---

¹ Qarang: Рыбаков С.Е. Этничность и этнос // ЭО. 2003. — №.3. — С.3.

² Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference / Ed de F.Barth Bergen, Oslo, London, 1969. P.9-17.

³ Тишков В.А. Этнология и политика. М., 2001. С.233.

*muayyan etnik guruhga mansub madaniy xususiyatlar majmui, ya'ni boshqacharoq shaklda aytadigan bo'lsak, etniklik — bu madaniy farqlarning ijtimoiy uyushmasi shaklidir*¹.

Konstruktivistik qarash tarafdori bo'lgan ko'plab tadqiqotchilar orasida «etniklikning yuzaga kelishida avvalo, «biz va ular» degan o'ziga xos ikkilik munosabati bo'lishi lozim. Agar bunday munosabat bo'lmasa etniklik ham bo'lmaydi» degan qarash ustuvordir².

Dunyo miqyosida, ayniqsa, G'arb mamlakatlarida hozirgi davrgacha etnos va etniklikka oid ko'plab nazariyalar va konsepsiyalar yaratilgan. Ularni etnik fenomenni anglash nuqtai nazaridan ikki guruhga—primordialistik va konstruktiv nazariyalar asosida umumiyashtirish mumkin.

III. 2. Primordializm va konstruktivizm

XX asrning so'nggi choragidan boshlab etnos, etniklik muammosi doirasida tadqiqotlar olib borgan etnologlar, ijtimoiy va madaniy antropologlar, faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, tarixchilar orasida ikki yo'nalish, ya'ni o'ziga xos metodologik maktabi va qarashlariga ega bo'lgan mustaqil, ikki qarama-qarshi — *primordialistik va konstruktivistik* oqimlar paydo bo'lgan. Ushbu ikki ilmiy maktab orasida doimiy o'zaro ilmiy bahslar bo'lib turgan. Konstruktivistik maktabning yirik namoyandalaridan biri amerikalik antropolog J. Komaroff bu ikki oqim o'rtasidagi qiziqarli va keskin munozaralarni nazariy oppozitsiyaning mohiyatan o'zaro munozarali pragmatik va xolislik asosidagi klassik dixitomiyasi tarzida tavsiflagan³.

Primordializm (ingliz tilidagi «primordial» — «boshlang'ich», «dastlabki», «azaliy» degan so'zdan olingan) yo'nalishining

¹ Тишков В.А. О феномене этничности // ЭО. 1997. № 3. С.6.

² Сковрцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1997. С.61.

³ Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века // Этничность и власть в полиэтнических государствах. — М., 1994. — С.34.

mashhur namoyandalari qatoriga K. Girs, R. Gambino, U. Konoro, Yu.V. Bromley, E. Stuard, P. Van den Berg kabi mashhur tadqiqotchilarni kiritish mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining ta'kidlashlaricha, etnos yoki etniklik tabiatda yoki jamiyatda obyektiv asosga ega bo'lgan aniq fenomendir. Sovetlar davrida yaratilgan etnos nazariyasining asosiy manbai va tarkibiy qismiga 1913-yilda I. Stalin tomonidan millatga berilgan (etnik kontekstda talqin qilingan —A.A.) ta'rif asos bo'lgan. Bunga ko'ra «millat kishilarning tarixiy tarkib topgan guruhi bo'lib, u madaniyatlar umumiyliги asosida namoyon bo'ladigan umumiy til, hudud, iqtisodiy hayot va ruhiy jamlanma asosida paydo bo'ladi». Lekin, etnos nazariyasi nomi bilan mashhur bo'lgan konsepsiya yaxlit bir butun tizimli qarash tarzida ilk marotaba XX asr 20-yillarida, aniqrog'i, 1923-yilda Xitoyning Shanxay viloyatida yashagan rus emigranti S.M. Shirokogorov tomonidan bildirilgan. Aynan u fanga «etnos» tushunchasini olib kirgan tadqiqotchidir.

Keyinchalik I. Stalin va S. Shirokogorov tomonidan etnos (millat)ga berilgan ta'rif P. Kushner, S. Tokarev, N. Cheboksarov, V. Kozlov tadqiqotlarida ma'lum ma'noda takomillashtirilgan. Darhaqiqat, yuqorida nomlari zikr etilgan olimlarni ma'lum darajada sobiq sovetlar davridagi «etnos nazariyasi»ning hammualliflari deb hisoblash mumkin. Lekin, bu nazariya taraqqiyotida Yu. Bromley xizmatlari alohida ahamiyatga molik. U tomonidan o'tgan asrning 80-yillarida etnos nazariyasi yanada takomillashtirilgan va materialistik fundamentdagi yaxlit bir tizimli konsepsiya darajasidagi nazariya ko'rinishiga ega bo'lgan. Qolaversa, etnosni o'rganishga oid nazariy masalalar, jumladan, etnik birlik tushunchasi, etnik birlikning davrlarga bo'linishi, etnik alomatlar va boshqa masalalar borasida qator yangi qarashlar bildirilgan.

O'z navbatida, ta'kidlash kerakki, etnos nazariyasi doirasida sovet davri olimlari ayrim masalalarda umumiy bir fikrga kelgan bo'lsalar ham, qator muammolar yechilmay qolgan. Markaz olimlari etnos nazariyasi xususida, ko'pincha, umumiy fikr-mulohazalar bildirib, Rossiya imperiyasi tarkibidagi millatlar, elatlarga xos etnogenetik xususiyatlarga yetarli darajada ahamiyat bermaganlar. «Etnos» nazariyasi keyinchalik g'arblik va rossiyalik

ayrim tadqiqotchilar tomonidan jiddiy tanqid ostiga olingan. Jumladan, konstruktivizm tarafdorlaridan biri antropolog V.A. Tishkov etnos nazariyasining asosiy taqrizchilaridan biri sifatida etnos bilan bog'liq nazariy-metodologik qarashlarni noan'anaviy usulda tahlil qilish asosida keskin tanqid qilgan. Nazariyotchi olim tarixiy-ijtimoiy voqeyelikni insoniyat tasavvuri natijasi sifatida tahlil etib, etnosni tarixchilar, sotsiologlar, etnograflar, ommaviy axborot vositalari vakillari tomonidan yaratilgan sun'iy ijtimoiy tuzilma deb hisoblagan. Uning fikricha, aslida ushbu «aqliy tuzilma» o'rinda jamiyat va madaniyatda obyektiv mavjud hamda o'zaro farqli ko'rinishlardan iborat bo'lgan o'z-o'zini boshqaruv kontinumi va strukturaviylikka harakat qiluvchi mozaik, lekin o'ziga xos madaniy xilma-xillilik mavjud. Muallif etnos nazariyasini «reviziya» (taftish) qilish asosida mantiqqa zid xulosalarni ham bayon qiladi. Jumladan, olimning fikricha, millat tasavvurdagi tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqelikka aylanadi.

Konstruktivistlar, odatda, o'zlarining nazariy-metodologik qarashlaridan tashqarida bo'lgan yoki ularga qarama-qarshi mulohazalar bildirgan har qanday nuqtai nazarni primordializmga kiritadilar. O'zlarining g'oyalarini esa zamonaviy fan in'ikosi bo'lgan yagona ilg'or ta'limot sifatida talqin qiladilar. Ular primordialistik qarashni «ilmiy xatoliklar majmui»,— deb hisoblaydilar. Shu o'rinda, muammo doirasidagi haqiqiy holat qanday? — degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bu borada rus akademigi S.Ye. Ribakov ikki oqimga «tarixiy primordializm daraxtning yirik shoxlariga, konstruktivizm esa daraxtning alohida yakka shoxiga o'xshaydi»,—degan badiiy ta'rif bergan¹.

Konstruktivizm. XX asrning 70—80-yillariga kelib dunyo miqyosidagi ijtimoiy-siyosiy hayotda etnik muammolar muhim ahamiyat kasb eta boshlagan. Natijada etnos va etniklikka oid konstruktiv qarash keng miqyosda ommalasha boshladi. Oqibatda etnos, etniklikka oid konstruktiv maktab shakllandi. Mazkur yo'nalish ayniqsa, AQSh va boshqa qator emigrantlar davlati

---

¹ Рыбаков С.Е. Философия этноса.. — С.98

hisoblangan mamlakatlar (Kanada, Avstraliya) etnologiyasida rivojlangan. Aynan mazkur mamlakatlarda konstruktivistik nazariyaning keng ommalashishiga ma'lum ma'noda ushbu davlatlarda mahalliy hindular va Avstraliya aborigenlaridan tashqari etnik guruhlarning tabiiy ildizi mavjud emasligi bilan bog'liqdir.

Madaniyat differentsiatsiyasi (farqlanishi) asosida paydo bo'ladigan etniklik muammosini izohlashda konstruktiv nazariyaga ko'ra etnik hissiyot va uning asosida shakllanadigan tasavvurlar hamda doktrinalar siyosatchi, olim va yozuvchilar tomonidan ongli tarzda yaratilgan aqliy tuzulma (konstrukt)dan iborat. Konstruktivizm tarafdorlari etnosning ong tizimi va tilni muhim ramziy simvol deb biladilar va bular asosida etnik rang-baranglik mavjud deb hisoblaydilar. Shu bois ular til va ong sizimiga alohida e'tibor qaratadilar.

Konstruktivistik qarashning nazariy-metodologik asoslari AQShlik madaniy-anropolog Dj. Komoroff tadqiqotlarida bayon qilingan. Biroq dunyo fanida konstruktivistik qarash birmuncha oldinroq tarqalgan bo'lib, bu borada ilk marta «plyuralistik jamiyat» muammosini ishlab chiqqan M. Smit va F. Bartlarning konsepsiyalarida qator mulohazalar bayon etilgan. M. Smit etnologiya uchun an'anaviy qarashlar asosida ijtimoiy tuzilish bevosita madaniy farqlardan kelib chiqadi, deb hisoblasa, F. Bart o'ziga xos «kopernikcha o'zgarish» qilib, «madaniy farqlar ijtimoiy tuzilma va o'zaro harakatlar natijasidir»,— deb ta'kidlaydi.

F. Bart etnik o'zlikni anglashni etniklikning muhim alomatlarini tarkibiga kirgizmaydi. Etnik o'zlikni anglash orqali shaxs o'zining etnik rolini namoyon qiladi va ma'lum bir guruh a'zosi sifatida tasavvur etadi. Shu boisdan ham ular etniklikni aniqlashda etnosga xos madaniyatidan ko'ra uning hozirgi davrdagi farqli va guruhiiy chegarasiga xos madaniy tavsifini hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi deb hisoblaydilar. Konstruktivistik qarash tarafdorlari hisoblangan g'arblik va rossiyalik tadqiqotchilar etnos va millatning tarixiylik prinsiplari asosida paydo bo'lganligini butunlay rad etadilar. Hozirgi davrdagi zamonaviy etnoslar, jumladan, Markaziy Osiyo millatlari (milliy respublikalar ham) uzoq muddatli rivojlanish natijasida emas, balki sovet hokimiyatining

mahalliy rahbarlari va ziyolilari ko'magida sun'iy ravishda barpo bo'lgan, — degan shovinistik g'oyani ilgari suradilar. Bizningcha, bu fikr tarixiy voqelikdan ko'z yumishga, etno-milliy tarixdan voz kechishga qaratilgan bo'lib, mavjud nazariya hamda qarashlarni noto'g'ri va noo'rin qo'llashdan o'zga narsa emas.

J. Komaroffning ta'kidlashicha, "konstruktivizm — bu nazariya emas, balki siyosiy va madaniy o'zlikni anglash — insoniyat faoliyatining mahsuli ekanligini tasdiqlovchi tavsif bo'lib, konstruktivizm soyasida ko'plab qarashlar yashiringan". Primordialist — faylasuf S. Ribakov jamiyatda hech qanday yagona konstruktivistik nazariya mavjud emas va umuman bu o'rinda «nazariya» iborasini ishlatish haqiqatga to'g'ri kelmaydi, — deb yozadi. Uning fikricha, ushbu yo'nalish tarafdorlari tabiatan etniklikni mavjud emasligi to'g'risidagi umumiy tezis atrofida gina o'zaro birlashadilar.

Xullas, etnologiyada, umuman, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida hozirgi davrga kelib etniklikka oid yagona mukammal konsepsiya mavjud emas. Shu bois yaqin kelajakda etniklikka oid tadqiqotlar yanada bahsli tarzda davom etishi va hozirgi mavjud qarashlar asosida yangi nazariyalar yaratilishi mumkin.

III.3. Etnogenez va etnik tarix

Etnogenez (yunoncha *ethnos* — xalq va *genesis* — tug'ilishi, kelib chiqish; ingl. — *ethnogenesis*; nem. — *ethnogenese*) — etnosning kelib chiqishidir. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko'ra etnogenez deb ilgaridan mavjud bo'lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos, elatning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasi fanga ilk marotaba XX asrning 20-yillarida N.Ya. Marr tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez va etnik tarix xalq tarixining muayyan bosqichlarida vujudga kelib, ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanganiga qadar davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir. Odatda, biror bir xalqning etnogenezini, uning etnik qatlamlari tarkibini aniqlamay turib, u xalq haqida, u tarkib

topgan hudud va uning davlatchiligi to'g'risida biror ilmiy tasavvur yaratish mumkin emas.

Akademik K. Shoniyozovning mulohazalariga ko'ra, etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi — *hududiy, til va etno-madaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom(etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyligi* va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi¹. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos — xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi. Ammo, amalda bu etnik alomatlarning barchasi etnogenez jarayonida, ya'ni muayyan bir vaqtda hozir bo'lishi yoki bir davrda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lmagan. Jumladan, ma'lum bir xalqning tashkil topishida til birligi bosh rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi bir elatning shakllanish jarayonida xo'jalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yetakchi belgi bo'lgan. Bu borada akademik A. Asqarov etnik alomatlarni etnosga xos etnik belgilar va omillar deb yuritadi. U etnosni uyushtiruvchi mazkur zaruriy ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy omillar hamda etnik belgilarga *hududiy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy xo'jalik birligi, etnomadaniy birlik, til birligi, etnik nom birligi, o'zlikni anglash birligi va nihoyat siyosiy uyushma (политическая консолидация)*larni kiritadi. Olim etnik alomatlar alohida olingan qisqa bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom etgan etnogenetik jarayon davomida birin-ketin tarkib topib boradi, — deb ta'kidlaydi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda ko'rsatilishicha, etnogenez jarayonining ikki usuli mavjud. 1). Tub yerli (avtoxton) etnik komponentlarning o'zaro yaqinlashuvi, ularning qo'shilib, birgalikda taraqqiy etib borishi. 2). Shakllangan yoki shakllanayotgan etnik birlikka boshqa hududlardan ko'chib kelgan komponentlarning mahalliy aholiga qo'shilishi. Odatda yangi etnosning shakllanishi jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangi-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi. Yangi etnos vujudga kelgach, oldingi etnik

---

¹ Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. — T., 2001

komponentlar alohida etnik birlik sifatida asta-sekin yo'qolib, tarix sahnasini batamom tark etadilar (masalan, saklar, massagetlar, toxarlar va boshqalar) yoki qisman (etnik tarkibi o'zgargan holda) saqlanib qoladilar. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, yangi etnik birlik shakllanishi jarayonining oxiriga yetishi bilan ham etnik jarayon to'xtab qolmaydi. Shakllangan etnik birlikka turli davrlarda yangi-yangi komponentlarning qo'shilishi yoki undan ajralib chiqib ketish hollari etnik birlik shakllangandan keyin ham davom etadi. Darhaqiqat, dunyoda hech bir xalq yo'qki, u o'z etnogenezi jarayonining ilk bosqichlaridan to millat darajasiga ko'tarilgunicha boshqa etnik qo'shilmalarsiz rivojlangan bo'lsa. Jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi bunga yaqqol misol bo'la oladi. O'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil etgan avtohton so'g'diy-xorazmiy va qadimgi turkiy qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrlarda har xil miqdorda mahalliy va tevarakatlovlardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarini singdirib borgan. Demak, sayyoramizdagi barcha xalqlar kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir.

Etnogenezni (ayniqsa uning dastlabki bosqichlarini) tadqiq etish etnologiya, etnik antropologiya, arxeologiya, etnolingvistika, folklor materiallaridan foydalangan holda kompleks yondashuvni talab qiladi.

Hozirgi davrda etnogenezga oid bugungi kunda turli-tuman qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, ayrim mutaxassislar (L.N. Gumilyov) etnosni biofizik voqelik deb biladilar va shu bois etnogenezi tizimini tabiiy jarayonlar bilan bog'liq deb hisoblaydilar. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani uchun undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, etnogenezi esa biosferada sodir bo'ladigan jarayonlarning bir qismi deb hisoblanadi¹.

Akademik A. Asqarovning fikricha, «har bir xalq tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liq. Etnogenezi va etnik tarix esa tarix fanining bosh masalasidir». Uning yozishicha, xalq

---

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. — Л., 1990.

tarixining etnogenez qismi uning elat, xalq bo'lib shakllanganiga qadar bo'lgan tarixidan iborat... Qachonki, etnik belgilar va alomatlarning barchasi sodir bo'lganidagina etnos-xalq shakllanishi o'z nihoyasiga yetadi. Shakllangan etnosning bundan keyingi tarixi fanda etnik tarix nomi bilan yuritiladi¹. Akademik olimning bunday qarashlari etnogenez va etnik tarix muammosi doirasida etnologiya fanida ilgari surilgan chuqur mushohadali g'oyalardan biri ekanligini e'tirof etgan holda shuni ham ta'kidlash kerakki, bu borada boshqacha qarashlar ham bildirilgan. Jumladan, akademik K. Shoniyozovning fikricha, etnik tarix — o'rganilayotgan xalqning ibtidoiylikdan boshlab, bir qancha tarixiy bosqichlarni o'tib to bizgacha davom qilib kelgan katta davrni qamrab oladi. Boshqachasiga etnik tarix tushunchasi etnosning qadimda va ilk o'rta asrlarda mavjud bo'lgan ildizlarini, ularning alohida etnik jamoa (etnik birlik) bo'lib shakllanish davrini hamda etnosning keyingi taraqqiyot tarixini (to millat bo'lib shakllanishiga qadar) o'tgan davrini o'z ichiga oladi. Biroq, har ikki muallif ham etnos-xalqning shakllanishi millatning shakllanish davriga to'g'ri kelmaydi, degan umumiy xulosaga keladilar. Har ikki muallifning fikricha, millatning shakllanishi etnogenetik jarayon kabi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo'lib, millat etnik tarixning eng yuqori cho'qqisi, kamolot bosqichidir. Bu bosqichga ko'tarilgan xalqning davlati millat nomi bilan yuritiladi, aniq hududiy chegarada muomalada bo'lgan umumxalq-millat tili davlat tili maqomi darajasiga ko'tariladi, o'zlikni anglash darajasi esa fuqarolarning hayot mazmuniga, kundalik turmush tarziga aylanadi.

III.4. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni

O'zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini o'zbeklar tashkil etadi. O'zbeklar faqat O'zbekistondagina emas Markaziy Osiyodagi eng ko'p sonli xalq hisoblanadi. Markaziy Osiyo

---

¹ *Asqarov A.* O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. 2002. — №4.

aholisining 35% ni o'zbeklar tashkil etadi. O'zbekistonda (20 mln 800 ming, 2005-yil), Tojikistonda (1.2 mln. ziyod), Qirg'izistonda (550-600 ming), Qozog'istonda (332 ming), Turkmanistonda (320-330 ming) o'zbeklar yashaydi. Bundan tashqari, Afg'onistonda (2,5 mln.dan 4 mln.gacha), Rossiya (123 ming, 2002y.), Saudiya Arabistonida (550-600 ming.), Xitoy Xalq Respublikasining Sinszyan - Uyg'ur avtonom rayonida (13,7 mingdan ortiq), qolaversa, Turkiya, Germaniya, AQSh kabi uzoq xorij mamlakatlarda ham o'zbeklar yashaydilar. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra o'zbeklarning umumiy soni 25 mln. dan ortiq (2000 y.). O'zbeklarning yosh tarkibi ancha navqiron bo'lib, 1989-yilgi ma'lumotlarga ko'ra 15 yoshgacha bo'lganlar umumiy aholining 44% ni, 15 yoshdan 60 yoshgacha bo'lganlar 51% ni, 60 yosh va undan keksalar atigi 5% ni tashkil qilgan.

O'zbeklar alohida etnik jamoa (elatl) bo'lib, Markaziy Osiyoning markaziy viloyatlari — Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv va qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalari hamda Janubiy Turkistonda shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sun'iy sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy so'g'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, farg'onaliklar, sak-massagetlar, qang'lar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan kelgan etnik komponentlar ham o'zbeklar *etnogenezida* ishtirok etganlar. Bu qabilâ va elatlar asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so'zlashganlar.

Keyingi yillarda arxeolog olimlar (*A.A. Asqarov, O'. Islomov, Yu.F. Buryakov, T.Q. Xo'jayov*)ning O'zbekiston hududida olib borgan arxeologik va antropologik tadqiqotlari natijasida Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida so'nggi bronza davridayoq yuqorida nomlari zikr etilgan qabila va elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuvi sodir bo'lganligi xususida xulosa qilingan. Olimlar tomonidan assimilatsiya jarayoni natijasida antik davrga kelib, o'troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon tarkib topganligi hamda o'zbek xalqiga xos antropologik tipning makon va zamoni aniqlangan. Mil.avvalgi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy

va so'g'diylar ittifoqi asosida Qang' davlati tashkil topgan. Qang' davlati davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri — qang'ar elati paydo bo'lgan va o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat shakllangan. Tarixiy va arxeologik asarlarda bu madaniyat «*Qovunchi madaniyati*» nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, Markaziy Osiyoning vodiylari va vohalarida yashovchi so'g'diylar va qang'arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos Pomir-Farg'ona antropologik tipi to'liq shakllangan.

O'zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar Janubiy Oltoy va Sharqiy Turkistondan ko'chib kelgan yuechji qabilasining bir tarmog'i bo'lib, ular mil.av I - milodiy IV asrlarda Kushon saltanatiga asos solgan kushonlar hamda milodiy III-V asrlarda O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Janubiy Sibir, Jung'oriyadan, Sharqiy Turkiston siljigan xioniy, kidariy va eftaliylardir.

Shuningdek, o'zbeklar etnogeneziga faol ta'sir o'tkazgan turkiy etnik komponentlar asosi *Turk xoqonligi* (VI-VIII asrlar) davrida Markaziy Osiyoning markaziy mintaqalari (Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari, Farg'ona vodiysi) va Xorazmga kelib joylashib, ma'lum bir tarixiy davr mobaynida, bu etnik komponentning aksariyat qismi o'troqlashgan. Turk xoqonligi davrida ushbu hududga kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji etnik jarayonlar taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazgan. Ushbu turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz bergan. Bu davr turkiy va so'g'diy simbiozning hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo'lgan.

VIII asrdan arab va ajam (arab bo'lmagan yaqin va O'rta Sharq) xalqlarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga unchalik katta ta'sir etmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar yuz bergan bo'lsa-da,

Movarounnahrda o'troq va yarimo'troq turkiyzabon aholi, so'g'diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar (VII-VIII asr), keyinchalik Somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashaganlar.

Umuman olganda, IX asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshlagan va o'z navbatida, so'g'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Elshunos olim *K. Shoniyozovning* qayd etishicha, IX-X asrlarda tig'iz etnogenetik jarayon natijasida ko'plab turkiy qabila va urug'larning o'troq hayotga o'tishi jadal davom etgan. Bu asrlarda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lgan. Akademik A. Asqarovning ta'kidlashicha, bu kuchli etnik qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida (X-XI asrlar) Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi boshlangan. G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o'zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi va aynan mazkur davrda elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyligi, etnik o'zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, din umumiyligi va bir qancha shu kabi boshqa etnik alomatlar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chigil, yag'mo, tuxsi, xalach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, uz, qangli singari urug'lar o'zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI-XII asrning birinchi yarmida elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan aksariyat etnik alomatlar o'z maromiga yetib o'zbeklar xalq sifatida shakllangan.

XIII asr boshlarida Chingizxon istilosi davrida mo'g'ul qo'shinlari tarkibida ko'p sonli turkiy etnoslar ham kirib kelgan. XV asrga qadar esa ushbu etnoslarning deyarli ko'p qismida mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni sodir bo'lgan va ular shakllangan o'zbek elatining keyingi taraqqiyotida ma'lum darajada iz qoldirdilar.

Amir Temur va temuriylar davrida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til takomillashib, u «turkiy» yoki «chig'atoy» tili deb nomlangan. Taraqqiy etgan o'zbek adabiy tili ayniqsa, *Alisher Navoiy* davrida eng yuqori nuqtaga ko'tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko'p dialektli bo'lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva — *qarluq, qipchoq* va *o'g'uz* lahjalari asos bo'lgan. Shakllangan o'zbek elatining Amir Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotigabarlos, jaloyir, qavchin, arlot, qipchoq kabi etnik guruhlar ham faol ta'sir qilganlar.

O'zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri — XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda Markaziy Osiyoga mang'it, qo'ng'iro't, nayman, uyg'ur, saroy, qatag'on, qushchi, do'rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin va boshqa Dashti Qipchoq o'zbek etnik guruhlarining navbatdagi to'liqini kirib kelishi kuchaygan. Natijada, Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo'g'uliy irq alomatlari ham faollashgan. Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig'i va Xorazmga kelib o'r'nashgan etnik guruhlar «o'zbek» nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha ko'paytirgan bo'lsalar ham, lekin uning etnik tarkibini tubdan o'zgartirib yubora olmaganlar. Ushbu etnoslar shakllangan o'zbek xalqining tarkibiga kelib qo'shilgan navbatdagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarziga, an'analariga, madaniyatiga, xo'jalik faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilganlar. Ayniqsa, Zarafshon vohasi va O'zbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchliroq seziladi. Mahalliy aholiga ular «o'zbek» nomini berganlar va bu etnonim Movarounnahr va unga qo'shni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo'lib qolgan. O'z o'rnida shuni ham qayd etish lozimki, fanda o'zbek etnonimining kelib chiqishi bo'yicha hanuzgacha yakdil fikr mavjud emas. Ayrim mualliflar (*G. Vamberi, G.Xovors, M.P.Pelyo*) Dashti Qipchoqda ko'chib yurgan turkmo'g'ul qabilalarining bir qismi o'zlarini erkin tutganliklari sababli o'zbek, ya'ni «o'z-o'ziga bek» deb ataganlar

desalar, boshqalar (P.P. Ivanov, A.Yu. Yakubovskiy, Xilda Xukem) «o'zbek» etnonimini Oltin O'rda xoni O'zbekxon (XIV asr.) nomi bilan bog'laydi, boshqa yana bir guruh olimlar esa (V.V. Grigorev, A.A. Semyonov, B. Ahmedov) o'zbek nomi Oq O'rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalariga taalluqli bo'lgan degan fikrni bildiradilar.

Temuriylar davlati o'rnida dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro hamda Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qo'qon xonligining paydo bo'lishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolganlar. Lekin, bu holat o'zbek elati birligiga putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar mavjudligiga qaramay uch davlat tarkibidagi aholi o'zaro doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar.

Markaziy Osiyo xalqlarining XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari chor Rossiyasining mustamlakachiligi davri bilan bog'liq. Keyinchalik mintaqada Sovet hokimiyatining o'rnatilishi bilan Markaziy Osiyoda *milliy-hududiy chegaralanish* o'tkazilib, beshta milliy respublikalar tashkil etildi. Mahalliy xalqlarning milliy taraqqiyoti davom etayotgan bir pallada 1924—1925-yillarda milliy chegaralanish o'tkazilgan. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon doirasida sun'iy ravishda bo'lib yuborildi. Mintaqa xalqlarining assimillatsiya, konsolidatsiya jarayonlariga jiddiy ta'sir o'tkazilishi va keyinchalik "sovet xalqi" nomli yagona etnik birlikni yaratish haqidagi nazariyaning amalga oshirilishi borasidagi olib borilgan siyosat ham o'zbeklarning milliy-etnik qiyofasiga, mentalitetiga rahna sola olmadi. Albatta, keyinchalik mintaqada vujudga kelgan barqarorlik nisbatan o'zbeklarning etnik-madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi.

O'zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O'zbekiston mustaqillikka erishgan davrdan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy tomirlaridan kuch olgan o'zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush tarzida o'ziga xos uyg'onish va yangilanish pallasi boshlandi.

Seminar mashg'uloti rejasi

1. «Etnos» va «etniklik» borasidagi konsepsiyalar.
2. O'zbekiston etnologiyasida etnos va etniklik nazariyasi.
3. Primordializm va konstruktivizm.

Ma'ruza va referat mavzulari

1. Etnos nazariyasi: kecha, bugun va ertaga.
2. Etniklik muammosi dunyo etnologlari talqinida.
3. Bromleyning etnos nazariyasiga oid dualistik qarashlari.
4. Etnos nazariyasi doirasida K. Shoniyoov va A. Asqarov qarashlari.

Adabiyotlar

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
2. Гумилиев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — М., 1992.
3. Shoniyoov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. — T., 2001.
4. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. — T. «Universitet», 2007.
5. Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari//O'zbekiston tarixi. 2002. №4. 54-60-betlar
6. «O'zbek xalqining kelib chiqishi: ilmiy-metodologik yondashuvlar, etnogenetik va etnik tarix» mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy seminari materiallari. — T., 2004.
7. O'zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondashuvlar. — T., 2004.
8. Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. 1-qism. T., 2005.
9. Рыбаков С.Е. Философия этноса. - М., 2001.
10. Алексеев В.П. Этногенез. — М., 1986.
11. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорр и др. — М.: Практика, 2006.

IV BOB

DUNYONING ETNIK MANZARASI VA ETNOSLAR KLASSIFIKATSIYASI

IV.1. Yer shari aholisining etnik tarixi

IV.2. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar

IV.3. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi

IV.4. Lingvistik klassifikatsiyalash

IV.1. Yer shari aholisining etnik tarixi

Dunyo miqyosida aholi sonining muttasil ko'payib borishi, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, jamoat uyushmalarining murakkablashuvi va madaniyat taraqqiyoti doimiy ravishda yalpi ko'chib o'tish (migratsiya)ning kuchayishiga, turli xalqlarning o'zaro qorishib ketishiga sabab bo'lmoqda.

Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerika etnik tarixida IV-IX asrlarda yuz bergan «xalqlarning buyuk ko'chishi» nomini olgan jarayon muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan mazkur davrda slavyanlarning Sharqiy Yevropaga joylashuvi, germanlarning Markaziy va Shimoliy Yevropaga tarqalishi hamda ularning Britaniya orollariga kirib borish jarayoni yuz bergan.

IV asr so'nggida Yevropa hududiga kirib kelgan xunlar Dunay havzasida etnik qorishgan aholidan yirik davlatni barpo qilganlar. Xunlar izidan Yevropaga xazarlar, avarlar, qipchoqlar, bolgarlar kabi boshqa turkiy xalqlar kirib kelgan. Bolgarlarning bir guruhi Volga daryosi bo'ylab shimolga ko'tarilgan. Ularning bir qismi chuvashlar hamda tatarlar etnogenezida muhim rol o'ynagan bo'lsalar, boshqa bir guruhi esa 679-yili Dunaydan o'tib janub tomon yoyilib bolgar xalqiga o'z nomini bergan. VIII-IX asrlarda Janubiy Ural tog'laridan O'rta Dunay irmog'iga G'arbiy Sibirda yashovchi xant va mansilarga yaqin bo'lgan mojarlar (madyarlar) kelib joylashganlar. Turkiy xalqlar milodiy birinchi ming yillik ikkinchi yarmida yalpi tarzda Janubiy Sibir va Markaziy

Osiyoga ko'chib o'tganlar. VI asr va VII asr boshlaridan arablar tomonidan ko'plab mamlakatlarning bosib olinishi natijasida ularning Old Osiyo va Shimoliy Afrika mamlakatlariga tarqalishi hamda u hududlarda yashovchi mahalliy aholi bilan qo'shilish, aralashish jarayoni boshlangan.

II ming yillikning birinchi yarmida Osiyo va Yevropa mamlakatlari etnik tarixiga mo'g'ullar bosqini jiddiy ta'sir qilgan. XIII asrda Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan birga ko'plab turkiy qavmlar ham bo'lgan. Natijada kelib chiqishi har xil bo'lgan turli-tuman etnoslarning o'zaro qo'shilishi natijasida Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa hamda Kavkaz orti hududlarida qator yangi etnoslar tashkil topdi.

Dunyoning etnik tarixiga buyuk geografik kashfiyotlar ham katta ta'sir ko'rsatgan. XVI—XIX asrlarda amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar natijasida ko'plab yevropaliklar Amerika, Avstraliya va Okeaniyaga ommaviy ravishda ko'chib o'tganlar. Mazkur migratsion jarayonlarda dastlab ispanlar va portugallar, keyinroq gollandlar, fransuzlar va ayniqsa inglizlar asosiy o'rin tutganlar. Ushbu xalqlardan ajralib chiqqan ko'plab guruhlar o'zlarining asl vatani va ona xalqidan ajralganlaridan so'ng yangi yerlarda yangi etnik jamoalarga asos solgan. Mazkur etnik jamoalarning tashkil topishida ayrim hollarda mustamlakaga aylantirilgan hududning mahalliy aholisi muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa holatlarda Yevropadan kelgan emigrantlar asosiy o'rin tutganlar. Chunki, ular tomonidan, ko'pincha, mahalliy aholi tamomila qirib tashlangan yoki o'zlarining asl etnik vatanlaridan quvib chiqarilgan.

Birinchi yo'ldan Meksika, Markaziy va Janubiy Amerikadagi ko'plab davlatlar aholisining shakllanishi yuz bergan bo'lsa, etnik rivojlanishning ikkinchi yo'li orqali Kanada, AQSh, Argentina, Urugvay, Avstraliya va Okeaniya, Yangi Zelandiya hamda Gavay aholisi shakllangan. Amerika qit'asidagi ayrim mamlakatlarda, ayniqsa, Karib havzasi mamlakatlari Venesuela, Braziliya va Gayana etnik tarixida yevropalik emigrantlar va mahalliy hindular bilan birga Afrikadan keltirilgan qullar ham muhim rol o'ynaganlar. Umuman olganda, XVI asr va XX asr boshlarida dunyo

miqyosida mustamlakachilik tuzumining avj olishi dunyoning etnik manzarasini o'zgarishiga asosiy sabablardan bo'lgan. Qolaversa, aholi sonining intensiv o'sib borishi va yangi yerlarning o'zlashtirilishi ham turli tarixiy-etnografik mintaqalar orasida etnomadaniy aloqalarning avj olishiga turtki bergan.

Insoniyat tarixida aholi sonining o'sishi doimo murakkab va nomutanosib bo'lgan: «demografik portlashlar» davri aholi sonining keskin kamayib ketish davrlari bilan doimiy almashinib turgan. Aholi sonining o'sishi yoki kamayishi o'ziga xos tarixiy, ijtimoiy va biologik sabablar bilan bog'liq bo'lgan. XX—XXI asrlarda dunyo miqyosida aholi soni juda tezlik bilan o'sib bormoqda. Bunga 39-yil avval dunyo aholisi hozirgiga qaraganda ikki baravar kam bo'lganligi va aholining qariyb yarmidan ko'pi 25 yoshga yetmasdan vafot etganligi yorqin misol bo'la oladi.

Insoniyat tarixning ilk bosqichlarida tabiatga ma'lum ma'noda qaramlik tufayli ming yillar mobaynida dunyo aholisi juda sekin darajada ko'payib borgan. Qadimgi davrlarda va o'rta asrlarda tug'ilish yuqori darajada bo'lishiga qaramay doimiy kasalliklar, epidemiyalar, urushlar o'lim sur'atining o'sib borishiga olib kelgan. Shu boisdan ham aynan mazkur davrda dunyo miqyosida tug'ilish o'lim ko'rsatkichidan ustun turgan.

Paleolit davri yakunida (taxminan 15 ming yil oldin) yerdagi odamlarning umumiy soni taxminan 3 mln. atrofida bo'lgan. Kishilik jamiyati o'z tarixining mazkur bosqichida odamlar insoniyat hozir istiqomat qilayotgan hududning uchdan bir qismidagina yashar edilar. Yer sharining boshqa mintaqalarida tabiat injiqliklari, sahro va muzliklar tufayli odamlar juda kam uchragan. Bu ma'lum ma'noda qadim ajdodlarimizning xo'jalik turmush tarzi (terib-termachilik, ovchilik, baliqchilik) bilan bog'liq bo'lib, mazkur holat ularni keng mintaqalarda birlaridan uzoqda yashashlariga majbur qilgan.

O'n ming yil oldin Yaqin Sharqda yashagan odamlar jamoasining o'troq turmush tarziga o'tishi va dehqonchilik hamda chorvachilikning keng yoyilishi odamlarning tabiatga qaramligini nisbatan kamaytirgan va ular sonining o'sishiga sabab bo'lgan. Ushbu novatsiyalar (yangiliklar) natijasida 4-5 ming yil avval

Yerdagi aholi taxminan 25 mln. kishiga ko'paygan. Bu davrda ona zaminimizning asosiy aholisi Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xuanxe va Yanszi daryolari oralig'ida hamda Markaziy Osiyo hududida yashagan. Insoniyatning bundan keyingi etnik tarixi xo'jalik munosabatlarining takomillashuv jarayoni (agrotexnikaning yaxshilanishi, yangi mehnat qurollarining yaratilishi, hayvonlarni xonakilashtirish) bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ushbu omillar natijasida yerdagi kishilar soni sezilarli darajada ko'payib borgan. Antropolog va etnologlarning taxminiy hisob-kitoblariga ko'ra eramiz boshlarida, ya'ni bundan ikki ming yil muqaddam dunyo aholisi 150-200 mln. kishiga yetgan. Arxeolog va paleontolog mutaxassislarning fikrlaricha, bu davrda asosiy aholining 70 foizi Osiyoda yashagan.

Milodiy eraning oxirgi XIX asri mobaynida Yer shari aholisi 10 barobar ko'paygan bo'lishiga qaramay, aholining ko'payish jarayoni tarixning barcha davrlarida ham bir xil tarzda kechmagan. Ayrim davrlarda aholi soni urushlar, kasalliklar va epidemiyalarning ta'sirida keskin kamayib ketgan bo'lsa, boshqa davrlarda aholi soni intensiv ravishda o'sib borishi kuzatilgan. Masalan, XVI asrda dunyoda o'lat epidemiyasining ommaviy ravishda tarqalishi natijasida ona zamin aholisining to'rt dan bir qismi qirilib ketgan. Shu boisdan ham eramizning birinchi ming yilligida jahon aholisi faqatgina 1,5 baravarga ko'paygan, xolos. I ming yillikdan II ming yillikka o'tish arafasida sayyoramizning asosiy aholisi Janubiy Osiyoda (79 mln.), Xitoyda (66 mln.) yashagan va ular umumiy aholining 55% ni tashkil etgan. Bu davrda Yevropada Fransiya, Italiya va Ispaniya kabi mamlakatlar aholisi eng ko'p davlatlar hisoblangan.

II ming yillik o'rtalariga kelib dunyo aholisi 1,6 barobar ko'paygan. Bu davrda Yevropa aholisi juda tez sur'atda ko'payib borgan bo'lsa-da, lekin eng ko'p odam yashagan mamlakat oldingi davrlardagidek Xitoy edi. Bu mamlakatda jami 110 mln. odam istiqomat qilardi. Shuningdek, Yaponiya aholisi ham juda tez sur'atda ko'payib borgan. Jumladan, Yaponiya aholisi 1000-yilda 4,5 mln. bo'lgan bo'lsa, 1500-yilda 17 mln. ga yetgan. Yevropada esa eng ko'p odam yashagan mamlakat Fransiya bo'lib, mazkur mamlakatda jami 15 mln. kishi istiqomat qilgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab butun dunyo bo'yicha aholi keskin oshib ketgan. Shu sababga binoan mazkur davrni «birinchi demografik portlash» deb baholash mumkin. Agar 1500-yildan 1750-yilgacha aholi soni taxminan 300 mln. kishiga ko'paygan bo'lsa, 1750—1900-yillar orasida 910 mln.ga ko'paygan. Aholi sonining intensiv o'sib borish jarayoni XIX asrning ikkinchi yarmiga taalluqli bo'lib, bu davrda o'lim, ayniqsa, bolalar o'limi kamaygan, odamlarning o'rtacha yashash yoshi esa oshgan.

XX asr boshiga kelib eng ko'p aholi yashaydigan mamlakatlar Xitoy (475 mln.), Janubiy Osiyo (290 mln.) va Rossiya (130 mln.) bo'lgan. Keyingi o'rinlarda AQSh (76 mln.), Yaponiya (45 mln.), Germaniya (43 mln.), Fransiya (41 mln.), Indoneziya (38 mln.), Buyuk Britaniya (37 mln.) kabi mamlakatlar turgan. Qolgan mamlakatlarda birmuncha kam miqdordagi aholi istiqomat qilgan.

IV.2. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar

XX asrda dunyo aholisi o'ta jadal sur'atda ko'payib borgan. Ona zaminda istiqomat qilayotgan odamlar soni 3 mlrd.dan oshgan yoki amalda 3 baravarga ko'paygan. Aholi Lotin Amerikasi (6,1 barobar) va Afrika mamlakatlarida (4,7 barobar) ko'paygan bo'lsa, Yevropa (1,7 barobar) va sobiq SSSR aholisi (2,1 barobar) nisbatan kam ko'paygan. Bunday nomutanosiblikning asosiy sabablari migratsion jarayonlar (aholining ommaviy ravishda bir hududdan ikkinchisiga ko'chib o'tishi natijasida Shimoliy va Lotin Amerikasi, Avstraliya va Yangi Zelandiya aholisi jiddiy tarzda ko'paygan), XX asrda bo'lib o'tgan jahon urushlari, ikkinchi jahon urushidan keyin rivojlanayotgan davlatlarda aholi sonining tabiiy ravishda juda tezlik bilan ko'payishi bilan bog'liq edi. Dunyo aholisi 1 mlrd. ga taxminan 1820-yilda, 2 mlrd.ga 1927-yilda (oradan 107-yil o'tgandan keyin), 3 mlrd.ga 1959-yilda (32-yildan keyin), 4 mlrd.ga 1974-yil (14-yildan keyin), 5 mlrd.ga 1987-yil (13-yildan keyin), 6 mlrd.ga 1999-yilda (12-yildan keyin) yetgan. XX asr oxiriga kelib jahondagi ikki mamlakat aholisi Xitoy -1.2 mlrd va Hindiston 1 mlrd.dan ortiqni tashkil etdi.

tarixiy-qiyosiy usullari, antropologiya, moddiy va ma'naviy madaniyat to'g'risidagi tizimlashtirilgan ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi. Boshqa me'yorlar etnik mansubligidan mustasno bo'lgan turli xalqlar va ularning guruhlariga tegishli boshqa xususiyatlar tahlilidan va etnik aloqalar o'rnatilganligi yoki mavjud emasligidan kelib chiqib belgilanadi. Xalqlarni tasniflashda, avvalo, xo'jalik yuritish me'yorlari asos qilib olingan bo'lib, bunda dastavval tabiiy-geografik muhitga asosiy ahamiyat berilgan. Etnik va madaniy an'analar esa ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. Bu ijtimoiy munosabatlar taraqqiyoti darajasidagi xalqlar guruhiga, shuningdek, diniy mansubligi bilan ham bog'liq bo'lgan.

Ushbu antropologik me'yorlardan kelib chiqqan holda barcha xalqlar geografik, antropologik, til belgilari va xo'jalik yuritish an'analarga ko'ra tadqiq qilinadi hamda turli tarzda tasniflanadi.

IV.3. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi

Har bir fan tarmog'i uning asosiy tadqiqot predmeti to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va ularni tizimlashtirish hamda klassifikatsiyalashdan boshlanadi. Lekin, klassifikatsiyalash barcha uchun umumiy va turli maqsadlarni o'zida qamrab olgan bo'lmog'i hamda uning tabiatiga ko'ra klassifikatsiya qilinayotgan obyektining tuzilishini to'liq aks ettirgan holda mavjud prinsiplar (tamoyillar) va dasturlarga mos kelmog'i zarur. Odatda, klassifikatsiyalash natijasida qator yangi qonunlar va qonuniyatlar, nazariyalar va konsepsiyalar yaratiladi. Bu ma'noda etnologiya fani ham mazkur qoidalardan mustasno emas.

Dunyo xalqlari ham ma'lum bir shaklda etnik tasniflashni talab qiladi. Dunyo xalqlari geografik joylashuvi, antropologik tuzilishi, til mansublik guruhi hamda xo'jalik an'analarga ko'ra tasniflanadi.

XIX asr oxirida nimis olimlari (L. Frobenius, F. Grebner va boshqalar) va keyinchalik amerikalik antropologlar (K. Uissler, A. Kryober) dunyo mintaqalarini madaniy rivojlanish «madaniy mintaqalar», rayonlariga bo'lish usulini ishlab chiqqanlar. Sobiq

SSSR etnografiyasida ushbu ilmiy an'ana «xo'jalik madaniy tiplari» «tarixiy-madaniy viloyatlar» kategoriyalarida o'z aksini topgan. Bu borada mashhur rus etnograflari V.G. Bogoraz, S.P. Tolstov, M.G. Levin, N.N. Cheboksarovning ishlarini alohida ko'rsatib o'tish joizdir. To'g'ri, bugungi kunda bunday tasniflanish ayrim G'arb olimlari tomonidan jiddiy tanqid ostiga olinishiga qaramay hanuzgacha ilm olamida butkul o'z mavqeini yo'qotgan deb bo'lmaydi.

Geografik klassifikatsiya xalqlarning bevosita yashayotgan mintaqalari bilan bog'liq tarzda yaratiladi. Geografik tasniflash natijasida turli xalqlar yashagan hudud shartli ravishda geografik regionlar nomi bilan ataladi. Xuddi shunday tarzda «O'rta Osiyo xalqlari», «Sharqiy Yevropa xalqlari» kabi nomlar paydo bo'lgan. Bunday shaklda xalqlarni tasniflash faqatgina geografik tasniflash uslublari etnik prinsiplar bilan ma'lum ma'noda mos kelgan taqdirdagina bajariladi. Xalqlarni bunday holda tasniflash prinsiplari, garchi fanda keng qo'llanilishiga qaramay, xalqlarning kelib chiqishi, ularning shakllanishi, xo'jalik yuritish an'analari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti muammolariga to'la javob bermaydi. Biroq, bu usul xalqlarni turli hududlar bo'yicha umumlashtirish va etnoslarni turli hududlar bo'yicha taqsimlagan holda tasniflash imkonini beradi. Shu boisdan ham bunday tasniflash yordamchi xususiyat kasb etadi. U xalqlarni guruhlashtirishdagi boshqa me'yorlar bilan mos kelgandagina, ya'ni boshqachasiga, katta-katta mintaqalar misolidagina qo'llaniladi. Xalqlarni tasniflash ichki viloyatlardan voz kechishni talab qiladi.

Dunyodagi barcha mamlakatlar tomonidan qabul qilingan yagona geografik tasniflash mavjud emas. Bu borada eng sodda bo'linish sifatida *Avstraliya va Okeaniya xalqlari, Osiyo xalqlari, Amerika xalqlari, Afrika xalqlari, Yevropa xalqlari* deb bo'linishni keltirishimiz mumkin.

Xo'jalik madaniy tiplar — jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ular hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har

bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turar joylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplari asosida, muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, xalqning asosan, urf-odatlar, tasviriy san'ati, e'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarining birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi madaniy-xo'jalik tipi, ichki issiq iqlimdagi qo'l mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik-terimchilik va baliqchilik xo'jaliklari yordamchi hisoblangan. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotida yangi sifat yaratgan uchinchi madaniy-xo'jalik tipi motiga dehqonchiligi bilan chorvachilik qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan.

Keyingi davrdagi fan-texnika taraqqiyoti butun jahondagi an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplarga jiddiy o'zgartirishlar kiritdi. Yevropa va Amerikadagi eng rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi industrial sohaga jalb etildi, an'anaga aylanib qolgan qishloq xo'jaligi o'rniga yuksak taraqqiy etgan tovar dehqonchiligi va intensiv chorvachilik, plantatsiyali qishloq xo'jaligi paydo bo'ladi. XX—XXI asrning boshlarida an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplar barham topaboshladi va saqlanib qolgan belgilari yangi mazmun bilan boyimoqda.

Xalqlarni antropologik klassifikatsiyalash. Vatanimizda va xorijda e'tirof etilgan ilmiy an'anaga ko'ra antropologiya fan sifatida insoniyatning kelib chiqish tarixi, uning evolutsiyasi, irqning kelib chiqishini hamda turli xalqlarning morfologik va jismoniy xususiyatlarini o'rganadi. Antropologik tasniflashda turli etnik guruhlar va xalqlarning madaniy o'ziga xosliklarni emas, balki biologik xususiyatlari va genetik qarindoshlilik prinsiplariga

asosiy e'tibor qaratiladi. Biroq, genetik aloqadorlik prinsiplari odamlarni ma'lum bir tasniflarga bo'lish imkonini bermaydi. Shu bois etnologiyada turli xalqlar orasidagi qon-qarindoshlik aloqalari tarixini tahlil etishda ko'plab usulblardan foydalaniladi. Ko'pincha, etnologlar antropologik klassifikatsiyaning asosini tashkil qiluvchi etnoslarning irqiy farqlarini asos qilib oladilar.

Insoniyat biologik tuzilish jihatdan umumiylikka ega va dunyodagi barcha kishilar bir biologik turga mansubdir. Lekin dunyoning mavjud etnik manzarasi turli mintaqalarda yashayotgan odamlar tana tuzilishi, ranggi, soch turi, yuz-qiyofasiga ko'ra rang-barang, ya'ni antropologik tuzilishiga ko'ra turli-tuman ko'rinishga ega. Odamlar orasidagi o'zaro farqli xususiyatlar irqiy tasniflash orqali tahlil qilinadi. Irqiy tasniflashda odamning sochi shakli, uchlamchi soch qoplami, teri tuzilishi, sochning rangi, ko'z rangi, bo'yi, tananing proporsiyasi, tana bosh qismining tuzilish shakliga ko'ra farqlanadi. Umuman olganda, *irqlar* deb genetik qon-qarindoshlik munosabatlari asosida tashqi tana tuzilishiga ko'ra o'xshash bo'lgan hududiy birlashgan kishilarga aytiladi. Antropologik jihatdan hozirgi xalqlarni vatanimiz va xorijiy antropologiya fanida to'rtta katta irqqa — negroid (afrikan), yevropoid (yevroosiyo), mongoloid (osiyo-amerika) va avstroloid (okeaniya) irqlariga bo'linadi.

Ushbu irqarning farqli xususiyatlari sifatida quyidagi irqiy alomatlarni ko'rsatish mumkin. Yevropoid irqiga mansub kishilarning terisi oq yoki bug'doyrang, sochlari turli-tuman to'g'ri va to'liqsimon, ko'pincha mayin bo'lib o'sadi va yuz hamda tanani jun qoplagan. Burni tor, lablari o'rtacha yoki kichik hajmda bo'ladi. Ko'zlari turli-tuman rangda va peshona suyaklari hech qachon oldinga bo'rtib chiqmaganligini kuzatasiz.

Avstroloidlar terisining rangi qoramtir, sochlari qora to'liqsimon, jingalak va qattiq, yonoq va bosh suyaklari oldinga chiqqan, burunlari katta, lablari qalin, yuzlari va tanasi jundor bo'ladi.

Mongoloidlarda esa teri rangi sariqroq yoki to'q bug'doyrang, sochlari esa to'g'ri shaklda qattiq, soch va ko'zlarning rangi qora yoki to'q jigarrang bo'ladi. Erkaklarda soqol va mo'ylov, ko'pincha, siyrak bo'lib biroz kechroq chiqadi. Yuzi keng va yonoq

chanog'i qattiq chiqadi, burun esa unchalik katta bo'lmaydi. Amerikaning mongoloid aholisi terisi sariq rangda bo'ladi.

Negroidlarning sochi qora, tim qora rangda, jingalak va ko'pincha qattiq hamda shakliga ko'ra to'g'ri bo'ladi. Soqol va mo'ylovlari xuddi mongoloidlarnikiga o'xshash holda yomon o'sadi. Ko'zlari ba'zida qisqich bo'ladi. Burnilarining kengligi juda katta bo'lib, deyarli balandligi bilan teng. Yuzlari kichkina va tor, ko'zlari esa yevropaliklarnikiga o'xshash keng, ochiq bo'ladi.

Irqlarning tarqalish mintaqasi. Yevropoidlar bugungi kunga kelib Yevropadagina emas Shimoliy Afrikaning barcha hududida (jazoirliklar va misrliklar), Osiyoning g'arbi (turklar va arablar), Sibir (ruslar) va deyarli barcha Kavkaz mintaqasida, O'rta Osiyoda, Iroq, Afg'oniston va Hindistonda ham keng tarqalganlar. Oxirgi 400-yil mobaynida Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika mamlakatlarning asosiy aholisini yevropoid irqiga mansub kishilar tashkil etgan.

Yevropada so'nggi paleolit va mezeolit davridanoq mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan yevropoid irqining ikki tipi shakllangan. Bular: oq tanli, malla rang sochli, ko'k ko'zli blondinlar bo'lmish — shimoliy yevropoid va qora to'lqin sochli, qora ko'zli oq badan bryunetlardan iborat janubiy yevropoid tipini tashkil qiladilar. Mazkur irqiy guruhlar oralig'idaturgan o'rtatip (shaten) har ikki tipning ham belgilarini saqlab qolgan. Keyinchalik Yevropaga kirib kelgan mo'g'ullar ayrim etnoslarda o'z izini qoldirgan. Bunga Skandinaviyada yashovchi mongoloid belgilariga ega bo'lgan loparlar (saamlar) misol bo'la oladi.

Negroidlar hozirgi kunga kelib, asosan, Afrikada yashaydilar. Ularning ko'plari Amerika qit'asiga mustamlakachilik tizimi davrida majburan qul qilib olib kelingan va ularning avlodlari hozirda ham Amerikada istiqomat qiladilar.

Avstroloidlar ko'p xususiyatlariga ko'ra negroidlarga o'xshash bo'lib Avstraliya va Malaneziyada yashaydilar.

Mongoloidlar (osiyo shoxi) Xitoy, Vetnam, Yaponiya, Indoneziya, Filippinda yashaydilar. Ularga qozoqlar, qirg'izlar va Uzoq Sharq hamda Shimolning mahalliy xalqlari ham kiradi.

Mazkur to'rtta katta irq taxminan 25 ta kichkina irqlar (ular ba'zida etnogenetik shoxobchalar yoki lokal irqlar deb ham

nomlanadi)ga bo'linadi. Katta va kichkina irqalar orasida oraliqdagi irqlar ham mavjud. Misol uchun, negroidlar va yevropoidlar orasida — efiopiyaliklar va mulatlar; mongoloidlar va avstroloidlar orasida janubiy osiyo irqi — yaponlar va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Efiopiyaliklarning yuzlari ularning qo'shnilari arablar bilan bir xil shaklda bo'lsa-da, terilarining rangi qora, negroid irqi terisiga o'xshash o'ta yorqin emas. Yaponlarda bir vaqtning o'zida avstroloidlarga, mongoloidlarga va yevropoidlarga xos alomatlarini kuzatish mumkin.

IV.4. Lingvistik klassifikatsiyalash

Sayyoramizda yashovchi turli-tuman xalqlarning shakllanishi va ularni farqlashda til ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til birligiga qarab ayrim xalqlar, etnik guruhlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha ularga til asosida nom ham beriladi. Dunyo xalqlari tillari xilma-xil va o'z navbatida ularni tasnif qilish o'ta murakkab vazifa hisoblanadi. Biroq, lingvistik tasnif bir qator kamchiliklardan ham xoli emas. Jumladan, lingvistik tahlil orqali bir necha tillarda so'zlashuvchi xalqlarni (misol uchun yahudiylarni) yoki oldingi tillaridan farqli tilda so'zlashuvchi etnoslar (misol uchun irlandlarni)ni tasniflash, ma'lum bir me'yorlariga solish o'ta mushkul. Shunga qaramay, lingvistik klassifikatsiyalashning qator ijobiy jihatlari ham mavjud.

Lingvistik tasnif tarixiy-qiyosiy o'rganish orqali aniqlanadi. Qolaversa, etnoslarning turli tasniflari orasida etnosning tiliga asoslanish muhim tasniflashlardan biri hisoblanadi. Chunki aynan lingvistik tasniflash orqali ma'lum bir xalqlarning etnik yaqinligi, u yoki bu madaniyatning umumiy asosga ega ekanligi borasida birmuncha aniq tasavvurlarga ega bo'lishi mumkin.

Dunyo xalqlari til birligi, boyligi va murakkabligiga ko'ra farqlanib turadilar. Tadqiqotchi olimlar tomonidan jahondagi turli etnik guruhlar va jamoalar so'zlashuvchi 6 mingdan ortiq tillar mavjudligi aniqlangan¹. Sayyoramizdagi ayrim davlatlardagina

---

¹ Садохин А. П. Этнология. — М., 2000. — С.104.

(ko'plab Yevropa mamlakatlarida) bitta tilda gaplashishsa, ayrim mamlakatlarda (Nigeriya va Rossiyada) 100 dan ortiq tillarda so'zlashiladi. Hozirda ayrim tillar kelib chiqqan hududidan tashqaridagi keng hududlar bo'ylab yoyilgan. Arab tili paydo bo'lgan vaqtda (VII asrdan oldin) undan faqat Arab yarim orolining janubidagina yashovchi qabilalar foydalangan bo'lsa, hozir bu tilda Shimoliy Afrika va Janubiy Sharqiy Osiyoda joylashgan juda ko'p xalqlar so'zlashadilar. Yoki ingliz tilida, dastlab Britaniya orolining aholisi so'zlashgan bo'lsa, hozir Yevropa va Shimoliy Amerika aholisining beshdan bir qismi, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlari asosan shu tilda gaplashadilar. Asl vatani Pireniy yarim oroli bo'lgan ispan tili keyinchalik butun Lotin Amerikasiga tarqalgan.

Xalqlarni tilga qarab tasniflash asosan ikki mezon, me'yor — til va etnik mansublik prinsiplariga asoslanadi. Umuman olganda, til insoniyat madaniyatining asosini tashkil etadi. Chunki tilda aynan insonga xos maxsus ramzlar, simvollar, signallar orqali ma'lumot uzatiladi. Tilning taraqqiyoti madaniyat taraqqiyoti bilan muvoziy (parallel) ravishda rivojlanib borgan.

U yoki bu tillarning qon-qarindoshligi etnologiya uchun ushbu tillarda so'zlashuvchi madaniyatlar va xalqlarning yaqinligini namoyon etishi bilan ham ahamiyatlidir.

Dunyo xalqlari turli til oilalari masalasida tadqiqotchi olimlar, lingvistlar orasida umumiy qarash mavjud emas. Biroq, oxirgi yillardagi ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida dunyo xalqlari tillarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

Hindoyevropa tillar oilasi — eng ko'p sonli va eng keng tarqalgan til oilasi hisoblanadi. Mazkur oilaga kiruvchi tillarda dunyo aholisining 45 foizi so'zlashadi. Hindoyevropa oilasiga kiruvchi xalqlar Yevropaning katta qismi, Tojikiston, Eron, Afg'oniston, Janubiy Osiyoning shimoliy, janubiy va markaziy hududlari, Amerika va Avstraliyada yashaydilar. Hindoyevropa tillar oilasi o'z navbatida 10 guruh: slavyan, boltiq, nemis, kelt, roman, grek, alban, eron, hindooriy va arman tillar guruhlariga bo'linadi.

Kartvel (gruzin) til oilasiga mansub kishilar kam sonli bo'lib, faqatgina Guruziya hududidagina yashaydilar.

Dravidlar oilasi (dunyo aholisining 4%i)ga Hindistonning janubi va Shri-Lanka sharqida yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi ham 4 guruhga: markaziy, janubiy, shimoliy-sharqiy va shimoliy-g'arbiy (dravid tillarining boshqacha klassifikatsiyasi ham bor)ga bo'linadi.

Oltoy tillar oilasi dunyo aholisining 6% foizi so'zlashadi. Mazkur tillarda Yevroosiyoning bir-biridan uzilgan mintaqalari — Bolqondan tortib Yapon orollarigacha, Shimoliy muz okeani qirg'oqlaridan tortib Markaziy Osiyo cho'llarigacha bo'lgan hududlarda yashovchi turli xalqlar so'zlashadilar. Ushbu oila 5 ta guruhga: turkiy, mo'g'ul, tungus-manjur, koreys tillari kiradi.

Afroosiyo tillari (semit-xamit) oilasi (dunyo aholisining 5% i) Shimoliy va Shimoliy-Sharqiy Afrikada, Arabiston yarim orolida va unga tutash bo'lgan shimoliy mamlakatlarda: Suriya, Livan, Iordaniya, Iordan daryosining g'arbiy qirg'og'ida, Iroqda hukmron hisoblanadi va 4 ta guruhni: semit, barbar, chad va kushit tillarini birlashtiradi.

Nigero-kordofa oilasida so'zlashuvchi xalqlarga (dunyo aholisining 6% i) G'arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrikada yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi kongo va kordofa tillariga bo'linadi.

Nigero-kordofa tillarida so'zlashuvchi xalqlar yashaydigan mintaqaning shimoliy hududlarida nil-sahro oilasida gaplashuvchi xalqlar (dunyo aholisining 6% i) yashayadilar va ular 9 guruhga: Sharqiy Sudan, Markaziy Sudan, bertlar, kunama, sahro, songai, fur, mabang, komuelarga bo'linadi.

Kam sonli shimoliy Kavkaz oilasi (dunyo aholisining 0,1% i)ga abxaz-adigeylar va nax-dog'istonliklar kiradi.

Aholi soniga ko'ra Hindoyevropa til oilasidan keyingi eng ko'p tarqalgan tillar oilasiga sino (xitoy)-tibet tillar oilasi kiradi. Bu tilda dunyo aholisining 23% i so'zlashadi. Sharqiy, Markaziy, Janubiy-Sharqiy Osiyo aholisi va Janubiy Osiyoning shimoliy mintaqalarida yashovchi aholi shu til oilasiga mansub. Turli olimlar xitoy-tibet tillar oilasini turli guruhlariga bo'ladilar. Ba'zi bir tasnifiy bo'linishga ko'ra ushbu guruhga 13 ta til: xitoy, tibet-birma, kachin, bodo-garo, midju, digaro, miri, jimal, lepcha, shimoliy himolay, nevari, gurung, sharqiy himolay tillari kiradi.

Avstroosiyo tillari oilasida so'zlashuvchilar (dunyo aholisining 1,6% i) Janubiy-Sharqiy, Janubiy Osiyoda yashaydilar va u 5 guruhga: mon-kxmers, asliy, nikobar, kxasi, munda tillariga bo'linadi.

Myao-yao tillari oilasiga kiruvchi aholining (dunyo aholisining 0,2% i) tarqalish hududi juda ham tor bo'lib, Sharqiy Osiyoning janubiy rayonlari va Janubiy-Sharqiy Osiyoning shimolidagi xalqlar orasida yoyilgan va myao, yao degan tillarga bo'linadi.

Janubiy-Sharqiy Osiyoda paratay tillari oilasiga kiruvchi xalqlar(dunyo aholisining 1,4% i) yashaydilar. Ayrim tasniflashlarga ko'ra ushbu oila 6 guruh tillar: tay, kim-suys, ong-be, li, lakk, gelaolardan iborat.

Janubiy-Sharqiy Osiyo, Okeaniya va Tayvanda avstroneziya tillari oilasiga kiruvchi xalqlar yashaydi (dunyo aholisining 5% i). Dunyo xalqlarining zamonaviy klassifikatsiyasiga ko'ra ushbu oila 6 guruhga: g'arbiy avstroneziya, sharqiy avstroneziya, atayal, sou, payvan (oxirgi 3 tasi Tayvandagi kam sonli guruh hisoblanadi) tillariga bo'linadi.

Avstraliya tillari oilasi Avstraliya qit'asida saqlanib qolgan kam sonli xalqlarni birlashtiradi. Ushbu til oilasi 22 guruhga bo'linadi.

And tillar oilasi (dunyo aholisining 0,3% i) — hindularning eng yirik til oilasi hisoblanadi. Chunki, bu tilda Amerika hindularining eng yirik qabilalaridan biri — kechua qabilasi gaplashadi. Ushbu til oilasiga And tog'i atrofida yashovchi xalqlar kiradi va 6 guruh: urarina-vaorani, kauapana-saparo, shimoliy kechua, aymara, janubiyga bo'linadi.

Jahon xalqlari tillarini klassifikatsiyalash borasida dunyo lingvistlari tomonidan qator mulohazalar bildirilgan bo'lib, bunday tarzda tasniflashni keng ilmiy jamoatchilik tomonidan to'la e'tirof etilgan qarash deb bo'lmaydi. Jumladan, hanuzgacha barcha olimlar ham turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillarining genetik umumiyligini tan olmaydilar. Koreys va yapon tillarini izolatsiyalashgan tillar deb hisoblovchilar ham bor. Shuningdek Afrika va Amerika xalqlari tillarini tasniflash borasida ham yakuniy umumiy xulosaga kelinmagan.

Seminar mashg'uloti rejasi

1. Etnoslarni klassifikatsiyalashga oid asosiy yo'nalishlar.
2. Etnos va irq. Turli xalqlarga xos irqiy alomatlar.
3. Etnologiyadagi lingvistik klassifikatsiyalash.
4. Xo'jalik madaniy tiplariga oid tasniflash.

Ma'ruza va referat mavzulari

1. Dunyoning zamonaviy etnik xaritasi.
2. XX asrdagi etnosiyosiy jarayonlar va etnoslararo mojarolar.
3. Markaziy Osiyo mintaqasining etnomadaniy tuzilishi.

Adabiyotlar

1. Итс Р.Ф. Введение в этнографию.-Л., Университет, 1991.
2. Народы и религии мира: Энциклопедия.-М., 1998.
3. Языки Азии и Африки. Т.1-3. М., 1976-1979.
4. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. —М., Academia, 2000.
5. Greenberg J.H. Language in the Americas. Stanford, 1987.
6. Swadesh M. The origin and diversification of language/ London, 1972.

V BOB

ETNOS VA MADANIYAT

- V.1. Madaniyat va uning etnik funksiyasi
- V.2. Etnik madaniyat
- V.3. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat
- V.4. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar
- V.5. O'zbek milliy mentaliteti

V.1. Madaniyat va uning etnik funksiyasi

Insoniyat tarixining o'tgan davri mobaynida tadqiqotchilar tomonidan sivilizatsiyalar va turli-tuman madaniyatlar taraqqiyotiga oid juda boy va sermahsul materiallar yig'ilganiga hamda bu borada ilm ahli orasida ko'plab bahs-munozaralar bo'lib o'tganiga qaramay hanzugacha fanda madaniyat terminining yagona, mukammal ta'rifi mavjud emas. O'z navbatida, shuni ham qayd etish kerakki, mazkur holat aytarli darajada ajablanarli ham emas. Chunki, ijtimoiy fanlar tizimida tabiiy fanlardagidek doimo ham yagona tizim doirasida mujassamlashgan qarashlar bo'lavermaydi. Qolaversa, «madaniyat» terminining o'zi ham turli daraja va shakldagi voqeliklarni aks ettiruvchi ko'plab fenomenlardan tashkil topgan. Shu bois mazkur fenomenlarni yagona bir shaklda bayon qilish jiddiy ish hisoblanadi.

Uzoq yillar mobaynida xalq turmush tarzi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan ko'plab olimlar tomonidan madaniyat atamasiga ta'rifu tavsiflar berilgan bo'lib, ko'pincha madaniyat deyilganda — *“insoniyat faoliyati davomida yaratilgan barcha yutuqlar tushuniladi”*. Odatda, “madaniyat” iborasi odamlar turmush tarzi bilan bog'liq tarzda izohlanadi.

Madaniyat atamasi lotincha «cultura» so'zidan olingan bo'lib, u dastlab qishloq xo'jalik ekinlari yoki uy parrandalari va hayvonlarni madaniylashtirish jarayoniga nisbatan qo'llangan. XVI asr boshlariga kelib esa ushbu so'zning dastlabki ma'nosi

kengaygan va qishloq xo'jaligidan insoniyat taraqqiyotiga, uy parrandalarini madaniylashtirilishidan ongning madaniylashuviga nisbatan ham qo'llana boshlagan. Biroq madaniyat so'zining bunday talqini umum tomonidan to XVIII asr oxiri — XIX asr boshlariga qadar qabul qilinmagan.

XIX asr boshlariga kelib "madaniyat" so'zi "sivilizatsiya" atamasining sinonimi sifatida yoki unga qarama-qarshi tarzda qo'llanilgan. "Sivilizatsiya" atamasi lotincha civilis (fuqaroviy) so'zidan olingan bo'lib, XVIII asr oxirida fransuz va ingliz tillarida insoniyatning ilgarilab boruvchi jarayoni — yovvoyilik, mustamlakachilik va fuqarolik jamiyati tomon harakati yo'nalishiga aytilgan. Fransuz va ingliz tilida "madaniyat" va "sivilizatsiya" so'zlarining sinonim sifatida qo'llanishi XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida fransuzlar va inglizlar orasida insoniyat taraqqiyoti ilgarilab boruvchi taraqqiyot ekanligiga va ularning jamiyati mazkur taraqqiyot bosqichining yuqori nuqtasiga tegishli ekanligiga ishonch hissini tug'dirgan.

Germaniyada "madaniyat" terminining qo'llanish tarixi birmuncha boshqacharoq tarzda kechgan bo'lib, bu yerda "sivilizatsiya" iborasi salbiy ma'no kasb etgan bo'lsa, "madaniyat" so'zi ijobiy ma'noni bildirgan. Nemislar "sivilizatsiya" so'zini "burjuacha" sun'iy kamtarlik, "madaniyat" so'zini esa — intellektual, badiiy yoki ma'naviy faoliyat tarzidagi insoniyat faoliyatiga nisbatan qo'llaganlar.

Madaniyat — insonga biologik jihatdan tegishli bo'lmagan (genetik jihatdan bog'liq bo'lmagan. A.A.) va kishilarning hayot faoliyati natijasida yaratiladigan ko'rinishidir. Madaniyatning bunday kompleks (majmuaviy) talqini ma'lum ma'noda etnomadaniyat iborasiga ham javob beradi. *Etnomadaniyat* esa — bu ma'lum etnosga xos bo'lgan xususiyatlarni saqlab qolish maqsadida o'zlashtirilgan ko'rinishlar majmuidir. *An'anaviy xalq madaniyati* deyilganda, etnosning tarixiy-ma'naviy ehtiyojlari natijasida vujudga kelgan, ularning aqliy-ijodiy faoliyati asosida taraqqiy etgan, ming yilliklar mobaynida yig'ilgan ajdodlar qarashlari, tajribalari, orzu-istaklari, an'analari va qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, ajdodlardan avlodlarga meros sifatida

o'tib, asrlar osha sayqallashib, mukammallashib kelayotgan bebaho meros tushuniladi. Maxsus ilmiy adabiyotlardan ma'lumki, etnologiya o'tmishdagi va zamonaviy jamoalar, ular orasidagi o'zaro munosabatlar hamda turli xalqlar va etnik guruhlarning madaniy o'ziga xosligini tavsifu tahlil qiladi. Bu borada Yevropa ilmiy maktabi namoyandalari o'zlarining qarashlarida ko'pincha turli xalqlar to'g'risidagi tushunchalar va jamiyat to'g'risidagi nazariyalarga e'tibor qaratgan bo'lsalar, amerika maktabi vakillari esa asosiy tadqiqot obyekti sifatida madaniyatni tadqiq qilganlar. Ushbu maktabning yirik namoyandalari (F. Boas, K. Uissler, A. Kryober, Dj. Myordok va boshqalar) o'zlarining tadqiqotlarida ekstrotsentristik talqinlardan butunlay voz kechishga harakat qilganlar. Hozirgi rivojlangan jamiyatda o'zga bir etnik jamoa ta'sirisiz mustaqil rivojlangan biror bir etnos yoki etnik guruhni topish deyarli mumkin emas. Ayniqsa, buyuk o'zgarishlar va informatsion-kommunikatsiya davri hisoblanishi XX asrda turli etnik guruhlar va madaniyatlararo hamkorlikning rivojlanishi, globallashuvning kuchayishi natijasi o'laroq madaniy o'ziga xosliklarga qiziqish kuchayib bormoqda. Zamonaviy xalqlardagi madaniy xilma-xillik ko'payib bormoqda va har bir xalq o'ziga xos madaniy xususiyatlarini yaxlit tarzda saqlab qolishga harakat qilmoqda. Ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar doimo insoniyat evolutsiyasining muhim qismlaridan biri bo'lib kelgan. Shu bois ayrim konstruktivistik olimlar etnosni bir marta va yakuniy sifatida shakllangan etnos tarzda talqin qilish birmuncha xato mulohazadir, deb ta'kidlamodqalar.

Etnik madaniyatlar tadqiqiga oid zamonaviy qarashlarda asosan, etnografik va tarixiy tahlilga, sotsiologiyaga, lingvistikaning nazariy asoslari va muhim yangi ilmiy natijalariga asoslaniladi. Bunda madaniyat ramzlar va ma'nolar tizimi sifatida talqin qilinadi va bu o'zining talqini hamda izohini talab etadi. Shubhasiz, mana shunday metodologik talqinda eski evolutsionistik nazariyalar o'rnini yangi konstruktivistik konsepsiyalar egallay boshlagan. Ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlarda madaniyatning funksional vazifasi borasida qator mulohazalar bildirilgan. Mazkur mulohazalarning eng e'tiborga

sazovorlari qatorida zamonaviy madaniyatning quyidagi asosiy funksiyalarini ko'rsatish mumkin:

- ♦ Instrumental — atrof muhitni yaratish va qayta yaratish funksiyasi.

- ♦ Inkulturatsiya funksiyasi — insonning o'zini yaratish va qayta yaratish.

- ♦ Me'yoriy — jamoaviy hayotni tashkil etish tizimini yaratish funksiyasi.

- ♦ Ramziy — "anglatuvchi", ya'ni nomlar, ismlarni yaratish va buning natijasida odamlar aqliy hamda emotsional harakatlarni qiladilar. Agar, qaysidir biror bir buyum yoki ko'rinishga nom berilmagan va u odamlar tomonidan nomlanmagan bo'lsa, demak bunday narsa yoki holat ular hayotida mavjud emas.

- ♦ Idrok etish funksiyasi bu — kishilarga dunyoning manzarasini yaratish imkonini beradi va shu boisdan ham ramziy funksiya bilan chambarchas bog'liq.

- ♦ Kommunikativ funksiyada etnomadaniy an'analar ajdodlardan avlodlarga o'tkaziladi.

Umuman olganda, mazkur funksiyalar ham og'zaki tarzda, ham informatsiya almashuvi shaklida, ham og'zaki bo'lmagan usullar va atributlar orqali amalga oshiriladi. Etnomadaniy an'analarni uzatilishida, ko'pincha, til muhim rol o'ynamaydi va bunda ramziy tavsif kasb etuvchi: imo-ishora, marosimlar, ritullar, simvollar, timsollar, kiyim-kechaklar, ovqatlar va shu kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning mazkur etnik funksiyalari asosiy maqsad — shaxsni psixologik himoyalashga xizmat qiladi, unga olamda o'zini idrok etish va mana shunday xavfsiz hamda ishonchli turmush tarziga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Etnik madaniyatda etnosga xos himoya mexanizmi ham bo'ladi.

V.2. Etnik madaniyat

Odatda, biror kishi hayoti davomida bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga, bir davlatdan ikkinchisiga o'tib yashashi mumkin, lekin har qanday holatda ham u o'zining etnik mansubligidan voz kechmaydi. Bu esa o'z navbatida uni o'ziga xos tarzda idrok

etishga va ma'lum bir me'yoriy o'lchov asosida hayot faoliyatini yuritishga majbur etadi. Shu boisdan ham moslashuvchi mexanizmning muhim qismi etnik madaniyat hisoblanadi. Etnik madaniyat etnosga xos madaniy xususiyatlar majmuidan tashkil topgan. Etnik madaniyat kelib chiqish asosi shakllanishining muhim alomatlari va ma'lum bir umumiy qiziqishlar doirasida birlashgan kishilar guruhining paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Bunday ehtiyojlar shunisi bilan muhimki, ularda umumjamoaviy qiziqishlar aks etadi va mazmunan ushbu jamoa a'zolarining individual qiziqishlaridan kelib chiqadi. O'z navbatida, bu ko'rinishdagi ehtiyojlar o'ziga xos alohida shaxslararo qiziqishlarni namoyon etadi va ehtiyojlar butun jamoaning umumiy harakatlari asosidagina qondirilishi mumkin. Etnologik, tarixiy, sotsiologik va madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarda jamoaning hayot faoliyati alohida ajralib turadi. Har qanday jamoa ma'lum bir tabiiy-tarixiy sharoitda, makon va zamonda yashaydi.

Etnos madaniyatining umumiy yig'indisiga mazkur etnos hayotida mavjud bo'lgan madaniy xususiyatlarning barcha shakllari, usullari va natijalari kiradi. Etnik madaniyatga etnik an'analar, etnik simvollar, etnomilliy moddiy madaniyat shakllari — turar joylar, kiyim-kechaklar, oziq-ovqatlar, folklor namunalari (epos, musiqa, raqs va sh.k.) kiradi. Shuningdek, bunga inoetnik madaniyatlardan o'zlashtirilgan ko'rinishlar va umumdunyoviy internatsional (baynalminal) madaniyat xususiyatlari, qo'ni-qo'shni va qarindosh etnoslarga xos hududiy madaniy ko'rinishlar ham kiradi. Etnosning umumiy madaniyatidan farqli ravishda etnik madaniyat deyilganda etnosning o'zi va uning qo'ni-qo'shnilari tomonidan e'tirof etiladigan madaniyatgina tushuniladi. Etnik madaniyat ko'rinishlari ma'lum bir etnosgagina xos bo'lmasdan, balki bir necha etnoslarga ham taalluqli bo'lishi mumkin. Misol uchun qadimiy chorvadorlarning uyi hisoblangan o'tov turkiy xalqlar orasida turli nomlar bilan yuritilsa-da, ularning shakli va tuzilishi qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar orasida deyarli bir xil va ular bunday uyni o'zlarining etnik madaniyatlarining ajralmas qismi sifatida e'tirof etadilar.

Etnik madaniyatni shakllantiruvchi omillar. Etnik madaniyat etnos hayot tarzining deyarli barcha sohalarida: tilda, bola tarbiyasida, kiyim-kechaklarda, uy-joylar qurilishida, ish faoliyatida, uy xo'jaligida va albatta folklorlarda namoyon bo'ladi. Etnik madaniyatning shakllanishiga tabiiy sharoit, til, diniy e'tiqod va etnosning ruhiy-ma'naviy boyligi ham ta'sir qiladi. Qolaversa, etnik madaniyatning muhim elementi xalqning nomi — etnonimi hisoblanadi.

Geografik omil: Geografik faktor etnosning paydo bo'lishi va uning mavjudligini ta'minlovchi zaruriy omillardan biri hisoblanadi. Tabiiy sharoitlar ta'siri bilan bog'liq ko'rinishlarni etnik madaniyatning turli ko'rinishlarida, oddiy mehnat qurollaridan tortib etnonimgacha topish mumkin. Jumladan, tabiiy iqlim sharoitiga bog'liq holda kiyim-kechaklar tikib kiyiladi, uy-joylar quriladi, qishloq xo'jalik ekinlari ham ob-havoga bog'liq ravishda ekinladi va hatto transport vositalari ham ko'pincha tabiiy iqlim bilan bog'liq tarzda yaratiladi. Geografik muhit (tuproq, relyef, o'simlik dunyosi, tabiati, issiqlik va shu kabilar)ga xos xususiyatlar etnos ma'naviy madaniyatining shakllanishiga, uning ruhiyatiga ham ma'lum ma'noda ta'sir qiladi. Bu esa, shubhasiz, xalqlarga xos milliy xususiyatlar, urf-odatlar, rasm-rusumlarda namoyon bo'ladi. Masalan, tropik mintaqalarda yashovchi xalqlar dehqonchilik an'alarida uchrovchi ko'plab mavsumiy o'ziga xosliklar shimoliy xalqlar turmush tarzida umuman uchramasligi mumkin. Yoki O'zbekistonning sersuv mintaqalaridagi dehqonchilik an'analari lalmi yerlardagi dehqonchilik yuritish madaniyatidan ma'lum ma'noda farqlanadi. Misol tariqasida aytsak, Farg'ona vodiysi dehqonchiligi Xorazm vohasi dehqonchiligidan keskin farqlanadi. Geografik muhit etnik nomlarda ham aks etadi. Aynan etnik hudud landshafti odamlar tafakkurida ona zamin tuyg'usini paydo qiladi. Landshaftning ayrim ko'rinishlari yoki tashqi ko'rinish tarzida (yaponlarda sakura, gollandlarda lola, o'zbeklarda paxta, ruslarda oq qayin) yoki joy nomlari shaklida (yaponlarda Fudziyama tog'i, hindlarda Gang daryosi, o'zbeklarda Amudaryo va Sirdaryo) etnik mansublik belgisiga aylangan.

Ba'zan hatto etnonimlarning o'zi ham geografik muhit bilan bog'langan bo'ladi. Jumladan, dengiz bo'yida yashovchi chukchalar o'zlarini «dengiz odamlari» deb ataydilar.

Lingvistik omil. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, har bir etnik madaniyat shakllanishida mazkur etnosning tili muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan tildagi farqlar tufayli ham bugungi kunda dunyoning etnik manzarasi rang-barang ahamiyat kasb etgan. Etnolingvistikada dunyo tillari bir necha tillar oilasiga bo'lib o'rganiladi. Bular, hind-yevropa xalqlari tillari, semit-xamit tillari, kavkaz tillari, ural tillari, chukotka-kamchatka xalqlari tillari, xitoy-tibet tillari, oltoy tillari, avstro-osiyo tillari oilalariga bo'linadi. Mazkur til guruhleri orasida hind-yevropa tillari oilasi eng kattasi bo'lib, o'ziga dunyoning turli mintaqalarida yashovchi 150 dan oshiq xalqlar gaplashuvchi qariyb 100 ga yaqin tillarni birlashtirgan. Umuman olganda, hozirda dunyoning qariyb 60 foizdan ko'proq aholisi 10 ta eng yirik tillar oilasida so'zlashadilar.

Diniy omil: Etnik madaniyat shakllanishida din ham ma'lum bir amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, bugungi Belgiya davlatining asosiy aholisi ikki xalqdan, ya'ni german tillaridan birida gaplashuvchi flamandlar va fransuz tilida so'zlashuvchi vallonlardan tashkil topgan. Shu bois bu holat ba'zan ayrim muammolarni keltirib chiqarishi ham tabiiydir. Lekin mazkur ikki xalq ikki avtonomiyada yashasalar-da, ular Belgiyaning yaxlitligiga jiddiy xavf tug'dirmaydi. Chunki Belgiyada yashovchi ushbu ikki xalq va ular istiqomat qiluvchi ikki avtonomiya o'rtasida azaldan juda ham mustahkam aloqa o'rnatilgan, ushbu aloqalar umumiy diniy e'tiqod, ya'ni katolitsizm asosiga qurilgan. Tarixdan ma'lumki 1815-yilgi Vena kongressi qaroriga ko'ra Belgiya Gollandiya qirolligi tasarrufiga o'tgan. Lekin oradan 15-yil o'tib belgiyaliklar — flamandlar va vallonlar diniy e'tiqodlari umumiyliigi asosida o'zaro birlashib Gollandiyaga qarshi qo'zg'olon ko'targanlar va mustaqil bo'lganlar. Bu o'rinda shunisi ajablanarliki, flamandlarning ona tili vallonlar tilidan ko'ra gollandlarga yaqin hisoblanadi, lekin ularni vallonlar bilan yagona din birlashtirgani bois ular gollandlarga qarshi vallonlar bilan

birga kurashganlar. Lekin, bu omilni etnosni doimiy ravishda barqaror holatda ushlab turadi deb hisoblash mumkin emas. Bu o'rinda yana bir boshqa qiziqarli misolni keltirib o'tsak. Yevropada yashovchi xorvatlar va serblar garchi bir tilda gaplashishsa-da, lekin amalda boshqa-boshqa xalqlar hisoblanadilar. Chunki, ularni diniy e'tiqodlari bir-birlaridan ajratib turadi. Xorvatlarning asosiy qismi katolik, serblar — pravoslav hisoblanadilar. Aynan mazkur omil asosida etnik madaniyat shakllangan bo'lib, bunda xorvatlar ko'proq G'arbiy Yevropa ta'sirida taraqqiy etsalar, serblar doimo Rossiyaga mo'ljal oladilar. Shu bois ikki xalq orasida o'zaro mojarolar paydo bo'lgan.

V.3. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat

XX asr so'nggida kechgan zamonaviy sivilizatsion jarayonlar etnomadaniyat dinamikasini tubdan o'zgartirib yubordi va buning natijasida dunyo bo'yicha keng rasm bo'lgan ommaviy madaniyatlar shakllandi, deb hisoblash mumkin. Ommaviy madaniyat jamiyatdagi barcha qatlamlar hamda etnik guruhlarda tarqalish shartlari bilan birga o'ziga xos mexanizmni ham yaratgan. Aynan shu sababga ko'ra ommaviy madaniyat — madaniyatdagi umumdunyoviy xususiyatlar — kitoblar, filmlar, radio va televideniye, kiyim-kechaklar, shou-biznes, tok-shou, raqs, sport va shu kabilarni yaratish imkoniyatlari paydo bo'lgan. Ommaviy madaniyat yalpi savodsizlikni bartaraf etish, alohida hududlarning madaniy izolatsiyasini (biqirligini) bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega. Lekin, o'z navbatida shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, hatto ommaviy madaniyatda ham etnik madaniyatdan kirib kelgan etnik xususiyatlarni uchratish mumkin. Shubhasiz, ommaviy madaniyatning shaxsni passiv shakllantirishi bilan bog'liq qarama-qarshi jihatlari ham mavjud.

Dunyo madaniyati. Ommaviy madaniyatgina zamonaviy dunyoviy madaniyat — shahar tipidagi yevropamadaniyatining har bir hududga xos milliy xususiyatlari bilan uyg'unlashgan ko'rinishlari majmuiga aylandi. U doimo milliy madaniyatlar

(kiyim-boshlar elementlari — poncho, sombrero; oziq-ovqatlar — dunyo miqyosida Xitoy restoranlarining yoyilishi; shampan vinosi; adabiyotlar — bugungi kunda butun dunyo bo'yicha Osiyo, Afrika, Lotin Amerika mualliflarining asarlarini sevib o'qimoqdalar; san'at va shu kabilar)ni ma'lum ma'noda ommaviylashtirib boradi. Ommaviy madaniyatning bosh maqsadi aslida ko'proq pul ishlash bo'lsa, mazmunini hammaga, ommaga tushunarli bo'lish tashkil etadi.

Zamonaviy jamiyatda amalda sof etnik madaniyatlarni deyarli uchratish amri mahol. Hozirda har bir madaniyatda etnik jihatdan neytral (umumdunyoviy) va etnik xususiyatlar bilan bezatilgan madaniyatlarni uchratish mumkin. Agar bundan 10—20-yillar avval dunyo xalqlarini umumjahon madaniyatiga (avvalo turmush tarzida) qo'shish jarayoni avj olgan bo'lsa, bugungi kunga kelib ongli ravishda har bir xalq o'z an'anaviy moddiy va ma'naviy madaniyatini saqlashga qaratilgan bir qator tadbirlarni amalga oshirmoqda. Bu madaniyatning markazida turgan munosabatlar stereotipi, ma'naviy qadriyatlarda yorqin namoyon bo'ladi. Amerikalik mashhur antropolog Boas jahondagi madaniyatlar taraqqiyoti borasida madaniy plyuralizm prinsipi ga amal qilgan va u har bir madaniyat o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega deb hisoblagan. Boasning yozishicha, har bir madaniyatni tarixiy ko'rinish shakli sifatida anglash mumkin. Ona zamindagi har bir madaniyat doimiy taraqqiyotda bo'lib keladi va ularning rivojlanish bosqichlari hozirgi kungacha davom etib kelayotgan jarayondir. Shu bois ayrim oldingi tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan primitiv madaniyatlarning turg'unligi to'g'risidagi qarashlar hayotdagi mavjud faktlarga to'g'ri kelavermaydi. Chunki, har qanday turg'un deb hisoblangan madaniyatda ham rivojlanib borayotgan urf-odatlar va ko'rinishlarni uchratish mumkin. Mashhur antropolog olimning ta'kidlashicha, qaysidir bir hindu qabilasining madaniyati rivojlangan Yevropa xalqlari madaniyatidan-da murakkabroq ko'rinishga ega. Odatda, ularning biri yozma adabiy merosga ega bo'lsa, ikkinchisida bunday ko'rinish mavjud emas. Shubhasiz bu madaniyatlararo o'zaro farqdan o'zga narsa emas.

Boas madaniyatni tadqiq qilishda turli-tuman urug'lar va xalqlar madaniyatlarini o'rganishda yaxlit bir tizimli konsepsiya va umumiy nazariyani qo'llash mumkin emas, degan muhim g'oyani ilgari surgan. U «biz butun insoniyat madaniyati taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini yaratishdan avval lokal madaniyatlarning rivojlanish jarayonini to'liq anglab yetmog'imiz zarur», — deb yozgan edi. Shu bois Boas butun uniri davomida garchi bu fanning asosiy maqsadi bo'lmasa-da, ma'lum bir tarixiy-geografik mintaqadagi ma'lum bir madaniyat etnologiyasini har tomonlama mukammal o'rganishga undagan.

Boasning fikricha, madaniyat kishilarning voyaga yetish jarayonida o'zlashtiradigan va o'zlarining madaniy xususiyati deb etirof etadigan munosabatlari yig'indisidir. Qolaversa, uning fikricha, bizning tulumiz, bilimimiz, e'tiqodimiz va hatto bizning ehtiroslarimiz ham bizga tegishli bo'lgan jamoaviy hayotimiz va xalq tarixini to'liq anglatmasligini etnologik ma'lumotlar tasdiqlaydi. Shunday qilib, Boasning mulohazalari *ijtimoiy determinizm* prinsiplariga asoslangan bo'lib, har bir madaniyatni ichki xususiyatlaridan, uning uzatuvchilarini tadqiq qilish orqali namoyon bo'ladi degan g'oya asosiga qurilgan edi. Madaniyatlar orasidagi farqlar yoki o'xshash xususiyatlar ularning geografik joylashuvi yoki tabiiy sharoitiga bog'liq bo'lgan. Madaniyatlar rivojlanishining ma'lum bosqichidagi o'xshashliklar yoki farqli xususiyatlar, madaniy farqlar kelgusida ham saqlanib qoladi degan xulosani anglatmaydi. Umuman olganda, ushbu mulohazalarning aksariyati keyingi davr etnologiyasi uchun asos bo'lgan.

Amerika hindulari orasida uzoq muddat dala tadqiqotlari olib borgan Boas har bir madaniyat ko'rinishini umumiy madaniyat konteksti, ya'ni uning bir qismi sifatida tushunmoq kerak degan xulosaga kelgan. Aynan Boas madaniyatning yaxlit o'zaro ichki tuzilmalarning bog'liqligidan tashkil topgan bir tizim shaklida tadqiq etish borasidagi dastlabki tadqiqotlarga asos solgan. Bir madaniyatdan ikkinchi madaniyatga o'zlashtirilgan elementlar mexanik jarayonni anglatmaydi va madaniy aloqalarning beixtiyor natijasi mahsuli ham emas.

V.4. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar

Tarixiy etnologiya fani etnografiyadan, ya'ni xalqlar turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatini tavsiflashdan boshlangan. XIX asr, XX asrning birinchi yarmida mutaxassis olimlar va tadqiqotchilar tomonidan asosan ma'lumotlarni yig'ish, to'plash ishlari bajarilgan. Ayniqsa, bunga aynan mazkur davrda dunyo bo'yicha olib borilgan mustamlakachilik siyosati ham bevosita ko'maklashgan bo'lib, bu siyosat mustamlaka mamlakatlarning madaniyati, turmush tarzi va umuman milliy xususiyatlaridan to'la xabardor bo'lishni taqozo etar edi.

Tadqiqotchilar tomonidan ma'lum darajada faktik materiallar yig'ilgandan keyin etnologik yo'nalishdagi tadqiqotlarda to'plangan materiallarni umumlashtirish va ma'lum bir nazariy-metodologik konsepsiyaga suyangan holda tahlil qilish jarayoni boshlangan.

Zamonaviy etnologiya fanida tadqiqot mavzusi yanada chuqurlashtirilgan holda dunyodagi eng yirik etnoslardan tortib, eng mitti xalqlarni yanada izchil o'rganishga va ularning an'anaviy hamda zamonaviy turmush tarzi, madaniyatini bilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Umuman olganda, insoniyatning bir necha ming yillik tarixi davomida turli-tuman madaniyatlar mavjud bo'lgan. Har bir madaniyat, shubhasiz, ma'lum bir etnos yoki etnik jamoa ta'sirida shakllanadi. Xilma-xil etnomadaniyatlar orasida olimlar an'anaviy madaniyatni alohida ajratib ko'rsatishadi. An'anaviy madaniyat deyilganda biz turli etnos namoyandalari, ya'ni bir necha avlod vakillari tomonidan asrlar mobaynida yig'ilgan va bir avlodning o'rgatilishi natijasida unutilib ketmagan urf-odatlarni tushunamiz.

Har bir milliy-etnik madaniyat o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va o'ziga xoslik turli-tuman narsa, voqea, hodisa, jarayonlarda namoyon bo'lishi mumkin. Har bir etnik madaniyat o'ziga xos mantiqqa ega va aynan mazkur mintiq asosida ushbu madaniyatga xos asosiy o'zgarmas va ikkinchi darajali o'zgaruvchan xususiyatlarni izohlash mumkin.

An'anaviy milliy madaniyatni yaxlit va ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganish, uning tuzilishi, asosiy ko'rinishlari, shakl-

larini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Shu bois biz etnomadaniyat evolutsiyasi va umumqabul qilingan madaniyat tasnifidan kelib chiqib, xalq madaniyatining asosiy sohalariga e'tibor qaratamiz. Holbuki, etnomadaniyat va uning tarkibiy qismi bo'lgan an'anaviy xalq madaniyat tizimining tarkibiy qismida: xalq donishmandligi, xalq falsafasi, xalq e'tiqodi, xalq pedagogikasi, xalq odatlari, xalq ijodi, xalq o'yinlari, dam olish madaniyati, xalq pazandaligi, milliy liboslar, xalq me'morchiligi, xalq amaliy san'ati, xalq tabobati, xalq turmush madaniyati kabi ko'plab sohalarini ajratsa bo'ladi.

An'anaviy xalq madaniyatining barcha sohalarida avlodlarning dunyoqarashlari, falsafiy tushunchalari o'z aksini topganligi uchun etnomadaniyat tarkibida xalq donishmandligiga alohida e'tibor berish lozim. Buning sababi shundaki, xalqning tafakkur, g'oya, fikr, bilim, dunyoqarashini ifoda etgan etnomadaniyat ko'rinishini xalq falsafiy donishmandligisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalq madaniyatining falsafiy-g'oyaviy mazmuni qanchalik chuqur bo'lsa, uning shakli ham shuncha baquvvat, ijtimoiy ahamiyati kuchli, umri ham boqiy bo'ladi.

Xalq madaniyati deyilganda keng ma'noda etnos hayotidagi barcha qadriyatlar tushunilsa ham, uning tub ma'nodagi negizini xalq an'analari tashkil etadi.

Etnologiya fanida «marosim», «urf-odat», «an'ana», «bayram»lar fanning asosiy tadqiqot obyekti sifatida keng qo'llaniladi. Chunki, har bir xalqning shakllanish jarayoni bilan birga unga xos va mos milliy-etnik an'analar, urf-odatlar, marosimlar va bayram va sayillar shakllanib taraqqiy etadi. Ular kishilar turmush tarzining muhim bir bo'g'ini shaklida tarkib topib boradi.

Etnologiya fani shakllangan davrdan boshlab milliy an'analar, rasm-rusumlar va urf-odatlarni xalq madaniyatining fenomeni sifatida o'rganish fanning dolzarb muammolaridan biri hisoblanib kelgan. Ayniqsa, respublikamizda milliy qadriyatlarimizga va ma'naviy merosimizga davlat miqyosida e'tibor berilayotgan tarixiy bir jarayonda mutaxassis olimlar tomonidan an'anaviy marosimlarimizni tadqiq qilishda ularning yozma tavsifini berish

bilangina cheklanib qolmaslik darkor. Bu borada qadimiy tarixga ega bo'lgan milliy marosimlarning xalq turmushi va an'anaviy madaniyatida tutgan o'rni, ular genezisi va o'ziga xos xususiyatlari hamda saqlanish omillari borasidagi tadqiqotlar muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etib bormoqda. Lekin, hanuzgacha etnologiya, madaniyatshunoslik, folklorshunoslik va xalq turmush tarzi bilan shug'ullanuvchi fanlar doirasida yuqoridagi terminlarning ta'rifi va tavsifi hamda farqli xususiyatlari borasida mukammal nazariy-metodologik qarashlar ishlab chiqilmagan. Shu bois ba'zi hollarda ayrim tadqiqotchilar tomonidan «marosim» va «urf-odat», «an'ana» va «bayram» kabi qator terminlarni sinonim tarzida ishlatish yoki izchil farqlanmagan holda qo'llash holatlari ham uchramoqda. Shubhasiz bu o'rinda «marosim», «urf-odat», «an'ana» va «bayram» atamalarining qanday o'xshashliklari va farqli xususiyatlari mavjud? — degan savol tug'llishi tabiiydir. Bizningcha, ushbu terminlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq, ammo bir-biridan keskin farq qiluvchi tushunchalardir.

«An'ana» — tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tadigan, kishilar madaniy hayotiga ta'sir o'tkazadigan madaniy hodisadir. An'ana o'ziga xos ijtimoiy qoida sifatida kishilar ongiga singgan (umum yoki ma'lum guruh tomonidan), qabul qilingan tartib va qoidalar majmuasi hisoblanadi¹.

Urf-odat tushunchasi esa o'ta keng bo'lib, u o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini — oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlar, o'zaro muomala tarzi hamda barcha marosimlarni butunicha qamrab oladi. Marosim atamasi nisbatan tor tushuncha bo'lib, u shu xalq hayotining ma'lum sohalarida omma tomonidan qabul qilingan, ko'pincha ramziy xarakterga ega bo'lgan va ma'lum kishilar majmui tomonidan maxsus uyushtiriladigan namoyishlardan iborat². Shuningdek **marosim** — inson hayotining moddiy va ma'naviy turmushining talab va ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan va keladigan hodisadir. Har qanday

¹ Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. — T., «Sharq», 2002. — 8 b.

² Sarimsoqov B. Marosim folklori. — T., «Fan», 1986. — 12 b.

marosim u yoki bu xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi¹. Boshqachasi-ga, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo'lgan hayotiy tadbiridir.

«Urf-odat» deyilganda kishilarning turmushiga singgib ketgan, ma'lum muddat takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari ko'nikmasi tushuniladi. Demak, marosim va urf-odatga berilgan qisqacha qaydlardan ham ko'rinib turibdiki, urf-odat tushunchasi xalq hayotining barcha sohasini o'z ichiga qamrab olsa, marosim tushunchasi hayotning muayyan sohalarigagina aloqador, xolos. Urf-odat bir vaqtning o'zida bir shaxs yoki bo'lmasa ko'pchilik tomonidan bajarilishi majburiy qoida bo'lsa, marosim belgilangan shaxslar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan xatti-harakatdir². Jumladan, kichikning kattaga birinchi salom berishi yoki ko'pchilikka kamchilikning salom berishi yoxud mehmonlarga alohida hurmat ko'rsatish, bayram arafasida yaqinlari, keksa qariyalar, qo'ni qo'shnilar holidan xabar olish kabi ko'rinishlar o'zbeklarga xos milliy urf-odatlaridir. Milliy urf-odatlar bo'lsa motam marosimida hasratli motam, sochlarini to'zg'itib qayg'uli ahvolda motam aytimlarini aytib yig'lash motam marosimida ishtirok etayotgan ayrim kishilarnigina vazifasiga kiradi. Urf-odatlar bilan marosim orasidagi o'zaro farqni ular ichidagi ramziy harakatlarning qo'llanilishi darajasi orqali ham anglab olish mumkin. Jumladan, urf-odat o'z ichiga ramziy va ramziy bo'lmagan harakatlarni to'la qamrab olsa, marosim faqat ramziy xarakterdagi xatti-harakatlarnigina qamrab oladi. Qolaversa, urf-odat muayyan xalq uchun asosan, bir xil — o'zgarmas qoida, norma bo'lsa, marosim bir xil xalq doirasida keskin lokal farqlanishlarga ham ega bo'ladi³. Shuningdek, har qanday marosim

---

¹ Sarimsoqov B. Marosim folklori // O'zbek folklori, ocherklar T., 1988. — 152.

² Sarimsoqov B. Marosim folklori. — 13 b.

³ Sarimsoqov B. Marosim folklori. — 13 b.

o'zi mansub bo'lgan xalq urf-odatlarining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shu bois marosimdan urf-odat elementlarini qidirib topish mumkin, lekin urf-odatdan marosimni qidirib bo'lmaydi. Bu o'rinda biroz boshqacharoq tarzda folklorshunos B.Sarimsoqov ta'biri bilan aytadigan bo'lsak, har qanday marosim urf-odat hisoblanadi, ammo har qanday urf-odat marosim bo'la olmaydi¹. Tadqiqotchi olimlar tomonidan o'zbek marosimlari ikkita katta guruhga — oilaviy-maishiy va mavsumiy marosimlariga bo'lingan. Biz mazkur ikki guruh marosimlar haqiqatdan ham marosimlarning asosiy uzvlaridan ekanligini rad etmagan va mazkur klassifikatsiya to'g'ri tasniflash ekanini e'tirof etgan holda marosimlar tasnifiga diniy marosimlarni ham kiritish lozim deb hisoblaymiz. Chunki marosimlarni mohiyatan tahlil qiladigan bo'lsak, diniy marosimlar alohida mustaqil turkumni tashkil etishini anglash qiyin emas. Insonning hayot yo'li bilan bog'liq holda bajariladigan marosimlarning aksariyatini oilaviy urf-odat va marosimlar tashkil etadi. Oilaviy-maishiy marosimlarni esa oilaning u yoki bu a'zosi hayotidagi muhim voqyealarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, quyidagilarga ajratib ko'rsatish mumkin:

- ♦ oilada farzand tug'ilishi va uning tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan urf-odat va marosimlar;
- ♦ nikoh-to'y marosimlari;
- ♦ oila a'zosini so'nggi yo'lga kuzatish, ya'ni dafn etish va ta'ziya bilan bog'liq urf-odat va marosimlar.

Marosimlar tarkibidagi ikkinchi katta turkum marosimlarga yilning turli fasllari bilan bog'liq mavsumiy marosimlar, ya'ni — qishki, bahorgi, yozgi va kuzgi marosimlar kiradi. O'z navbatida mazkur turkum marosimlarni quyidagicha ichki turkumlarga bo'lib tasnif etish mumkin:

1. Qishki marosimlar. Bu turkum marosimlarga yas-yasun, gap-gashtak, birinchi qor yoqqanda o'tkazildagan «qor yog'di» kabi marosimlar kiradi.

2. Bahorgi marosimlar. Bunga dastlabki «shoximoylar» — dalaga qo'sh chiqarish marosimi, yerga dastlabki urug'ni tikish

---

¹ Sarimsoqov B. Marosim folklori. — 13 b.

marosimi, Navro'z, sumalak sayli, «sust xotin», loy tutish, hashar kabi marosimlar kiradi.

3. Yozgi marosimlarga «Choy momo», qovun sayli, uzum sayli kabi marosimlar kiradi.

4. Kuzgi marosimlar. Bu turkum marosimlarga «Oblo baraka», shamol chaqirish va hosil bayrami kiradi.

♦ Diniy marosimlarga hayitlar, mavlud, bibimushkulkushot, bibiseshanba, bibichorshanba, zikr kabi marosimlar kiradi.

Ziyoratgohlarda o'tkaziladigan marosimlar.

Urf-odat va marosimlar maishiy turmush va oila hayoti bilan bog'langan ijtimoiy hodisadir. Urf-odat va marosimlar jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridanoq shakllanib, rivojlanib kelgan. Kishilar o'z hayotlari davomida ko'plab urf-odat va marosimlarda ishtirok etishga tortiladilar, bevosita uning qatnashchisiga aylanadilar.

Har qanday urf-odat va marosimlar muayyan etnosning boshqa etnoslardan farqlanib turishini ta'minlovchi muhim etnografik belgilardan biridir. Ayni vaqtda ushbu urf-odat va marosimlarda inoetnik jihatlar ham aks etib turadi. Negaki, har bir etnosga xos madaniyat mazkur etnosning boshqa etnoslar bilan uzoq davom etgan etnogenetik va tarixiy-madaniy aloqalari natijasining mahsulidir. Bunday jarayon ma'naviy madaniyatda ham, jumladan, urf-odat va marosimlarda ham namoyon bo'ladi.

V. 5. O'zbek milliy mentaliteti

Dunyodagi har bir millatning, shu jumladan, o'zbeklarning ham aqliy-ruhiy qiyofasi, ya'ni milliy mentaliteti o'ziga xos tarixiy, etnik, tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangani bois, uning jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy hodisalar, tarixiy jarayonlarga bo'lgan munosabati ham turlicha bo'lishi shubhasiz. Zero, milliy o'ziga xosliklar uzoq tarixiy davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jarayonlar, tabiiy geografik o'rnashuv, o'zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning

ruhiy-psixologik qarashlari negizida qadimiy an'analar, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi.

Mentalitet yuqorida qayd etilgan xususiyatlardan tashqari millatlarning aqliy-intellektual imkoniyatlari va ruhiy-psixologik o'ziga xosliklarini qamrab oladi. Xarakterdagi o'ziga xosliklarning negizini esa shu xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlari, marosim va ma'rakalarining yaxlit tizimi tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, ular mentalitetning harakatlantiruvchi kuchlari vazifasini o'taydi.

O'zbek xalqi 4 ta katta diniy-mafkuraviy bosqichni (budda, zardushtiylik, islom, kommunistik) o'z boshidan kechirganligi va har bir mafkuraviy-diniy ta'sirlar davri tugaguncha necha avlodlar almashganini va bu jarayonlarning millat fe'l-atvorida o'chmas iz qoldirganini unutmaslik kerak.

O'zbeklar o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir. Tarix guvohlik beradiki, o'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan; ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlangan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi — o'zaro sintezi o'zbek elatini va keyinchalik o'zbek millatini tashkil etgan.

O'zbek xalqining etnik jihatdan ko'p tarmoqli va sertomir ekanligi uning mentalitetida barcha urug' va ijtimoiy qatlamlar uchun umumiy jihatlar, jamoa manfaatlarini himoya qiluvchi fazilatning, ayniqsa, rivoj topishini taqozo etib kelgan. Xalqimiz fe'lidagi bag'rikenglik, hotamtoylik, mehmondo'stlik, o'zaro hamkorlikka moyillik, g'am-anduhli paytlarda nochor kimsalarga hamdardlik, yelkadoshlik fazilatlar ana shu jamoaviy yakkilikni ta'minlash, til va dil, fikr, amal birligini saqlash ehtiyojlaridan tug'ilgan va sayqal topgandir.

Ikkinchi guruh sabablar doirasiga muayyan millat istiqomat qilib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, geografik-hududiy va iqlimiy omillar kiradi. Mamlakatimizning asosan tekislik va cho'llardan iborat keskin kontinental iqlimli, geografik hududda joylashganligi, qahraton qish jazirama issiq, yoz bilan almashinishi, bahor va kuzining shiddat bilan kelishi va ketishi xalqimizning fe'l-atvorida aniqlik va lo'ndalikni, to'porilik, qaynoq mehrni, qattiqqo'llik va intizomni tarkib toptirgan.

Xullas, xalqimizning intellektual ma'naviy qiyofasi — mentalitetiga baho berishda yuqoridagi muhim jihatlarni e'tiborga olish zarurdir.

O'zbeklarning Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalardagi o'troq dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega avtohton xalq ekanligiga xalqimizning ona tabiatga, yerga, suvga, havoga, olovga bo'lgan cheksiz hurmati va ularni e'zozlash bilan bog'liq turfa xil urf-odat va marosimlari, an'anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik udumlari, ko'p asrlik islom sharoitidan qat'i nazar, o'zbek xalqining turmush tarzida, urf-odatlarida saqlanib kelayotgan son-sanoqsiz zardushtiylik elementlari ayniqsa yaqqol ifodalangan. Shuningdek, bugungi kunda o'ziga xos tarzda rivojlanayotgan shaharsozlik va me'morchilik an'analari, boy folklor namunalari, yozma meros, adabiyot, san'atga bo'lgan qiziqishlar, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, koinot va zamin, inson va havo, o'lim va abadiyat haqidagi asotir va rivoyatlarda, asosan o'troq madaniyat sohiblariga tegishli bo'lgan Navro'z, Mehrjon, Sada, Gul sayllari, Hosil bayrami kabi bayram va sayllarning davomiyligi yoki insonning qayg'uli onlari — motam marosimlarida maxsus o'lik xizmatchilari — g'assollar, go'rkovlar ishtiroki bilan bog'liq udumlar, rasum-rusmlar davom etib kelayotganligi fikrimiz dalilidir.

O'zbeklarning asosiy ildizi turkiylardan boshlaganligiga (turkiylikka xos jangovarlik, mardlik, lafz halolligi) bag'rikenglik, saxovatpeshalik, hojatbarorlik kabi xislatlarda o'zining yorqin ifodasini topgan. Biz buni ayniqsa, xalqimizning to'y-tantanalariga o'ta o'chligida, yillar mobaynida yig'ib-terib elga tarqatishdan zavq-shavq olishida, aza va yo'qlov marosimlarini uyushgan holda o'tkazishda, bola tug'ilishidan tortib to motamgacha bo'lgan barcha marosim va urf-odatlarmizda keng jamoatchilik va mahalla ahlining doimo bosh-qosh bo'lishi kabi udumlarda kuzatamiz. Milliy mentalitetimizda turkiylarga xos jihatlar ma'naviy madaniyatimizda chillak, chavgon, uloq ko'pkari, kurash kabi milliy o'yinlarimizda, «quloqtishlar», «beshikkerti», «qalin», «to'qqiz» kabi rasm-rusm va udumlarimizda, qolaversa, otga bo'lgan o'ziga xos

mehr va o'tning motam marosimlarda ishtiroki bilan bog'liq udumlarimizda ham o'z ifodasini topgan, desak xato bo'lmaydi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ming-ming yillar davomida shakllangan milliy mentalitetimiz bizga qo'shni boshqa xalqlardan muallaq, ayri holda, o'zga xalqlardan yashirincha rivojlanmagan. Aksincha, milliy mentalitetimizga biz bilan qo'shni bo'lib yashab kelgan boshqa xalqlarning ma'lum ma'noda ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, o'zbek milliy mentalitetiga forsiy xalqlar va arablar katta ta'sir ko'rsatganlar.

O'zbek milliy mentalitetiga xos jihatlardan yana biri jamiyat hayoti, insonlar turmush tarzining ko'proq an'ana, urf-odatlar orqali boshqarilishidir.

O'zbek xalqi oila qurish an'analari rioya qilishda, qiz uzatish yoki kuyov tanlashda ham quda bo'lmish tomon xususida anchagina ma'lumotga ega bo'lib, ularning ijtimoiy kelib chiqishi, jamoada tutgan o'rni va obro'-e'tiborini hisobga oladi. Agar kuyov yoki kelin bo'lmish tomonning aqli, odobi, husni-malohati bir hissa bo'lsa, ularning qarindosh-urug'lari, avlodning jamoadagi mavqeyi va bu xususdagi jamoatchilik fikri ikkinchi, aksariyat hollarda hal qiluvchi omil vazifasini o'taydi. Farzandlarni yaxshiga qo'shish, bu borada xato qilib qo'ymaslikda jamoa, jamiyat ra'yi, ko'pchilikning kengashli fikri muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham, jamoatchilik fikrining shaxs turmush tarzi, taqdirini belgilashdagi ustuvorlik mavqeyi beqiyosdir. Shu o'rinda «G'arb — qonunlar, Sharq — urf-odatlar asosida boshqariladi», degan iborani eslamoq joiz. Darhaqiqat, Sharqda, shu jumladan o'zbeklar turmush tarzida ham ko'plab urf-odatlar qonunlar darajasida yuqori turadi. Jumladan, oila davrasida yoki keng jamoatchilik o'rtasida o'tkaziladigan barcha marosimlarda mahallaning bosh-qosh bo'lishi, qo'ni-qo'shnichilik an'analari, oila-turmush marosimlaridagi ko'plab urf-odatlar qonun darajasida bajariladi.

G'arbda shaxs jamoaga o'zligini yuzaga chiqarish, iste'dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa insonning ichki, botiniy dunyosi, ruhiyati va shaxsiy hayotiga mutlaqo, umuman aralashmaydi.

Sharqda esa butunlay boshqacha manzarani kuzatamiz. Sharqda jamoaga asosiy e'tibor beriladi. Har bir urf-odat, marosim jamoa, mahalla ahli ishtirokida o'kaziladi. Jamoa insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki, uning umumiy axloqiy me'yorlar doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ajralgan holda ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida baholanadi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqi jamoa manfaatlari, jamoatchilik fikri doirasida, an'ana va urf-odatlarga sodiqlik negizlarida birlashishga moyil va shunga intiluvchi xalqdir. Zero, an'analarning o'zi ham jamoatchilik fikrining barqarorlashgan ifodasidir.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, bugungi kunda o'zbek qadriyatlari urf-odat va marosimlarining an'anaviy o'ziga xos tomonlari jonlanayotgan bir tarixiy jarayonda mentalitetimizdagi jamoaviylikka xos me'yoriy bog'liqlik fazilatini saqlagan holda, uning bir qadar individuallashuvi, unda javobgarlik hissini rivojlantirish, o'zi uchun o'zi hisob bera olish, mustaqil ish tutish, shaxsiy mas'ullik singari xususiyatlarni yanada takomillashtirish zarur. Shu o'rinda afsus bilan aytish kerakki, o'zbek xalqining bir yuz ellik yillik mustamlaka davrida yo'qotgan qadriyatlari saqlab qolishga erishilgan qadriyatlaridan bir necha hissa ko'p bo'lgan. Chor Rossiyasi hamda sovetlar mustamlakachiligi davrida xalqimizga xos bo'lgan hamjihatlik, jangovarlik, har ishda so'z va ish birligi singari fazilatlarga jiddiy zarar yetkazildi. Xalq orasida milliy birlikka in'filishdan ko'ra guruhiiy, etnik, mahalliy va hududiiy ayirmachilikka berilish kuchaydi va bu xususiyatlarga mustamlakachilar tomonidan zimdan zamin yaratildi. Xalq milliiy mentalitetida taqdirga tan berish, hamma narsaga rozi bo'lib ketaverish, loqaydlik kabi xususiyatlar avj oldi. Uzoq davom etgan sobiq sovet davlatining mafkuraviiy tazyiqlari oqibatida ko'plab diniy va milliiy qadriyatlarimiz e'tiborsiz qoldi. Uzoq tarixga ega bo'lgan muqaddas an'ana va marosimlarimiz bid'at, «eskilik sarqiti» deb kamsitildi, milliiy udumlarimizning tarixiiy asoslariga xolisona baho berilmadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, moziydan meros bo'lib o'tgan ana shunday salbiy holatlarga yangicha nigoh bilan qarash,

ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosimizni, o'tmish tariximizni, qolaversa, umummilliy ma'naviy islohotlarni amalga oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi va ular davlat siyosati darajasidagi g'oyat muhim vazifa qilib belgilandi. Bugungi kunda hayotiy zaruratning o'zi xalqimiz fe'l-atvori, mentalitetini yangilashga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda. Lekin, afsuski, bugungi kunda jahon miqyosida kechayotgan boshqa bir muhim jarayon — globallashuv natijasida dunyo xalqlari uchun umumiy etiket, umumiy fe'l-atvor, umumiy mentalitet shakllanmoqda. Bunga bevosita jahon miqyosida kechayotgan siyosiy, iqtisodiy va axborot borasidagi globallashuv ancha kuchli ta'sir qilmoqda. Bunday globallashuv, ya'ni bir xillashuv muayyan ijobiy natijalar berishiga qaramasdan, ko'plab salbiy oqibatlariga ham olib kelmoqda. Bu Sharq gavhari bo'lgan o'zbek xalqining milliy mentalitetiga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada globallashuv o'zbeklarning milliy mentalitetiga xos ko'plab qadriyatlari, marosim va udumlari unutilishiga sabab bo'lmoqda. Shu boisdan ham hozirgi davrda xalqimizning milliy mentalitetini o'zida aks ettiruvchi qadimiy urf-odatlarini, marosimlarini saqlab qolish uchun quyidagilarga alohida e'tibor qaratish zarur:

1. Qadimiy urf-odatlar, folklor namunalari saqlanib kelayotgan mintaqalar (Boysun, Urgut, Shahrisabz kabilar)ni davlat muhofazasiga olish va ularga maxsus maqom berish.

2. Xalq mentalitetidagi ijobiy jihatlarni asrab qolish va saqlash maqsadida etnoekologik jamg'armalar, tashkilotlar tuzish.

3. Xalqimiz milliy mentalitetiga oid eng qadimiy urf-odat va marosimlarni ommaviy axborot vositalari orqali keng targ'ib qilish.

Butun dunyo bo'yicha ulkan globallashuv jarayonlari kechayotgan bir vaqtda o'zbek milliy mentalitetini tadqiq qilish uning umuminsoniy qadriyatlarga nechog'lik mosligini kuzatish imkonini beradi. Qolaversa, xalqimizning qadimiy an'analar, azaliy urf-odat hamda marosimlarga ega bo'lishi o'ziga xos va o'ziga mos milliy mentalitetga ega xalq ekanligini tasdiqlab turibdi.

Seminar mashg'ulotlari rejasi

1. Madaniyatning etnik funksiyasi. Etnik madaniyatning o'ziga xos himoya vositalari.
2. Etnos madaniyati va etnik madaniyat. Etnik madaniyat tuzilishi.
3. Etnik madaniyat va dunyo madaniyati.
4. Etnikstereotiplar, munosabatlar.

Ma'ruza va referat mavzulari

1. O'zbeklarning milliy-etnik xususiyatlari.
2. Yaponlar, xitoylar va o'zbeklar milliy xarakteridagi o'xshashliklar va farqlar.

Adabiyotlar

1. *Карабоев У.* Этнокультура . Т.; «Шарк», 2006.
2. *Козлов В.И.* Этнос и культура (к проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры)// Сов.этнография, 1979. N 3.
3. *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействия. И., 1989.
4. Свод этнографических понятий и терминов. Под общей редакцией академика Ю.В. Бромлея и профессора С.И. Вайнштейна.— М.; Наука, 1995.
5. *Ashirov A.* O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. — Т.; O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

Etnologik dala tadqiqotlarini o'tkazishga doir namunaviy dastur-reja

(An'anaviy mavzular uchun)

Dala tadqiqotlarini o'tkazishda maqsad, o'rganilayotgan hududdagi turli etnik guruhlar, urug'-qabila, elat va millat vakillarining o'ziga xos etnik xususiyatlari, turmush tarzi, xo'jalik faoliyati va urf-odatlarini keng miqyosda o'rganish va amalga oshirilayotgan tadqiqotni zarur etnografik materiallar bilan boyitishdir.

Olib boriladigan tadqiqotga dala ishlarining ikki turi asos qilib olinadi. Birinchidan, aholining etnik tarkibi va XIX asr oxiri — XX asr boshlarida alohida etnik guruhlarining tarqalishi haqida va ikkinchidan, barcha aholi turar joylari asosida urug'-qabilaviy va oila-qarindosh guruhlarining kelib chiqishi haqidagi xalq rivoyatlari, ularning migratsiyasi va ko'chishga sabab bo'lgan turli tarixiy voqealar bayoni.

Tadqiqotning asosiy vazifasi esa birinchidan, aholining etnik tarkibi va joylanishi haqidagi aniq ma'lumotga ega bo'lish; ikkinchidan, hududdagi etnik jarayonlarning muhim omillari — aholining xo'jalik faoliyati, moddiy madaniyati va ijtimoiy turmush tarzi haqida shaxsiy kuzatuv va axborotchilar bilan bevosita suhbat asosida zarur materiallarni yig'ishdir.

Tadqiqotni: o'zbeklar shajarasi va avlod-ajdodlar muammosi, urug'-qabilachilik an'alarining xarakterli jihatlari, an'anaviy mashg'ulotlari va xo'jalik faoliyati, moddiy madaniyati, ijtimoiy munosabatlar va mahallachilik an'analari, oilaviy-maishiy turmush an'analari, diniy tasavvurlar va ular bilan bog'liq turli marosimlar, urf-odatlar mavzularida olib borish rejalashtirilgan.

Mazkur dasturiy rejaga binoan, ilmiy izlanishlar amalga oshirilayotgan hududdagi XIX asr oxirlaridan boshlab to hozirgi davrgacha bo'lgan zamonaviy etnik jarayonlar ham tadqiq etiladi va o'sha davrdagi etnik jarayonlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi.

Quyida xo'jalik faoliyatning dehqonchilik, chorvachilik sohalari va shuningdek, qishloq, jamoa va qo'shni jamoa munosabatlarini

o'rganish uchun dasturlar berilgan. Qolaversa aholining etnik tarkibi, joylanishi, shajarasi va ijtimoiy munosabatlar, to'y, oila va nikoh munosabatlarining o'ziga xosligini aniqlash uchun namunaviy so'rovnoma tuzildi:

I. Umumlashtiruvchi ma'lumotlar olish uchun so'rovnoma.

II. «Dehqonchilik va suv inshootlari» mavzusini maxsus o'rganish.

III. «Chorvachilik» mavzusini maxsus o'rganish dasturi.

IV. Moddiy madaniyatni o'rganish uchun namunaviy so'rovnoma.

V. To'y, oila va nikoh munosabatlarini o'rganish uchun so'rovnoma.

I. Aholining etnik tarkibi, joylashishi, avlod-ajdodlar shajarasi, xo'jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlar haqidagi qisqacha namunaviy so'rovnoma

1. Qaysi millat vakilisiz?

2. Qaysi urug'dansiz? (to'p, elat, el va h.k.)

3. Siz yashayotgan qishloqda faqat bir urug' vakillari yashaganmi yoki boshqa urug' vakillari ham bo'lganmi?

4. Agar boshqa urug' vakillari ham yashagan bo'lsalar, ular bilan nikoh, qo'shnichilik munosabatlari qanday bo'lgan?

5. Qishlog'ingizda qon-qarindoshlik munosabatlari qanday bo'lgan?

6. Siz o'z shajarangiz xususida qanday ma'lumotga egasiz?

7. Ajdodlaringizning bu yerga kelib qolishi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?

8. Qishloq-jamoa ahli va urug'-qabilangiz o'tmishda qanday xo'jalik turlari bilan shug'ullangan?

9. Dehqonchilik va suv xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari qanday bo'lgan?

10. Ziroatchilikda sug'orma dehqonchilik birinchi o'rinda turganmi yoki lalmikorlik?

11. Xo'jalikda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik qanday ahamiyat kasb etgan?

12. Qanday sug'orish tarmoqlari bo'lgan?
13. Ekinlarni sug'orishda qanday usullardan foydalanilgan?
14. Dehqonchilikka oid qanday urf-odat va marosimlarni bilasiz?
15. Chorvachilikka daxldor marosimlar qanday o'tkazilgan?
16. Chorvachilikning qaysi tarmog'i yetakchi o'rinda turadi?
17. Chorvachilik va hunarmandchilikda sulolachilik an'analari saqlanib qolganmi?
18. O'tmishdagi uy-joy qurilishi bilan hozirgi qishloq sharoitidagi turar-joylar qurilishidagi tafovutlar haqida so'zlab bering?
19. Hunarmandchilikning qanday turlari bo'lgan?
20. Yaqin o'tmishdagi maishiy xizmat inshootlari — tegirmon, juvoz, turli to'qimachilik dastgohlari saqlanib qolganmi?
21. Madrasa, masjid va turli maishiy xizmat inshootlari qurilishida urug' yoki qishloq jamoalari ishtiroki qanday bo'lgan?
22. Yaqin o'tmishdagi mahallachilik an'analari hozirgi vaqtda qanday davom etmoqda?
23. Oilada (mahallada) mahallaning yoki jamoaning roli qanday bo'lgan?
24. Jamoada, mahallada nikoh, sunnat to'yi va turli urf-odatlar bilan bog'liq marosimlar qanday amalga oshirilgan?

II. «Dehqonchilik va suv inshootlari» mavzusini o'rganish dasturi

Dehqonchilik — O'zbekiston aholisining qadimgi mashg'ulotlaridan biridir. Asrlar va ming yilliklar davomida ko'plab dehqonchilik tajribasi va usullari, nozik fenologik (o'simliklar va hayvonot dunyosidagi mavsumiy o'zgarishlar) kuzatishlar to'plangan. Dehqonchilik tajribalari davomiylik bilan ajdodlardan avlodlarga o'tib borgan.

O'zbekiston hududining kam yog'ingarchilik bo'ladigan issiq iqlimi — murakkab sug'orish tizimi vositasida mahsuldor sug'orma dehqonchilikning keng tarqalishiga olib kelgan. Shuning uchun ham dasturda dehqonchilik sug'orish inshootlari bilan mustahkam bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. Ko'p asrlar davomida turli chorvador etnik guruhlar dehqonchilik bilan shug'ul-

lanuvchi o'troq, yarim o'troq aholi bilan aloqada bo'lgan va ularning bir qismi o'troqlashgan. Shuningdek, chorvadorlar mahalliy aholidan dehqonchilik tajribalarini o'rganib, o'zlarining etnik va madaniy-xo'jalik xususiyatlariga asoslanib, o'ziga xos tarzda dehqonchilik bilan shug'ullananganlar.

Tadqiqot jarayonida nozik dehqonchilik usullari va azaliy o'troq dehqon aholining sug'orish tajribalarini o'rganibgina qolmasdan, chorvador, yarim o'troq etnik guruhlarning ekstensiv va nomuqim dehqonchilik va sug'orish usullarini ham tadqiq qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dastur, asosan, O'zbekistonda XX asr ibtidosida an'anaviy dehqonchilik va sug'orish usullarining qay holatda mavjud bo'lganligini o'rganish uchun mo'ljallangan.

Imkoniyatdan kelib chiqib (manbalar mavjudligini hisobga olib) bir qadar oldingi davr, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmiga daxldor ma'lumotlar ham yig'iladi.

Dehqonchilik va sug'orish usullarini o'rganish uchun dehqonchilik mashg'ulotida katta yoki kichik rol o'ynagan milliy guruhlar aralashgan xo'jalik tiplarining tarqalish arealini aniqlash ham muhimdir. Bu xo'jalik tiplari ikki asosiy guruhda birlashadi:

1) vohaning sun'iy sug'orishga asoslangan intensiv dehqonchilik xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi o'troq aholisi;

2) dehqonchilikni (asosan ekstensiv) chorvachilik bilan qo'shib olib boruvchi yarim o'troq aholi.

Materiallarni yig'ish va qayd qilishda uning geografik joyini aniqlashtirib, qaysi etnik guruh va geografik maydonga tegishli ekanligini yoza bilishni ta'minlash darkor.

Ushbu dasturda yangi materiallar yig'ish bilan bir qatorda ilgari olib borilgan tadqiqotlardan, arxiv materiallaridan, Respublikamizdagi muzey fondlarida mavjud ma'lumotlarni to'plash va qiyosiy tahlil qilish ko'zda tutiladi. O'zbekiston hududidagi dehqonchilik va suv inshootlari tarixini chuqur va to'liq o'rganish uchun ma'lum bir tarixiy davrga tegishli bo'lgan ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

I. Umumiy ma'lumotlar

1. Dala tadqiqotlari o'tkazilayotgan yoki materiallar to'planayotgan hudud. Aholi punkti, ma'muriy hudud nomi. Ilgari qanday ma'muriy birlik tarkibiga kirgani, oktabr to'ntarishidan oldingi ma'muriy bo'linish.

2. Qisqacha geografik tasnifi.

3. Aholining etnik tarkibi (lokal, qabilaviy va boshq.). Soni va tarqalishi.

4. O'rganilayotgan hududdagi turli etnik guruhlarining asosiy xo'jalik turlari va ularning nisbati. O'rganilayotgan davrda aholining xo'jalik faoliyati yo'nalishidagi o'zgarishlar.

5. Yordamchi xo'jalik tarmog'i.

II. Ekin maydonlari va ish hayvonlari

1. Ekin maydonlari va ularning qishloq xo'jaligida bo'linishi. Turli etnik guruhlarda ko'proq tarqalgan ekin turi.

2. O'rganilayotgan aholi guruhida dehqonchilik mashg'uloti ma'lum tizimining ko'payib borishi:

a) sug'oriladigan yerlar va uning turli formalari: yirik vohada, tekislikda va daryo vodiylarida; tog'oldi kichik vohasi, tog' kichik vohasi; doimiy ravishda sug'orilmaydigan dehqonchilik. Sug'orilmaydigan dehqonchilik (lalmi) va boshqalar.

3. Turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida ekin maydonlarining taqsimlanishi.

4. O'troq dehqon aholida ish hayvonlari, qishloq xo'jalik ishlarida ulardan foydalanish. Ish hayvonlarining miqdori va turli etnik guruhlarda ularning farqi. Chorvani boqish: xususiy xo'jalikda chorvani oila a'zolari tomonidan haydash, jamoa bo'lib boqish, chorvani boqishga (haydovga) topshirish.

III. Suv inshootlari

1. O'rganilayotgan hududda dehqonchilik tizimining tarqalishi: tartibga solingan suv inshootlari; lalmikorlik; tartibga solin-

magan suv inshootlari — vaqtinchalik suv manbalari, suv yig'ladigan inshootlar, qurib qoladigan ko'l va boshqalardan foydalanish.

2. Oqava suv va chig'ir vositasida sug'orishning tarqalishi va ularning nisbati.

3. Korizlar va ularning tarqalish zonasi.

4. Sug'orish kanallari, suv bilan ta'minlash manbalari (daryo, irmoqlari, ariq, ko'l, tog' daryosi, buloqlar).

5. Sug'orish inshootlari turlari — to'g'onlar, dambalar, suv taqsimlash quurilmalari.

6. Sug'orish usuli: a) ariqlarda jo'yaklar bo'ylab suv qo'yish; b) pol olinadigan joylarda suvni bostirish. v) vaqtinchalik ariqlar va boshqalar. Turli qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish farqlari.

7. Navbati yoki vaqti bilan ekiladigan ekinlarning farqlari;

a) yer haydovidan oldingi ekin;

8. Xonliklarda xususiy va jamoa bo'lib suvdan foydalanish. XIX asr o'rtalari — XX asr boshlarida suvdan foydalanish tartibining o'zgarishi. Suvni olish vaqtini muvofiqlashtirish. Sug'orishda suv me'yori. Suvni navbat bilan olish, sutka davomidagi navbat, sutkalik va boshqalar. Maydondagi ekinlar uchun kanallarning bo'linishi (bosh, o'rta va quyi «quloq»). Suvni taqsimlovchi kishi, quyi suv ma'murligi, kanallarni rostdash, suv haydash.

9. Sug'orish tizimining boshqarilishi. Turli tarixiy davrlarda sug'orish ishlari majburiyati. Suv ma'murligining tuzilishi, umumiy xarakteri va farqlari.

IV. Qishloq xo'jaligi qurollari

1. Yer haydash qurollari. Ularning turi va har xilligi:

a) Turkiston omochi; b) tekislikda yer haydash uchun katta omoch tishi.

2. Temir omoch tishining tarqalishi. Turlari va shakllari. Temir pluglarga ega bo'lgan xo'jaliklarning o'ziga to'qligi darajasi.

3. Yer haydash qurolining qismlari. Ularning o'lchamlari. Yasalgan materiallar.

4. Bo'yinturuq. Uning qismlari va ularning o'lchamlari. Nomlanishi.

5. Mola va uning turlari. Dandona. Ularning qismlari va o'lchamlari. Yasalgan material.

6. Yerni yumshatish va qazish uchun ishlatiladigan qurollar — ketmon, bel. Ularning turlari, qismlari, o'lchamlari, ishlatilish usullari. Nomlanishi.

7. O'rim qurollari — o'roqlar, ularning turlari, o'lchamlari. Yasalgan material. Ishlatish usullari.

8. Yanchish va sovurish qurollari. Mola, belkurak, shoxa, yava, g'alvir. Mahalliy nomlari.

9. Qishloq xo'jaligida yuklarni tashish va bir yerdan ikkinchi joyga ko'chirish moslamalari. Arava, chana. Ularning tuzilishi va tarkibiy qismlari. Yuklarning joylanishi. Ot va eshakda tashish. Zambil va g'altak-arava.

V. Qishloq xo'jalik ishlari

Dala ishlari.

1. Sug'orma va lalmi hududlarda yerni ekishga tayyorlash. Sho'rini yuvish, o'g'itlash.

2. Almashlab ekish va asosiy qishloq xo'jalik ekinlari; don ekinlari — bug'doy, arpa, jo'xori, sholi, tariq va h.k.; dukkakli — mosh, no'xat, loviya; yog' olinadigan — kunjut, zig'ir; yemish — beda va b.

3. Ekin: lalmi, sug'orma; bahorgi, kuzgi. Ekish usullari.

4. Ekinlar parvarishi; sug'orish, yagana, chopiq. Qo'riqlash.

5. Hosilni yig'ish usullari.

6. Yanchish. Xirmon.

7. Donni saqlash usullari.

8. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashning sodda usullari va qurollari. Keli. Objuvoz. Toshtegirmon.

Poliz, sabzavotchilik, bog'dorchilik, uzumchilik.

1. Yerni ekishga tayyorlash, o'g'itlash.

2. Poliz ekinlari — qovun, tarvuz, qovoq va b.; sabzavotlar — sabzi, piyoz va b.; mahalliy navlarning nomlanishi. Keyinchalik

paydo bo'lgan ekinlar: kartoshka, karam, pomidor. Mevali daraxtlar: o'rik, olma, olxo'ri, nok, anor, behi va b. Uzum, uzum navlari.

3. Ko'chat ekish, nihol yetishtirish. Bog' va uzumzorlar. Mahalliy nav tanlash.

4. Parvarish.

5. Hosil yig'ish (ekin turlariga qarab).

6. Sabzavot, meva, poliz mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash.

VI. Dehqonchilik va sug'orish bilan bog'liq udum, e'tiqod afsonalari

1. Dehqonchilik piri haqida tasavvur. Qishloq xo'jalik ishlarini boshlash bilan bog'liq udumlar — ho'kiz shoxini moylash, ziyofat va h.k. Ish boshlanadigan kunlar.

2. Qurg'oqchilik yoki cho'zilib ketgan yog'ingarchilik bilan bog'liq udumlarda sehrgarlik harakatlari. Marosimiy qo'shiqlar. Qurbonlik qilish.

3. Hosil yig'ish bilan bog'liq urf-odatlar. O'rim-yig'imni boshlash. Hosildan «xudoning haqi»ni ajratish.

4. To'g'on va ariqlar qurilishi bilan bog'liq udumlar.

VII. Dehqonchilik taqvimini

Dehqonlar taqvimining turlari. Vaqtni inson tanasi qismlari bilan hisoblash (tojikcha Hisobi mard). Fenologik belgilar asosida tuzilgan taqvim. Qishloq xo'jalik ishlarining boshi va nihoyasining taqvim bilan aloqadorligi.

III. «Chorvachilik» mavzusini o'rganish dasturi

Chorvachilik — O'zbekiston aholisi xo'jalik faoliyatining asosiy va eng qadimiy turlaridan biri. Boshqa hududlar aholisining chorvachiligi bilan ko'pgina o'xshash jihatlari bo'lsa-da, O'zbekistondagi etnik guruhlarining har birida uy hayvonlarini boqishda o'ziga xos usullar va jihatlar bo'lishi tabiiy. Shu bilan

birgalikda, hatto bir elat istiqomat qiladigan hududda ham chorvachilik xo'jaligini yuritishdagi tabiiy-geografik sharoitlar tufayli, qo'shni xalqlarning ta'siri yoki ijtimoiy-iqtisodiy sabablar natijasida xilma-xil usullardan foydalanganligini kuzatishimiz mumkin.

Tadqiqotchi chorvachilik xo'jaligining o'rganilayotgan davrdagi qadimdan shakllangan bir qancha tiplarini uchratishi mumkin. Bular, yarim o'troq chorvachilik yoki o'troq xo'jalikning bir sohasi sifatidagi chorvachilik bo'lishi mumkin. Bu chorvachilik tiplari turli joylarda o'ziga xos variantlarga ega bo'lishi ham mumkin. O'troq aholida chorva boqishning qo'ra yoki qo'ra-yaylov tizimi, yarim o'troq aholida haydov-yaylov tizimi, ko'chmanchi aholida esa yaylov tizimi ustun turgan.

Ko'pgina chorcador elatlar asosiy mashg'ulotlari bilan birga ozmi-ko'pmi darajada dehqonchilik bilan ham shug'ullanganlar. Bu holat ularning turmush tarzi, moddiy madaniyatida ham o'z aksini topgan.

Chorvachilikni tadqiq etishda turli xil manbalardan: adabiyotlar, arxiv materiallari, muzey to'plamlari, fotosurat, surat va boshqalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ushbu dastur O'zbekiston hududida dala tarixiy etnografik materiallar yig'ish uchun qo'llanmadir.

Materiallar yig'ishda quyidagi spetsifik, o'ziga xos usullardan foydalanish ko'zlangan maqsadga erishishda tadqiqotchiga yordam beradi:

1. Tadqiqotchi o'rganilayotgan etnik guruhning chorvachilik xo'jaligi xarakteri haqidagi hamma materialni shu etnik guruh yashayotgan barcha hududlar bo'yicha aniq geografik lokal-lashtirishga katta e'tibor berishi kerak.

Shu sababli dalaga chiqishdan oldin o'rganilayotgan etnik guruhning chorvachiligini xarakterlaydigan asosiy adabiyotlar bilan tanishib, mavzuning o'rganilishi darajasini aniqlashtirish lozim. O'rganilayotgan hududning geografik xaritasiga ega bo'lishi katta ahamiyatga ega.

2. Dala tadqiqotlari davomida tasviriy materiallar, fotografiyalar, chizmalar, rejalar, sxemalarni to'plash, chorvachilikning asosiy

tiplari va usullarini tasvirlashda ulardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Hayvonlarning alohida turlarini ko'paytirish — qo'ychilik, yilqichilik haqida material to'plash, sutchilik xo'jaligi, xalq veterinariyasi, xo'jalik binolari ham alohida mavzu bo'lishi mumkin. Chorvachilik xo'jaligining mavusmiy sikllari (m-n: qishki mavsum)ni tasvirlab berish ham mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonini o'rganishda unga tegishli terminlarni astoydil yozib olib, tasvirlash jarayonida izohlovchi sxema va chizmalar, fotosuratlar qilish zarur.

Chorvachilikda ishlatiladigan mehnat qurollari va boshqa buyumlarni tasvirlashda qurollar va buyumlar hamma qismlarining mahalliy nomlari keltirilishi, ularning o'lchamlari, yasalgan xom-ashyo, qurol ishlatilayotgan vaqtdagi texnik o'rni berilishi lozim; chizma va suratlari chizilishi darkor. Qurolning tarqalish darajasi va ishlatilishi haqida ma'lumot berilishi va terminologiya yozilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yillik ko'chish siklini tadqiq etilayotgan vaqtda xaritada ko'chish yo'li, undagi yaylovlar, qishlovlar, quduqlar, daraxtzorlar bilan birga tushirilishi kerak. Qo'shni xalqlardan olingan chorvachilik usullari haqidagi ma'lumotlarga alohida e'tibor qaratilsa yanada yaxshiroq natijaga erishiladi.

I. Umumiy ma'lumotlar

1. Tadqiqot o'tkazilayotgan joy haqidagi ma'lumotlar.
2. Etnik guruh.
3. Chorvachilik xo'jaligi tipining dehqonchilik bilan bog'liqligi. Xo'jalikka tabiiy-geografik sharoitning ta'siri.
4. Chorva: a) chorva turlari, ularning podadagi nisbati, xo'jalikda u yoki bu turning qachon paydo bo'lganligi, azaliymi yoki keyinchalik kirib kelganligi; b) hayvonlarning zotlari, ularning yaxshilanishi. Uy hayvonlari har xil turlarining xo'jalikdagi ahamiyati. Ishchi, sog'iladigan, miniladigan uy hayvonlari turlari. Hayvonlar yoshini aniqlash usullari; v) chorvaning hamma turlarining jinsi va yoshiga ko'ra atalishi; g) chorvani

tamg'alash, qanday hayvonlarga tamg'a qo'yiladi? Tamg'alash usullari va qurollari. Turli etnik guruhlarga xos tamg'alarning tuzilishi. Hayvonlarning quloqlari va burun (ot)lariga tamg'a va belgilarning qo'yilishi.

II. Chorvador xo'jalikning tashkiliy tuzilishi

1. Chorvachilik tipi (og'il, og'il-yaylov, haydov, yaylov).
  2. Ko'chmanchi, yarim o'troq va o'troq chorvachiligi rayonlarida chorvachilik xo'jaligini tashkil etish prinsiplari:
    - a) chorva bilan ta'minlash darajasiga ko'ra xo'jalikni tashkil qilish farqlari. Ko'chmanchi ovullari (qishki va yozgi);
    - b) chorvani birgalikda boqish uchun uyushish;
    - v) ovuldagi urug'lar tarkibi;
    - g) ko'chish davridagi ovullar uyushmasi, yaylovlardan birgalikda foydalanish. Ko'chmanchi va yarim o'troq xo'jaliklarning xususiyatlari;
    - d) o'troq dehqonchilik xo'jaliklarida uy hayvonlarini saqlash va boqish. O'troq xo'jaliklarida haydov-yaylov tizimining qo'llanilishi. Ba'zi o'troq guruhlarida yozgi yaylovlarga ko'chib borish.
  3. Ko'chmanchi chorvadorlarning yarim o'troq va o'troq xo'jaliklar bilan (ayniqsa yozgi boquvda) o'zaro munosabatlari. Haydov chorvachiligida ovulda qoladigan aholi bilan aloqaning yo'lga qo'yilishi.
- Ko'chmanchi chorvachilikda o'troq va yarim o'troq xo'jalikka o'tish, uning sabablari.

III. Chorvachilik xo'jaligidagi yillik sikl

1. Yaylov. A) yaylovlarning mavsumlar bo'yicha taqsimlanishi. Ularning joylashuvi. Ulardagi o'simlik turlari. Turli chorva hayvonlarining yaylovda bo'lish muddatlari.
- Ko'chmanchi va yarim o'troq chorvadorlarning har xil chorva turlari uchun maxsus yaylovlarning bo'lishi. Yaylovlarning chegaralanishi.

B) jamoa va urug' yaylovlari prinsipining saqlanganligi. Yaylovlarning egalari. Yaylovdan foydalanganlik va undan haydab o'tganlik uchun haqning undirilishi.

V) chorvadorlarning turli guruhlariga uchun ko'chish yo'llari.

G) jamoalarga yaylovlar biriktirilganligining huquqiy asoslari. Yaylovlar ijarasi.

2. Suvloqlar. Suvloqlarning tashkillashuvi (turli joylarda). Quduqlar, ularning tiplari (chuqur, sayoz), tuzilishi. Quduqlar qazishda ishlatiladigan qurollar. Egalik qilish. Foydalanish prinsiplari. Quduqlardan foydalanish huquqi.

Suv idishlari (chelak, mesh). Quduqdan suvni tortib olish usullari (arqon, tishong). Suvni chiqarishda hayvon kuchidan foydalanish. Hayvonlar suv ichishi uchun tog'oralar, novlar va ularning tuzilishi.

Quduqlardan boshqa sun'iy suvloq qurilmalari.

Tabiiy suvloqlar va ulardan foydalanish.

3. Turli mavsumlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi tomonidan chorva boqilishi va ko'chib yurilishi.

A) qishki saqlash va boqish. Qishlovlar va qishlov oldi yaylovlari. Ularning joylashuvi va nima sababdan shu hududda joylashganligi. Ulardan foydalanish qoidalari.

Qishki boquv uchun yaylovning ajratilishi. Qishki yaylovning taqsimlanishi. Qishlov o'tov, qishki xo'jalik binolari, qo'ra, don o'ra va b.

Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xo'jaliklarda qishki ko'chuv, uning davomiyligi, manzillar orasidagi masofa, manzilda to'xtash davomiyligi. Ko'chish tartibi. Chorvaning tunashi uchun go'ng qatlamli joylarning tanlanishi. Chorvadorlarning egallangan quduq, buloq, manzillarning belgilashi (belgi qo'yish).

Qishki yaylovlarda har xil chorva turlarini saqlash rejimi va boquv xarakteri. Qorli vaqtda chorva boquvidagi navbat almashuvi. Chorva boqish prinsiplari (jamoalar, ovul, aralash yoki alohida).

Og'ilda saqlanadigan chorva turlari (ish hayvonlari, miniladigan otlar, bo'g'oz sigirlar va h.k.).

Chorvani qishda qo'shimcha oziqlantirish uchun ishlatiladigan yemish (xashak, somon, don, beda). Qish uchun tayyorlanadigan yemish, ozuqa hajmi. Chorvani oziqlantirish yo'llari. Qishki suvloq.

Hayvonlarni oziqlantirish uchun qo'llanadigan moslamalar (oxur, tog'ora, to'rva va h.k.).

Yarim o'troq chorvadorlarda yilqi va qo'ylarning qishki haydovi. Yilqi uyurlari va qo'ylarni qattiq qish va bo'ronlarda qo'shimcha oziqlantirish (nima bilan, qancha vaqt).

Qishki yaylovlarda cho'pon va yilqichilarning yashash sharoiti. Ularning turar joyi, kiyimi va ovqatlanishi. Cho'ponlarning aslaha-anjomlari: xalta, tayoq va b. qurollari.

Cho'pon itlari. Ularning turlari. Tarbiyalash usullari. Cho'ponlar taqviimi. Joyni aniqlash usullari.

Cho'ponlarning vazifalari. Yollash shartlari. Cho'pon va yilqichilarning haqini to'lash (narsa yoki pul bilan).

B) chorvani bahorgi, yozgi va kuzgi haydovi. Bahorgi yaylovga chiqish muddati. Yaylovlarni aylanib chiqish. Muddatini kim aniqlagan va kimlar boshlab bergan? Bahorgi yaylovlarda yerga buyumlarning ko'mib qo'yilishi. Bahorgi yaylovga ko'chish bilan bog'liq udumlar. Ko'chishdagi harakat tartibi. Ovul va ovul guruhlarining harakati. Yo'l va manzillarni kim tanlagan? Chorva qanday haydalgan (birga, tur-turi bilan)? Haydash tartibi va sharoiti. Karvon tarkibi va uni tasvirlash. Yuk ortiladigan va miniladigan hayvon turlari. Oilalarning ko'chish tartibi. Karvon boshlig'i. Ko'chuvning xo'jalik xarakteriga mos ravishda harakat tezligi va yo'nalishi. Bir kunlik yo'lning o'rtacha uzoqligi. Ko'chish davridagi oziq-ovqat zaxirasi.

Bahorgi va yozgi yaylovlarning joylashuvi va ularda turish muddatlari. Poda, otar va ularni to'ldirish prinsiplari. Turli chorva mollarini boqish. Yozgi yaylovlardan foydalanish. Hayvonlarni sug'orish. Tuz berish. Chorva boqish va qo'riqlashda ishlatadigan hayvonlar. Uzoq ko'chib o'tish va bahorgi, yozgi va kuzgi yaylovlardagi uzoq muddatli manzillarda ovuldagi turli ijtimoiy guruhlariga mansub xo'jaliklardagi xo'jalik ishlarining turlari (nasl olish, sut mahsulotlarini oldindan tayyorlab qo'yish,

chorvachilik xomashyosini qayta ishlash, sovun qaynatish, qish uchun kuzda go'sht va moy tayyorlash va b.).

IV. Nasl olish yoki hayvonlarni saqlash va boqish

Turli hayvonlarda bir erkak hayvonga to'g'ri keladigan urg'o-chi jonivorlarning soni. Vaqtdan oldin urchishning oldini olish choralari. Urchitishni boshlashdan oldingi udumlari.

Turli hayvonlarda ommaviy bolalash davri. Doimiy ko'chib yuruvchi chorvadorlarning bolalatishni tashkil etishi. Turli hayvonlarning tug'ishiga yordamlashish usullari. Nasl olish bilan bog'liq udumlar. Yangi tug'ilgan jonivorlarni parvarishlash. Qo'zi va uloqlarni saqlash uchun o'tovlar yoki maxsus joylar qurilishi. Bo'taloq yoki buzoqlarni saqlash. Uzoq ko'chuvlarda yosh hayvonlarni tashish. Ularning emizilishi va onasidan ajratish.

Yosh hayvonlardan nasl uchun erkaklarini ajratib olish. Qolgan erkak hayvonlarni bichish usullari. Bichish qurollari va mutaxassislari.

Yosh hayvon (qo'zi, qulun, buzoq, bo'taloq)larni arqonlash. Arqonlash usullari va irimlari. Yosh hayvonlarni onasi tomonidan emizishga to'sqinlik qiladigan moslamalar.

Toy va bo'taloqlarni egarga o'rgatish usullari. Minib yurish va yuk tashishda ishlatiladigan moslamalar. Qamchi turlari. Hayvonlarni tutish uchun qurol va moslamalar (arqon, sirtmoq).

Tushovning har xil turlari (arqon, teri, temir).

V. Sutchilik xo'jaligi

Qo'y, echki, tuya, biya, sigir sog'ish usullari. Ishlatiladigan idishlar. Sog'ishda erkak, ayol, o'smir va bolalarning ishtiroki. Qo'zi, uloq, buzoq, qulunlarni emdirib olish. Sog'ishda iydishning turli yo'llari.

Turli hayvonlar sutining ishlatilishi. Sut mahsulotlarining turlari va ularni tayyorlash usullari. Sut mahsulotlarini tayyorlash, saqlash va tashishda qo'llanadigan idishlar. Saryog' olish. Sut mahsulotlarini oldindan tayyorlab qo'yish.

Vaqt hisobi.
G) sinchi. Izchi.

XI. Marosimlar, udumlar va diniy sehrgarlik usullari

Uy hayvonlarining kelib chiqishi haqidagi afsonalar. Chorvachilik pirlari. «Arvohi pir» marosimi. Hayvonlarga o'lat yoki boshqa kasalliklar tekkanda jamoa bilan yoki yakka tartibda duolar o'qilishi.

Qurbonlik qilinadigan hayvonlar. Jonivorlarga sig'inish sarqitlari. Tumorlar. Isiriq tutatish.

IV. Moddiy madaniyat mavzusini o'rganish uchun namunaviy so'rovnoma

I. Uy-joy va uy-ro'zg'or buyumlari.

A) qishloqlar, ovullar.

1). Qishlog'ingizni nomi. U nima sababdan shunday nomlangan?

2). Qishloqning geografik joylashish o'rni (tog' yonbag'ri, daryo bo'yi va dasht zonasi).

3). Qishlog'ingiz qachon paydo bo'lgan?

4). Qishloqning (ovulning) mahalla yoki guzarlarga bo'linishi va nomi.

5). Ular nima sababdan shunday nomlangan?

6). Qishlog'ingizda bozor, masjid, hammom va turli maishiy inshootlar bormi?

7). Qishloqdagi uy-joylarning joylashish tartibi.

8). Qishloqda va qishloq atrofida muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar va tarixiy yodgorliklar bormi?

B) uy-joylar.

1. Uy-joylarni tiklashda qanday qurilish ashyolaridan foydalanilgan?

2. Turar-joylar qanday reja asosida qurilgan va asosan necha xonadan iborat bo'lgan?

3. Xo'jalik binolarining qurilish tartibi va maqsadlari.

4. Hovli alohida devor bilan o'ralganmi?
  5. Uy-joy va xo'jalik imoratlarining xashar (ko'mak) yo'li bilan qurilishi.
  6. Turar-joylarning qurilishi va yangi uyga ko'chib o'tish bilan bog'liq urf-odat va irimlar.
  7. Hovli ichki va tashqi qismga bo'linadimi?
  8. Mehmonlar uchun alohida joy ajratilganmi?
  9. Uyning dunyo tomonlariga nisbatan joylashuvi (qiblaga nisbatan).
  10. Uy-joylarni pardoqlash ishlari qanday amalga oshirilgan (eshik, deraza va tokchalarning joylashish tartibi)?
  11. Uy ichi qanday jihozlangan?
  12. Uyni pardoqlashda an'anaviy xalq amaliy san'ati (yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, naqshlar) qo'llanilishi.
  13. Yerto'la va bolaxonalar bo'lganmi?
  14. Xo'jalik binolari — tandirxona, omborxona, oshxona, o'tinxona va molxonalarning uyga nisbatan joylashishi.
- V) ko'chma uylar (o'tov, kapa, chodir va h.k.)*
1. O'tov, kapa, chodir kabi vaqtinchalik ko'chma uylar asosan, qayerlarda qurilgan (tog' yonbag'ri, adir, daryo bo'ylari va dashtlar)?
  2. Ko'chma uylarda istiqomat qiladigan etnik guruhlar va ularning nomlari.
  3. Ko'chma uylarning turlari. Ularni qurish uchun joyning tanlanishi va qurish tartibi. Ularni tiklashda ishlatiladigan qurollar va vositalar.
  4. O'tov qismlari va ularning nomlanishi (keraga, o'q, chiy, buyra kabi).
  5. O'tovni qurishda oila a'zolarining qatnashuvi.
  6. O'tovning jihozlanishi (uy-ro'zg'or buyumlarining joylashtirilishi, bezalishi). O'tovni isitish va yoritish.
  7. Kapa va uning turlari. Ularning qurilishi. Ishlatiladigan materiallar.
  8. Kapalarda kimlar yashaganlar?
  9. Kapaning o'lchami, shakli va quriladigan o'rni.
  10. Kapaning jihozlanishi.

11. Ko'chma uylar bilan bog'liq udumlar, afsona va rivoyatlar.

G) kiyim- kechaklar.

1. Erkaklar kiyimi, uning tikilishi, qanday matolardan tayyorlanishi. Mavsumiy kiyimlar (qishki, yozgi).

2. Ayollar libosining o'ziga xosligi, qanday matolardan tayyorlanishi va ularning nomlari, kiyim-kechaklarining turlari

3. Bolalar kiyimi. Ularning o'ziga xosligi, o'g'il bolalar, qiz bolalar va yosh chaqaloqlar kiyim-boshlaridagi o'ziga xoslik va farqlar.

4. Taqinchoqlar, bezaklar. Ayollar taqinchoqlari, ularning turlari va o'ziga xos xususiyatlar.

III. Taomlar.

1. Taomlarning turlari. Bahordagi, qishdagi taomlar. Ularni qanday mahsulotlardan tayyorlanishi.

2. O'simlik, sabzavot mahsulotlaridan tayyorlanadigan taomlar.

3. Undan tayyorlanadigan taomlar va non. Ularni tayyorlash usullari. Qandolat mahsulotlari.

4. Go'shtli taomlar.

5. Baliqdan tayyorlanadigan taomlar.

6. Sutli taomlar.

7. Ovqatlanish tartibi va taomga bo'lgan munosabat.

8. Idish-tovoqlar.

V. To'y, oila va nikoh munosabatlarini o'rganish uchun so'rovnoma.

To'y marosimlari.

1. Turmush juftini tanlash shakllari: a) qo'shnilar; b) tanish-bilishlar; v) qarindoshlar; g) muhabbat asosida.

2. Kelin tanlashda qizning qaysi fazilatlariga alohida e'tibor beriladi?

3. Hozirgi kunda sovchilikning qaysi an'anaviy udumlariga amal qilinadi?

4. Yilning qaysi faslida to'y o'tkazish maqsadga muvofiq?

5. Yilning qaysi oyida irim sifatida to'y qilinmaydi (nima uchun)?

6. Turmush juftini tanlashda jamoa fikriga e'tibor beriladimi (qo'ni-qo'shni, mahalla, tanish-bilish)?

7. Siz yashayotgan hudud aholisining to'y marosimlarda farq bormi?
Sovchilik.

To'ydan oldin o'tkaziladigan marosimlar.

8. Sovchilar tarkibiga kimlar kiradi?

9. Sovchilarning qaysi fazilatlarini e'tiborga olinadi?

10. Sovchilarni tayinlashdan oldin kimlar bilan maslahat qilinadi?

11. Ayol yoki erkak sovchilarni tanlashga alohida e'tibor qaratiladimi?

12. Kelin tomonning roziligini olish uchun necha marta sovchilikka boriladi?

13. Sovchilarning birinchi kelishlari bilan bog'liq ramziy ma'noni anglatuvchi qanday odatlar bor («kovush yirtidi», «eshik supurdi», «so'qmoq ochdi» va h.k.)?

14. Kelin tomonning roziligini qanday odatlar orqali bilish mumkin.

Fotiha to'yi bilan bog'liq marosimlar.

15. Fotihada kimlar ishtirok etadi?

a) qo'shnilar;

b) qarindoshlar;

v) mahalla ahli.

16. Marosimga qatnashuvchilarning ma'lum bir yoshda ishtirok etishi belgilanganmi?

17. Nikohda kuyov tomondan kelin tarafga beriladigan qalin masalasi qachon hal qilinadi?

18. Qalinga sizning munosabatingiz?

19. Fotiha va nikoh to'yigacha ikki tomonning bir-birlariga in'omi — bayramlik, hayitlik kabilar.

20. Fotihada kuyov tomondan kimlar ishtirok etadi?

21. Fotiha marosimlariga mulla taklif qilinadimi?

22. Kelin va kuyov sarpolari tarkibiga nimalar kiradi?

23. To'ydan oldin o'tadigan marosimlarda diniy urf-odatlar bilan bog'liq marosimlar bormi?

24. To'ydan oldin bajariladigan taomil va udumlar? Osh tarqatish, xotin oshi va hokazo.

25. To'y marosimlarida dasturxonchining o'rni (mahalliy terminda dasturxonchi kim)?

26. Kelin-kuyov uchun tayyorlangan uy, xona qachon va kim tomonidan jihozlanadi? Jihozlar tarkibiga kiruvchi ashyolar.

27. Kelinni kuyovnikiga olib ketishda qanday urf-odatlar bajariladi?

28. Nikoh qayerda va kim tomonidan o'qiladi (masjidda, kelin uyida va h.k.)?

To'y boshlangunga qadar o'tkaziladigan tadbirlar.

29. To'yga kimlar taklif qilinadi?

30. To'yda bajariladigan vazifalar kim tomonidan taqsimlanadi?

31. Kelin kuyovning xonadoniga qachon olib kelinadi?

32. Kelin bilan birga kimlar boradi?

33. Kelinni kuyov xonadoniga keltirganlaridan keyin qanday udumlar bajariladi?

Yanganing vazifalari:

34. An'anaviy udumlardan: «oyoq bosdi», olovda aylantirish, poyondoz tashlash, kelinga shirin choy berish kabi odatlarga amal qilinadimi? (mahalliy odatlarni qayd etishingiz mumkin).

35. Kelin uchun yasatilgan xonaga chimildiq tutiladimi?

36. Kuyov tomonida nikoh kuni o'tadigan yana qanday odatlar bor?

To'ydan so'ng o'tkaziladigan marosimlar.

37. Kelin salom: yuz ochar, yo'qlandi (mahalliy udumlar yoziladi).

38. Kelinga qanday sovg'alar beriladi?

39. Kelinni uy-ro'zg'or ishlariga jalb qilish bilan bog'liq qanday marosimlar bajariladi?

40. Chilla davriga amal qilinadimi (qanaqa irimlar mavjud)?

41. Kuyov chaqiriq.

42. Quda chaqiriq.

43. Qiz chaqirdi va yo'qladi.

Beshik to'yi.

44. Kimlar ishtirok etadi?

45. Qanday sovg'alar tayyorlanadi?

46. Bu to'y qachon va qanday o'tadi?

ETNOLOGIYAGA OID ATAMA VA TUSHUNCHALARNING IZOHLI LUG'ATI

AVTOXTON (*yunon.*) — mahalliy, tub aholi mahalliy yer egasi bo'lgan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi, aborigenlar.

ANTROPOGENEZ (*yunon.*) — inson jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyati, shuningdek, jamiyatning kundalik rivojlanish jarayoni. Antropogenez haqidagi ta'limot antropologiya tarmog'i hisoblanadi.

ANTROPOLOGIYA (*yunon.*) — odamning kelib chiqishi va evolutsiyasi, odamzod irqalarining paydo bo'lishi, odamning tana tuzilishidagi normal farq, tafovut, o'zgaruvchanlik haqidagi fan. Antropologlar odam haqida tushuncha, odamni o'rganuvchi fan odamning suyak tuzilishi, teri va sochining rangi va boshqa tiplari, fiziologik, jinsiy va boshqa xususiyatlarini o'rganadi. Antropologiya ijtimoiy fanlarga juda yaqin turadigan biologiya sohasidir. Bu fanga doir fikrlar bundan bir necha ming yil ilgari paydo bo'lganiga qaramay, u fan sifatida faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshladi. Antropologiyaning muhim sohasi, odam organizmning tuzilishi va rivojlanishiga juda ta'sir qiladigan fiziologik, biokimyoviy va genetik omillarini o'rganadigan bo'limi «Odam biologiyasi» degan umumiy nom bilan XX asrning o'rtalaridan boshlab rivojlandi. Odamning paydo bo'lishida faqat tabiat olamining qonuniyatlarigina emas, balki ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynagan. Odam paydo bo'lganidan hozirgi holatigacha uning butun hayoti ijtimoiy jamiyatning rivojlanishi qonuniyati bilan chambarchas bog'langan. Antropologiyaning fan bo'lib rivojlanilishida tabiat va jamiyat to'g'risidagi fanlar ijobiy rol o'ynagan. Zamonaviy fan nuqtai nazaridan aytganda, antropologiya quyidagi uchta katta bo'limdan iborat: 1). Odam morfologiyasi; 2). Antropogenez; 3). Irqshunoslik (etnik antropologiya). Morfologiya odamning jismoniy tuzilishidagi belgilarning yosh, jins, kasb va tashqi sharoitga qarab o'zgarishini tushuntirib beradi. Irqshunoslik odamzod irqalarining kelib chiqish davri va sabablarini, ularning yer yuziga tarqalishini izohlab, etnogenez muammolarini yechishga ham o'z hissasini qo'shadi.

Antropologiya biologiya fanining faqat nazariy sohasi bo'libgina qolmay, amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tarmog'i hamdir. Uning dalillaridan ko'p sohalarida, masalan, odamning jismoniy o'sishini o'rganishda, shuningdek, sud tibbiyoti, ekspertizasida foydalaniladi.

ANTROPOLOGIK TIP — muayyan hududga mansub odamzodning tuzilishidagi irqiy turg'un belgilarning shakllangan majmui. Bu atama bilan katta irqlar, ularning bo'limlari ham ifodalanadi.

GENEALOGIYA (*yunon.shajara*) — yordamchi tarix fanlaridan biri. XVII—XVIII asrlarda vujudga kelgan. Bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tuzish, urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxsning tarixiy va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi.

GENEZIS (*yunon.*) — kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

JAMOA (*ar.*) — kishilarning qavmiga uyushuv shakli. Jamoa asosan ibtidoiy jamiyat tuzumiga xos bo'lib, ayrim hollarda sinfiy jamiyatda ham uzoq vaqt saqlanib qoluvchi kishilar birlashmalari shakllaridan biri. Jamoa uchun ishlab chiqarish vositalari (ko'pincha yerga) birgalikda egalik qilish, o'z-o'zini idora etish huquqidan to'la yoki qisman foydalanish xarakterlidir. Jamiyat tarqqiyoti jarayonida jamoaning shakli va mazmuni o'zgara boradi. Jamoaning urug' jamoasi, qishloq jamoasi, uy, oila jamoasi, qo'shnichilik jamoasi yoki hududiy jamoa kabi ko'rinishlari mavjud.

INITSIATSIYA (*lot.*) — bag'ishlash, ibtidoiy davrda o'smirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga o'tkazish marosimi, islomda o'g'il bolalar sunnati initsiatsiya hisoblanadi.

INNOVATSIYA (*lot.*) — yangilanish, meros va an'analarning ajdoddan-avlodga o'tishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi ko'rinishlar.

INTEGRATSIYA (*lot.*) — tiklanish, to'ldirish, turli xalqlarning birlashuvi, turli etnoslarning bir hududda etnik-madaniy aloqalarni o'rnatish jarayoni.

IRQ (*ar.*) — ildiz, tomir, odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan

hududiy birligidir. Kishilarning tana tuzilishi, tashqi qiyofasi (teri, ko'z va suyagining rangi, soqolining siyrak yoki qalinligi, bo'y-basti, yuz tuzilishi, bosh suyagining shakli, qon guruhi) va boshqalariga qarab guruh-guruhga ajratiladi. Jahondagi barcha xalqlar to'rtta katta irq'larga bo'linadi: yevropoid (yevrosiyo), mongoloid (osiyo-amerika), negroid va avstroloid (Okeaniya). Bulardan tashqari irqiy birikmalar ham mavjud. Har bir irq yana bir qator mayda guruhlarga ham bo'linadi.

IRQLAR — *Homo Sapins* turi ichidagi sistematik guruhlar. Har bir irq o'ziga xos irsiy belgilar, masalan, ko'z, soch va teri rangi, yuz va bosh qutisiga binoan boshqa irq'lardan farq qiladi. Hozirgi odamlar 3 ta ekvatorial (negroid, avstroloid, yevrosiyo), yevropoid (osiyo-amerika, mongoloid) yoki 5 ta (negroid, avstroloid, yevropoid, mongoloid, amerikanoid) yirik irq'larga bo'linadi. Har bir irq ichida yana kichikroq irq, ya'ni kenja irq bo'ladi. Masalan, ekvatorial irq, negr, negrill, bushmen irq, avstraliya va boshqa irq'larga, yevropoid irq esa Atlantika-Boltiq, Hind-O'rta dengizi, o'rta Yevropa va Arktika, janubiy Osiyo va boshqalarga ajraladi.

Irqlar paleolitning so'nggi davrlarida, bundan 40-30 ming yil avval odam yer yuzini egallashi bilan shakllana boshladi. O'sha davrda ko'pchilik irq belgilari moslashish xususiyatiga ega bo'lganligidan muayyan muhit sharoitida tabiiy tanlanish tufayli mustahkamlanib borgan. Masalan, ekvatorial irqda terining qora rangi ultrabinafsha nurlar ta'siridan himoyalovchi, burun qatagining keng bo'lishi, nam tropik iqlim sharoitida suv bug'lanishini kuchaytiruvchi, tananing uzun bo'lishi, tana yuzasining tana hajmiga nisbatan kengaytirish orqali termoregulasiyani amalga oshiruvchi vosita sifatida vujudga kelgan.

Barcha irqlar *homo Sapins* ga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarga ega, ularning barchasi biologik va psixik jihatdan teng bo'lib, evolutsion rivojlanishning bir xil pog'onasida turadi. Hamma irqlar madaniyat va sivilizatsiya eng yuqori darajada rivojlani-shida bir xil imkoniyatga ega. Hozirgi zamon fani mavjud irqlar bir xil qobiliyatga ega emasligi, ular evolutsiyasining turli bosqichlarida turganligi to'g'risidagi irqchilik g'oyalarini inkor

etadi. Odam irqларini millat, «til guruhi» tushunchalari bilan aralashtirib yubormaslik lozim. Bitta millat tarkibida har xil irqлар va aksincha bitta irqning o'zi turli millatlar tarkibiga kirishi mumkin.

KONGLOMERAT (*lot.*) — birikish, qo'shilish, bog'lanish, to'plangan turli toifa va elatlarning uyushtirilishidan tashkil topgan ijtimoiy-siyosiy tuzum (masalan, quldorlik, feodalizm davrida tuzilgan yirik davlatlar).

KONSOLIDATSIYA (*lot.*) — mustahkamlayman, yiriklashuv, til va madaniyat jihatidan yaqin va qon-qardosh bo'lgan xalqlarning yagona bo'lib birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashib, qo'shib ketishi.

MAGIYA (*yunon.*) — sehrgarlik, odamning o'zini g'ayri tabiiy kuchlar ta'sirida ko'rsata olish qobiliyatiga asoslangan ish amallari.

MADANIYAT (*ar.*) — inson qo'li va aql idroki bilan yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar. Rus tilida «kultura» so'zi aslida lotincha so'z bo'lib, «ishlab chiqarish», «yasash», «yaratish» degan ma'noni anglatadi. Madaniyat tushunchasi tarixiy davr (antik madaniyat), aniq jamiyat, elat va millati hamda faoliyati yoki hayotining o'ziga xos sohalarini tavsiflash uchun qo'llaniladi. Madaniyat moddiy va madaniy madaniyatga bo'linadi. Moddiy madaniyatga xo'jalik qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, taomlar, idish-tovoqlar, turar joylar va boshqalar kiradi. Ma'naviy madaniyat esa oila-nikoh munosabatlari, urf-odatlar, marosimlar, e'tiqodlar, tasviriy san'at, folklor kabilarni o'z ichiga oladi. Moddiy va ma'naviy madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'liqdir.

MAROSIM (*ar.*) — diniy yoki an'anaviy urf-odatlar munosabatlari bilan o'tkaziladigan ma'raka, yig'in; tantanalar bilan uyushtiriladigan rasmiy yig'in.

MIKROETNOS — mahalliy xalq yoki millat ichida ba'zi jihatları (shevasi, moddiy va ma'naviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar.

NIKOH (*ar.*) — er-xotinlikni shariat yo'li bilan rasmiylashtirish marosimi, mazkur marosimda mulla tomonidan rasmiylashtiriladigan shartnoma. Erkak bilan ayolning huqu-

qiy ravishda rasmiylashtiriladigan oilaviy ittifoqi. Erkak bilan ayolning bir-birlariga va bolalariga nisbatan huquqiy va majburiyatlar keltirib chiqaruvchi oilaviy ittifoqi.

TARIXIY-ETNOGRAFIK VILOYAT — ma'lum hududda joylashgan, uzoq tarixiy davr ichida moddiy va ma'naviy madaniyatda umumiy xususiyatlar yaratgan xalqlar maxsus tarixiy-etnografik viloyatlarga bo'linadilar. Moddiy madaniyatga tevarak-atrofdagi tabiiy-ekologik sharoitga moslashgan mehnat qurollari, uylari, uy-ro'zg'or buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari kirs, ma'naviy madaniyatga xalq yaratgan turli janrdagi asarlar, xalq amaliy bezakchilik san'ati, pardozi berish, diniy e'tiqod, urf-odatlardagi ba'zi umumiyliklar kiradi. Masalan, Amerika qit'asi eng katta ikki tarixiy-etnografik viloyat — Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasiga bo'linadi. Etnik va madaniy xususiyatlari bilan umumiy belgilarga ega bo'lgan ko'p xalqlar maxsus Janubiy Osiyo tarixiy-etnografik region (mintaqa)ni tashkil etadi. O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasi ham maxsus tarixiy madaniy viloyat hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlari), Janubiy O'zbekiston (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari)ni ham kichik tarixiy-etnografik region-mintaqalarga kiritish mumkin. Hozirgi bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanayotgan mamlakatlarda tarixiy-madaniy viloyatlar tobora takomillashmoqda. Taraqqiyot sari odimlanayotgan mamlakatlarda ham yangi tarixiy-madaniy viloyatlar vujudga kelmoqda. Shuningdek Afrika, Amerika, Avstraliyada hozirgacha ibtidoiy jamoa bosqichi davrida shakllangan tarixiy-madaniy region (mintaqa)larning ko'rinishlari saqlanib qolgan.

TILLAR KLASSIFIKATSIYASI — jahon tillarini turli belgilariga ko'ra o'rganib, guruhlariga ajratish. Tillarning genetik (genealogik) klassifikatsiyasi ularning qarindoshchilik belgilariga asoslanadigan, ya'ni umumiy o'zak tildan kelib chiqqan tillarni o'z ichiga oladi: hind-yevropa tillari, oltoy tillari, ural tillari oilasi va boshqalar. Tipologik klassifikatsiya, genetik yoki hududiy yaqinlikdan qat'i nazar, til tuzilishi (morfologik, fonetik, sintaktik, semantik) belgilarning o'xshashligiga

asoslanadi. Shunga ko'ra tillar izolutsiyalovchi (amorf, tip) qadimgi xitoy, vietnam, yoruba, aglutinatsiyalovchi (aglutinativ tip) turkiy tillar, ko'pgina fin-ugor tillari, fleksiyaalovchi flektiv tip rus tiliga bo'linadi. Ayrim olimlar inkorporatsiyaalovchi (polisintetik) tillari (ayri paleosiyoy tillari, kavkaz tillar)ni ham ajratib o'rganadilar.

XO'JALIK MADANIY TIPLAR — jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarini vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti vaishlab chiqarish qurollari, turar-joylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplarga qarab, muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan urf-odatlarida, tasviriy san'atda, e'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarning birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi madaniy-xo'jalik tipi, ichki issiq iqlimdagi qo'l mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik-terimchilik va baliqchilik xo'jaliklari ham yordamchi hisoblangan. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotiga yangi turtki bergan uchinchi madaniy-xo'jalik tipi motiga dehqonchiligi bilan chorvachilikning qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan edi.

Keyingi davrdagi fan-texnika taraqqiyoti butun jahondagi an'anaviy xo'jalik madaniy tiplarga jiddiy o'zgartirishlar kiritdi. Yevropa va Amerikadagi eng rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi industrial sohaga jalb etildi, an'anaga aylanib qolgan

qishloq xo'jaligi o'rni yuksak taraqqiy etgan tovar dehqonchiligi va intensiv chorvachilik, plantatsiyali qishloq xo'jaligi paydo bo'ladi. XX—XXI asrning boshlarida an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplar barham topa boshladi va saqlanib qolgan belgilari yangi mazmun bilan boyimoqda.

SIVILIZATSIYA — insoniyat jamiyati ilgarilama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

ETNIK ANTROPOLOGIYA VA IRQSHUNOSLIK — antropologiyaning odamzod irqalarining kelib chiqish tarixi, sabablari va Yer yuziga tarqalishi hamda xalqlarning antropologik tarkibini o'rganuvchi sohasi. Millat va irq odamzod turlarining birligi, monogenizm va poligenizm, odamzod guruhlar va uning tarkiban antropologik bir xillik darajasini aniqlash, irqalarining klassifikatsiyasi, dunyo xalqlarining antropologik tarkibi, irqalarining hozirgi davrda tarqalishi va odamzod birligi, irqiy belgilarning o'zgaruvchanligi irqalarining qorishuvi kabi masalalari ustida tadqiqot olib boradi.

ETNIK BIRLIK — kishilarning qabila, elat millat va boshqa birliklaridan iborat bo'lgan, tarixan tarkib topgan alohida barqaror ijtimoiy guruhi. Etnik birlik tushunchasi etnografik jihatdan «xalq» ma'nosini anglatadi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi hudud umumiyliigi, shuningdek, ular tilining yaqinligi va umumiyliigi etnik birlikning vujudga kelishiga asosiy shart hisoblanadi.

ETNIK GURUH — turmush va madaniyatning ayrim elementlari (tili, moddiy va ma'naviy madaniyatidagi o'ziga xos xususiyatlari, dini va b.)ni saqlagan xalq yoki millatning alohida qismi. Etnik guruhga, odatda, elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimilyatsiyasi yoki elatga o'zining ayrim xarakterli belgilarini saqlagan holda qo'shilishi natijasida, shuningdek xalqning bir qismi asosiy etnik hududdan uzoq vaqt uzilib qolishi, migratsiya jarayonlari, davlat chegaralarining o'zgarishi va boshqalar, yangi tabiiy-geografik sharoitga tushishi natijasida xo'jalik va madaniyatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan paydo bo'ladi. Yangi etnik guruhning tashkil topishida din, tabaqaviy guruhlar va boshqalar katta rol o'ynaydi.

ETNOGRAFIK GURUH — ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linmalar-dan) biri bo'lib, o'zining ba'zi xususiyatlari bilan til lahjasi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qiladi. Etnogra-fik guruh odatda bir qabilaning, elatning yoki millatning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarki-biga kirib, u bilan birga yashab kelishi natijasida vujudga keladi.

ETNIK JARAYON — etnik birlik (elat) bilan uning tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi xo'jalik, iqtisodiy, madaniy aloqalarning uzluksiz rivojlanib borishidir. Bu jarayon ikki xil — bo'linib ketishga va birlashishga moyildir.

ETNOGENETIK JARAYON — bu jarayonda xalqning ilk ildizlari hosil bo'ladi. Bir qancha etnik guruhlar bir-birlari bilan yaqinlashib, qo'shilib boradi. Etnik guruhlarning tashqi qiyofasi, tili, moddiy va madaniy madaniyati har xil bo'ladi. Uzoq davom etgan etnogenetik jarayonda ularning tashqi qiyofasida, tilida, moddiy va ma'naviy madaniyatida, fe'l-atvorida umumiylik hosil bo'ladi. O'zbek xalqining etnogenetik jarayoni Qang' davlati doirasida (miloddan avvalgi III milodiy V asrning o'rtalari) o'tgan. Keyingi davrlarda bu jarayon rivojlangan.

ETNIK PSIXOLOGIYA — sotsial (ijtimoiy) psixologiya bo'limlaridan bo'lib, turli milliy, xalq va etnik guruhga xos ti-pik psixik xususiyatlarni o'rganadi. O'z tekshirishlarida muayyan tadqiqot obyektlarning moddiy va ma'naviy madaniyati, ijtimoiy hayoti, an'analari, urf-odati, til xususiyati, diniy qarashlari, shuningdek, o'ziga xos tasavvuri, kayfiyati, ish-harakatlari tizimi va boshqalarga asoslanadi. Dastlab etnografiya va antropologiya fanlari asosida vujudga kelgach, keyinchalik ijtimoiy psixologiya va etnografiya zaminida maxsus fan sifatida to'laqonli shakllangan.

ETNIK TARIX — ma'lum bir xalqning ilk ajdodlaridan boshlanib, elat shakllanishi, uning taraqqiy etish bosqichlarini va elatning yemirilishi davrini o'z ichiga oladi.

ETNOGENEZ (*yunon.*) — xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bo'lgan turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni. Etnik guruh, xalqning shakl-lanish jarayoni uzoq vaqt davom etadi. Xalqlarning etnogenezi

o'rganishda ular kelib chiqishining dastlabki davrigina emas, balki keyingi shakllanish tarixi ham, shuningdek hozirgi zamon etnografik, lingvistik va antropologik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Bunday murakkab jarayonni aniqlash, etnografiya, arxeologiya, antropologiya, tarix, tilshunoslik fanlari ma'lumotlaridan foydalanishni talab etadi, ya'ni etnogenez masalasi fanda kompleks o'rganiladi. Etnogenez masalasini o'rganish madaniyat tarixining umumiy muammolarini izohlash uchun muhim ahamiyatga molikdir.

ETNOGEOGRAFIYA (*lot.*) — etnologiyaning bir tarmog'i. Dunyo miqyosida alohida mamlakatlar va ularning hududlari aholisining tarkibi va joylashishini o'rganadi. Shuningdek, bu fan qadimgi va hozirgi etnik birliklarning joylashishni tekshiradi va shu asosda etnik chegaralarni aniqlaydi. Etnogeografiyaga etnik geografiya va etnik demografiya kiradi. Etnogeografiya antropologiya bilan yaqin aloqada. Etnografiya antropogeografiyaning turli maktablaridan farq qilib, etnik birliklar (xalqlar, etnik guruhlar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va tarixiy rejada geografik muhit tabiiy-geografik omillarning ta'siri va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning yetakchi rolini o'rganadi.

ETNOLINGVISTIKA (*yunon.*) — tilshunoslikning etnologiya bilan bog'liq bo'limi. Etnolingvistika xalq odatlari, tasavvurlari, madaniyati bilan tilning o'zaro aloqasi va ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, tilda aks etgan madaniy dalillarni diniy va maxsus tillarni, tabularni, etnik onomastikani va boshqalarni tahlil qiladi.

ETNONIM (*yunon.*) — xalqlarning nomlarini anglatuvchi atama.

ETNONIMIKA — qabila, xalq va boshqa etnik birliklarni o'rganadigan fan.

ETNOS (*yunon.*) — elat, xalq. Etnologiyada urug', qabila, elat, xalq, millat etnos deb yuritiladi.

ETNOTSENTRIZM (*yunon.*) — insonning barcha hayotiy hodisalarini o'zi uchun namuna deb bilgan o'z etnik guruhi qadriyatlarini yuzasidan baholashga moyilligi; o'z hayot tarzini boshqalarnikidan afzal ko'rish etnotsentrizm atamasi bilan ifodalanadi.

MUNDARIJA

Uqtirish xati	3
Muqaddima	5

I BOB

ETNOLOGIYANING IJTIMOIIY FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI. UNING ASOSIIY TUSHUNCHALARI VA O'ZIGA XOSLIGI

I.1. Etnologiyanning fan sifatida shakllanishi	7
I.2. Etnologiya fanining predmeti	20
I.3. Etnologiyanning metodlari	28
I.4. Etnologiyanning boshqa fanlar bilan aloqalari	33
I.5. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari	38

II BOB

ETNOLOGIYANING ASOSIIY YO'NALISHLARI VA MAKTABLARI

II.1. Evolutsionizm va diffuzionizm	46
II.2. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm	58
II.3. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi	63
II.4. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar	68

III BOB

ETNOS MUAMMOSI BILAN BOG'LIQ QARASHLAR VA NAZARIYALAR

III.1. Etnos va etniklik	75
III. 2. Primordializm va konstruktivizm	89
III.3. Etnogenez va etnik tarix	93
III.4. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni	96

IV BOB

DUNYONING ETNIK MANZARASI VA ETNOSLAR KLASSIFIKATSIYASI

IV.1. Yer shari aholisining etnik tarixi	103

IV.2. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar	107
IV.3. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi	110
IV.4. Lingvistik klassifikatsiyalash	115

V BOB ETNOS VA MADANIYAT

V.1. Madaniyat va uning etnik funksiyasi	120
V.2. Etnik madaniyat	123
V.3. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat	127
V.4. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar	130
V. 5. O'zbek milliy mentaliteti	135

Etnologik dala tadqiqotlarini o'tkazishga doir namunaviy dastur-rcja	142